

Серія "Вища освіта в Україні"

Г. А. Шпиталенко, Р. Б. Шпиталенко

Основи **ПРАВОЗНАВСТВА**

Навчальний посібник

За загальною редакцією
кандидата юридичних наук І. П. Лаврінчук

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ "Каравела" 2004

БІБЛІОТЕКА

Ніжинського агротехнічного
інституту

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
Розділ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ	8
1.1. Передумови виникнення держави і права	9
1.2. Теорії виникнення держави	10
1.3. Історичні типи держави	11
1.4. Поняття держави, її ознаки та функції	13
1.5. Форми держави	15
1.6. Загальна характеристика концепцій про сутність і соціальне призначення держави	19
1.7. Правова та соціальна держава	20
1.8. Громадянське суспільство: поняття, ознаки та проблеми становлення в Україні	21
1.9. Механізм держави	22
Розділ 2. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА	29
2.1. Право — особливий вид соціальних норм	30
2.2. Поняття, ознаки і суть права	31
2.3. Функції права	32
2.4. Правові норми: поняття, ознаки, структура та види	33
2.5. Джерела права	34
2.6. Предмет і метод правового регулювання	36
2.7. Система права. Галузі та інститути права	37
2.8. Систематизація законодавства	39
2.9. Правовідносини: поняття, ознаки, структура	40
2.10. Підстави для виникнення, зміни і припинення правовідносин	42
2.11. Правомірна поведінка. Поняття і види правопорушень ...	43
2.12. Поняття і види юридичної відповідальності	45
2.13. Поняття законності. Юридичні гарантії законності	47
Розділ 3. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА	51
3.1. Конституційне право — провідна галузь права України ...	52
3.2. Декларація про державний суверенітет України	54
3.3. Конституція України як Основний Закон держави	56
3.4. Характеристика загальних засад конституційного ладу України	59
3.5. Правовий статус мов в Україні	61
3.6. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні	62
3.7. Громадянство України	67
3.8. Конституційні форми демократії в Україні	70
3.9. Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні	75

3.10. Президент України — глава держави	80
3.11. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади	83
3.12. Місцеве самоврядування в Україні	88
3.13. Конституційний Суд України	90
Розділ 4. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА	94
4.1. Адміністративне право як галузь права	95
4.2. Поняття та види адміністративних правопорушень	96
4.3. Адміністративна відповідальність	98
Розділ 5. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА	103
5.1. Поняття цивільного права і цивільних правовідносин. Цивільне законодавство	104
5.2. Фізичні особи як учасники цивільних правовідносин	107
5.3. Поняття юридичної особи	112
5.4. Об'єкти цивільних правовідносин. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків	114
5.5. Представництво у цивільному праві	116
5.6. Захист цивільних прав. Позовна давність	119
5.7. Правове регулювання власності в Україні. Захист права власності	122
5.8. Право інтелектуальної власності в Україні	124
5.9. Зобов'язальне право	127
5.10. Найпоширеніші види договірних зобов'язань	130
5.11. Основи спадкового права	134
Розділ 6. ОСНОВИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА	143
6.1. Основні засади здійснення господарської діяльності в Україні	144
6.2. Суб'єкти господарювання	148
6.3. Підприємства в Україні	150
6.4. Майнова основа господарювання	156
6.5. Господарські зобов'язання: поняття, підстави виникнення, порядок виконання	160
6.6. Господарські договори	161
6.7. Порядок визнання суб'єкта господарювання банкрутом ...	163
6.8. Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання	164
6.9. Особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання	166
6.10. Засади правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності	169
6.11. Спеціальні режими господарювання в Україні	172
Розділ 7. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА	177
7.1. Поняття сімейного права. Шлюб і сім'я	178

7.2. Порядок укладання шлюбу	179
7.3. Порядок припинення шлюбу	183
7.4. Шлюбний договір	185
7.5. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя	186
7.6. Майнові права та обов'язки подружжя	188
7.7. Права та обов'язки батьків і дітей	191
7.8. Опіка і піклування	194
Розділ 8. ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА	198
8.1. Фінансова діяльність та фінансове право України	199
8.2. Бюджет і бюджетна система	201
8.3. Система оподаткування в Україні	206
8.4. Законодавство України про банки і банківську діяльність ...	209
8.5. Правові основи страхування	212
Розділ 9. ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ПРАВА	218
9.1. Поняття житлового права України. Житловий фонд та його види	219
9.2. Право громадян на житло і форми його реалізації	220
9.3. Порядок надання жилих приміщень у будинках державного і громадського житлових фондів	221
9.4. Умови користування жилими приміщеннями	223
9.5. Приватизація державного житлового фонду	225
Розділ 10. ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА	230
10.1. Поняття екологічного права	231
10.2. Екологічні права та обов'язки громадян України	234
10.3. Правове регулювання використання природних ресурсів ...	236
10.4. Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. Природно-заповідний фонд України	238
10.5. Правова охорона атмосферного повітря	239
10.6. Правова охорона рослинного і тваринного світу	241
10.7. Основи земельного права України	245
10.8. Право власності на землю	246
10.9. Право землекористування. Оренда землі	251
10.10. Гарантії права на землю	252
10.11. Управління земельним фондом	254
10.12. Відповідальність за порушення земельного законодавства ...	257
Розділ 11. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА	260
11.1. Поняття суспільної праці і трудового права України	261
11.2. Колективний договір	263
11.3. Поняття трудового договору, його сторони і зміст	265
11.4. Порядок прийняття на роботу	267
11.5. Контракт — особливий вид трудового договору	267
11.6. Трудова книжка працівника	269

11.7. Підстави припинення трудового договору. Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника ...	271
11.8. Порядок припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу	272
11.9. Робочий час працівників	273
11.10. Час відпочинку	275
11.11. Особливості праці неповнолітніх	277
11.12. Трудова дисципліна. Обов'язки працівника. Порядок накладання дисциплінарних стягнень	278
11.13. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору	279
11.14. Порядок розгляду індивідуальних і колективних трудових спорів	281
Розділ 12. ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ТА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я	288
12.1. Поняття права соціального захисту та соціального забезпечення	289
12.2. Правові основи загальнообов'язкового державного соціального страхування	291
12.3. Пенсійне забезпечення в Україні	295
12.4. Державна соціальна підтримка сім'ї, материнства й дитинства, інших категорій громадян	300
12.5. Право на охорону здоров'я та його реалізація в Україні ...	305
12.6. Правові основи соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи	314
Розділ 13. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	321
13.1. Поняття кримінального права. Загальна характеристика Кримінального кодексу України	322
13.2. Злочин: поняття та ознаки, види, склад	326
13.3. Кримінальна відповідальність	330
13.4. Кримінальне покарання та його види	333
13.5. Підстави для звільнення від кримінального покарання ...	338
13.6. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх ...	341
Розділ 14. ОСНОВИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	346
14.1. Поняття правоохоронного органу	347
14.2. Органи прокуратури в Україні	348
14.3. Міліція в Україні	349
14.4. Служба безпеки України	354
14.5. Система органів податкової служби України	356
14.6. Судова система та органи юстиції	358
14.7. Нотаріат в Україні	367
14.8. Адвокатура в Україні	370
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	374

ПЕРЕДМОВА

Необхідність забезпечення якості підготовки та перепідготовки юридичних кадрів, приведення змісту юридичної освіти у відповідність із сучасними вимогами міжнародних стандартів, національного законодавства, юридичної практики вимагає й створення навчального матеріалу нового покоління з адаптованим до сучасних потреб змістом правових дисциплін. Така вимога передбачена Програмою розвитку юридичної освіти на період до 2005 року, затвердженою Кабінетом Міністрів України 10 квітня 2001 р., з урахуванням положень якої було підготовлено цей посібник.

Автори книги ставили за мету висвітлення матеріалу у доступній для сприйняття учнями старших класів, абітурієнтами та студентами формі, з унаочненням викладу змісту дисципліни "Основи правознавства". Посібник включає детально систематизований матеріал, що відображає сутність правових явищ, акцентує увагу читача на ключових положеннях, формує комплексне уявлення про основні напрямки юридичної освіти.

Відповідно до завдання навчальної дисципліни, посібник сприятиме засвоєнню основних правових понять і категорій, теоретичних напрацювань з питань державотворення та функціонування системи права, дії механізму правового регулювання, базових законодавчих положень за такими галузями права, як конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне, трудове, господарське, житлове, екологічне та земельне право, а також з основ судової системи, правоохоронної діяльності та інших галузей права. До кожної теми наведені питання для самоконтролю й завдання для практичних занять, список сучасної правової літератури для самостійного вивчення матеріалу, підготовки рефератів, контрольних, курсових та дипломних робіт.

Набуття юридичної освіти має сприяти в цілому формуванню високого рівня правової свідомості учасників суспільних відносин, ствердженню правових — а значить справедливих засад державного устрою в Україні, реального забезпечення наданих особі прав і свобод.

Розділ 1

ОСНОВИ
ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ
 План викладу матеріалу розділу

- 1.1. Передумови виникнення держави і права.
- 1.2. Теорії виникнення держави.
- 1.3. Історичні типи держави.
- 1.4. Поняття держави, її ознаки та функції.
- 1.5. Форми держави.
- 1.6. Загальна характеристика концепцій про сутність і соціальне призначення держави.
- 1.7. Правова та соціальна держава.
- 1.8. Громадянське суспільство: поняття, ознаки та проблеми становлення в Україні.
- 1.9. Механізм держави.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ держава;	✓ соціальна держава;
✓ право;	✓ громадянське суспільство;
✓ форма правління;	✓ механізм держави;
✓ державний устрій;	✓ апарат держави;
✓ політичний режим;	✓ державна влада
✓ правова держава;	

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Декларація "Про державний суверенітет України" від 16.07.1990 р.
3. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р. ВР України.

1.1. Передумови виникнення держави і права

Держава є формою організації суспільного життя, системою соціального управління, що забезпечує цілісність суспільства, його нормальне, стабільне функціонування.

Її виникнення обумовлене потребою суспільства зберегти свою цілісність за його розшарування на не рівні за своїм соціальним становищем верстви та необхідністю здійснення ефективного соціального управління за умов збільшення населення, заміни безпосередніх родоплемінних зв'язків на опосередковані відносини товарообміну продуктами виробництва, що є проявом ускладнення суспільного життя.

Тому держава як універсальна політична форма організації суспільства виникла в результаті розпаду родового ладу. Причинами виникнення держави у правовій науці прийнято вважати:

- три суспільні поділи праці (вирізнення скотарських племен, відокремлення ремесла від рільництва, виникнення й розвиток торгівлі);
- поява надлишкового продукту, сім'ї, приватної власності й майнової нерівності;
- утворення класів як великих груп людей з протилежними інтересами і поява міжкласових конфліктів;
- неспроможність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності й конфлікти [2, с.11].

В подальшому економічно пануючі класи підпорядкували собі державу як гаранта свого привілейованого стану.

Таким чином, потреба суспільства у реалізації організаційно-правових функцій була *головним фактором виникнення держави*.

Право, як і держава, виникло завдяки необхідності управління соціальними процесами.

Причинами виникнення права у найбільш загальному вигляді прийнято вважати:

- потребу суспільства у врегулюванні економічних відносин, утвердженні статусу товаровиробників-власників;
- необхідність у забезпеченні стійких економічних зв'язків та умов для економічної самостійності;
- перетворення людини у відносно самостійного індивіда з претензією на соціальну свободу.

Таким чином, виникнення права пов'язане з розвитком виробництва, ускладненням політичного і духовного життя суспільства, становленням особистості як учасника суспільних відносин та з формуванням держави, для якої право було механізмом суспільного регулювання.

1.2. Теорії виникнення держави

У теорії держави і права існують різноманітні концепції виникнення держави.

Однією з теорій виникнення держави і права є *історико-матеріалістична теорія*, прихильниками якої були Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс та ін. У вітчизняній юридичній науці вона набула домінуючого значення. Згідно з даною теорією держава — це продукт природно-історичного розвитку суспільства. Так, якщо первісне суспільство характеризувалося відсутністю держави, то його подальший економічний розвиток призвів до появи матеріальних і соціальних умов виникнення держави. Логіка процесу виникнення держави відображена в уже згадуваних нами етапах розвитку суспільства: суспільний поділ праці, поява надлишкового продукту, приватної власності, майнової нерівності, класів із протилежними інтересами та міжкласових конфліктів. В кінцевому рахунку класова боротьба призводить до появи держави як утворення, здатного шляхом примусу забезпечити існування суспільства як єдиного цілого. При цьому економічно пануючий та наймогутніший клас одночасно стає й класом політично пануючим. Захопивши публічну владу, цей клас формує вигідні для себе органи влади. До того ж економічний розвиток суспільства призводить до необхідності управляти суспільними справами. Ці функції бере на себе держава. В історико-матеріалістичній теорії розрізняють три основні форми виникнення держави: афінську, римську та германську, які пов'язані з особливостями виникнення держави у цих народів.

Існують також інші *концепції виникнення держави*, а саме:

- *теорія суспільного договору* (Гроцій, Спіноза, Гоббс, Руссо, Радищев та ін.);
- *психологічна*. Згідно з цією теорією, держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людини (Петражицький);

- *теорія насильства*, за якою держава виникла в результаті завоювання одних народів іншими (Гумплович, Каутський, Дюрінг та ін.);
- *органічна*, обґрунтована англійським філософом Г. Спенсером. Автор проводив аналогію між державою та біологічним організмом, який народжується, функціонує і відмирає;
- *теологічна*, автором якої був Ф. Аквінський. Держава, за його твердженням, має божественне походження;
- *патріархальна теорія* (Арістотель, Фільмер, Михайловський), згідно з якою держава є результатом розвитку сім'ї по батьківській лінії;
- *технократична*, суть якої полягає у виникненні держави у зв'язку з необхідністю здійснювати управління технічними засобами та знаряддями праці (З. Бжезінський);
 - *географічна*;
 - *космічна*;
 - *демографічна*;
 - *антропологічна* та ін.

1.3. Історичні типи держави

Історичний тип держави — це сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державам, що існували на певних етапах історії людства.

За критерії історичної типізації держав в юридичній науці найчастіше береться поняття суспільно-економічної формації, яке включає сукупність усіх суспільних відносин у їх взаємозв'язку з домінуючим способом суспільного виробництва. Згідно з класифікацією суспільно-економічних формацій все розмаїття держав в історичному контексті поділяється таким чином (рис. 1.1):

Рис. 1.1. Історичні типи держав

Рабовласницький тип держави — це перший в історії людства тип держави, який не мав загального поширення і був перехідним. Це обумовлює наявність у рабовласницькому суспільстві залишків устрою влади первіснообщинного ладу, але домінуючої сили в ньому набирає тенденція державної організації суспільства. Рабовласницький тип держави характеризується тим, що його економічну основу становила приватна власність і такий засіб виробництва, як рабська праця. Членами держави визнавалась меншість населення — передусім рабовласники та деякі представники інших прошарків (селяни-общинники, ремісники, торгові люди).

Феодалний тип держави характеризується тим, що селянин визнавався членом держави, він володів деякими засобами виробництва (будинками, інвентарем), не маючи права власності на землю. Феодална держава об'єднує всіх членів суспільства, але вони не рівні за своїм соціальним статусом і поділяються на різні стани. Головною закономірністю становлення феодалного суспільства є централізація управління, а провідною формою державної організації — монархія.

Буржуазне суспільство характеризується поділом на державу як форму політичної організації і *громадянське суспільство*, в якому загальний суспільний інтерес забезпечувався іншими механізмами, безпосередньо товарним способом виробництва. Товар поєднував на певній території виробників як його власників, а у вигляді капіталу створив інші недержавні форми централізації і концентрації суспільної влади.

Сучасний тип держави характеризується соціальною спрямованістю, демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, правовою формою державної діяльності. Сучасні держави в найбільш розвинених суспільствах забезпечують задоволення загальнолюдських потреб, реальне здійснення і захист основних прав людини. Їхньою економічною основою є наявність серед населення значної кількості саме власників засобів виробництва та результатів їх виробничої діяльності, рівноправність різних форм власності — приватної, муніципальної та державної. Важливою ознакою сучасної держави є відсутність протилежності між державною формою організації суспільства і її соціальним змістом. На відміну від держави буржуазного типу, сучасна "постбуржуазна" держава є всеохоплюючою організацією суспільства, в якому вона виступає формою виявлення і забезпечення інтересу більшості його членів і протистойть особливим інтересам монополістичного капіталу [4, с.27–28].

1.4. Поняття держави, її ознаки та функції

Держава — досить складне суспільне явище. В широкому розумінні держава — це форма організації суспільства, яка виникає на певному етапі його розвитку. У вузькому розумінні держава — це механізм здійснення публічної влади у суспільстві, механізм управління суспільством. У найбільш загальному вигляді в юридичній науці існує наступне визначення держави.

Держава — це особлива організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої забезпечується його цілісність і безпека та здійснюється керівництво суспільством в інтересах цієї домінуючої частини.

До основних ознак держави належать:

- відокремлення публічної влади від суспільства, наявність професіоналів-управлінців;
- суверенітет, тобто верховенство державної влади на певній території;
- територія, в межах якої діють закони і повноваження держави;
- виключне право на видання законів і норм, обов'язкових для всього населення;
- право на податки і збори з населення (податки необхідні для матеріального забезпечення державної політики та утримання державного апарату);
- монополія на легальне (відкрите) використання сили примусу. З цією метою держава має армію, поліцію, службу безпеки та ін.
- здатність держави представляти і захищати інтереси домінуючої частини населення.

Суть і призначення держави виражаються в її функціях та завданнях, які вона покликана виконувати.

Функції держави — основні напрямки її діяльності, в яких відображаються й конкретизуються завдання і мета держави, відображаються її сутність, зміст і соціальне призначення у соціально неоднорідному суспільстві.

Залежно від територіальної спрямованості розрізняють *внутрішні* та *зовнішні* функції.

В силу того, як сучасна держава все більше перетворюється у "державу для людей", її головною функцією стає охорона інтересів людини, захист її прав і свобод, забезпечення кожного члена суспільства належними умовами життя. Всі інші функції підпорядковуються головній.

Внутрішні функції — такі напрямки діяльності держави, в яких конкретизується внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя громадянського суспільства:

- *політична*: створення демократичних умов, інститутів для виявлення і координації інтересів різних груп суспільства;
- *економічна*: створення умов для розвитку виробництва на основі визнання захисту всіх форм власності;
- *соціально-культурна*: сприяння розвитку науки, культури, турбота про людину;
- *екологічна*: охорона навколишнього середовища;
- *охоронна*: захист державно-конституційного ладу;
- *правова*: забезпечення законності та правопорядку в суспільстві, охорона прав і свобод громадян.

Зовнішні функції — основні напрямки діяльності держави за її межами, взаємовідносини з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому:

- *політична*: розвиток міжнародних відносин на основі загальноновизнаних принципів міжнародного права;
- *економічна*: участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного поділу праці та інтеграції виробництва і праці;
- *культурна*: міжнародна культурна співпраця;
- *захисна*: оборона країни зовні;
- *правова*: участь у міжнародному правовому співробітництві;
- *гуманістична*: надання допомоги країнам, які постраждали від катастроф, стихійного лиха;
- *екологічна*: створення екологічно безпечного навколишнього середовища у світовому масштабі.

1.5. Форми держави

Форма держави характеризує державу, визначає організацію державної влади і має відповідне правове закріплення. Всі її елементи фіксуються в конституції, законах і підзаконних актах. Існують форми правління, державного устрою та державно-правового режиму.

Форма правління — це організація верховної державної влади, порядок її утворення і діяльності, компетенція і взаємозв'язок її органів, а також їх взаємовідносини з народом.

Розрізняють дві форми державного правління: монархія і республіка (рис. 1.2).

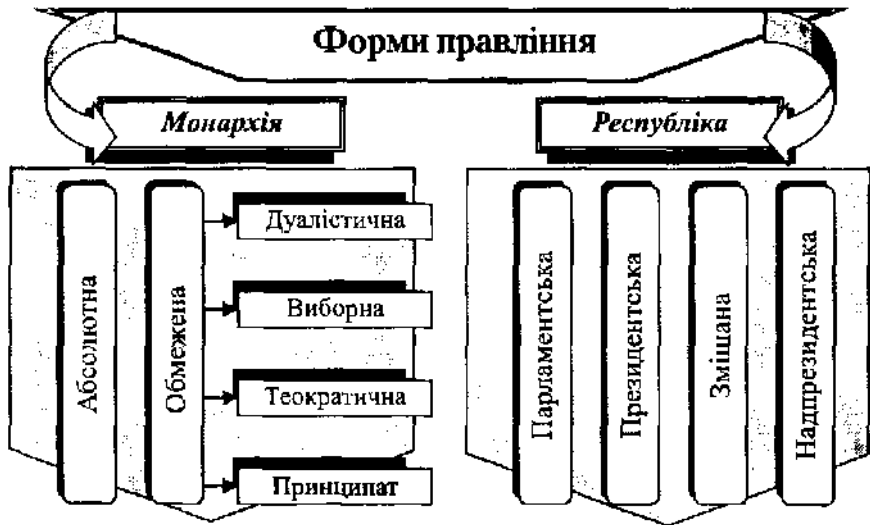

Рис. 1.2. Форми правління

Монархія — це форма правління, при якій джерелом влади є одна особа, яка отримує владу у спадок (фараон, шах, цар, імператор). Існують дві форми монархії:

- *абсолютна монархія* (історичний тип монархії, якому властива належність монарху необмеженої влади (Саудівська Аравія, Оман);
- *обмежена монархія* (форма правління, що передбачає чітке обмеження влади монарха конституцією чи парламентом). Серед обмежених монархій розрізняють: *дуалістичну* (у руках монарха зосереджена виконавча і, частково, законодавча влада (Йорданія, Марокко); *конституційну (парламентську)*, яка характеризується певним співвідношенням повноважень монарха й парламенту (Англія, Данія, Швеція, Японія); *виборну; теократичну* (монархія, у якій релігійний лідер є одночасно і главою держави); *принципат* (форма рабовласницької монархії, за якої зберігають республіканські установи, але влада фактично належить одній особі — принцепсові (першому у списку сенаторів).

Республіка — це форма правління, при якій джерелом влади є народна більшість, а вищі органи влади обираються громадянами. Залежно від особливостей повноважень глави держави та їх співвідношення із повноваженнями парламенту розрізняють республіки:

- *парламентські* (характерне верховенство влади парламенту (Фінляндія, Індія, Туреччина, Італія);
- *президентські* (характеризуються наявністю глави держави — президента, який поєднує повноваження глави держави та уряду (США, Російська Федерація, Аргентина, Мексика, Бразилія);
- *змішані* (характеризуються сильною президентською владою та контролем парламенту за діяльністю уряду (Україна, Франція);
- *надпрезидентські* (характеризуються зосередженням всієї повноти влади в руках президента (латиноамериканські країни, Білорусь, Туркменистан, Узбекистан та ін).

Форма державного устрою — це спосіб територіального устрою держави, який визначає порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влад.

За формою державного устрою держави поділяються на *прості* і *складні* (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Класифікація держав за формою державного устрою

Простою або унітарною є держава, яка не містить у собі відокремлених державних утворень, які користуються певною державною самостійністю (Україна, Франція, Китай, Японія, Польща). Вони, зокрема, характеризуються:

- цілковитою політичною єдністю;
- єдиною системою державних органів;
- єдиною системою законодавства;
- єдиним громадянством;
- можуть мати автономні утворення.

Складні держави формуються з окремих адміністративно-територіальних одиниць, які володіють певною державною самостійністю.

Федерація — це союзна держава, що складається з територій-суб'єктів, які мають обмежений суверенітет (США, Мексика, Росія, Канада). Для федерації характерні:

- наявність двох рівнів державного апарату;
- наявність двопалатного парламенту;
- наявність дворівневої системи законодавства;
- можливе подвійне громадянство та ін.

Конфедерація — це договірний союз держав, які об'єдналися для досягнення спільних цілей і зберігають свій суверенітет. Конфедерація характеризується:

- відсутністю єдиного громадянства;
- добровільним об'єднанням необхідних коштів для вирішення спільних справ;
- створенням спільних органів шляхом рівного представництва;
- має здебільшого лише історичний характер (Північна Америка XVIII ст., Німеччина XIX ст.).

Імперія — це складна держава, яка включає суверенну державу—метрополію — і підвладні їй несуверенні держави-колонії (Російська імперія, Османська імперія та ін.).

Політичний режим — це сукупність методів і засобів здійснення державної влади, її взаємодії з населенням.

Залежно від наявності демократичних інститутів політичні режими поділяють на *демократичні* і *антидемократичні* (рис. 1.4).

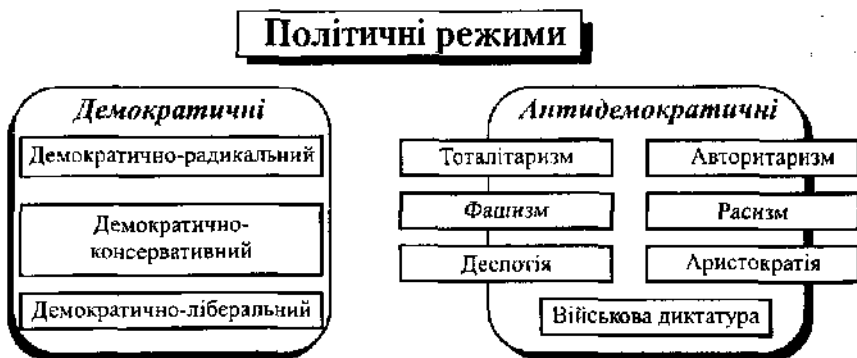

Рис. 1.4. Політичні режими

Демократичні режими засновані на визнанні принципу рівності та свободи людей. Вони характеризуються:

- наявністю прямої та представницької демократії;

- гарантованістю проголошених прав і свобод громадян;
- політичним плюралізмом;
- законністю і правопорядком;
- існуванням і рівноправністю всіх форм власності;
- незалежністю правосуддя;
- багатопартійністю та ін.

Для *антидемократичних режимів* характерні:

- існування тільки однієї офіційної ідеології;
- зведення до мінімуму політичних прав та свобод громадян;
- однопартійність;
- агресивність у зовнішній політиці;
- перевага однієї форми власності;
- культ особи вождя;
- месіанство;
- тотальний контроль з боку держави над усіма сферами суспільного життя.

1.6. Загальна характеристика концепцій про сутність і соціальне призначення держави

До основних сучасних концепцій соціологічного спрямування належать:

● *теорія солідаризму*, основоположником якої є Д. Дюгі. Держава, за цією теорією, — це спосіб забезпечення соціальної солідарності класів, організована сила суспільства;

● *теорія “держави загального благоденства”*, за якою держава функціонує на благо усіх членів суспільства, а репресивно-каральні функції держави відмирають за рахунок розширення соціально-економічних функцій (Д. Кейнс);

● *теорія плюралістичної демократії*. Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорф та інші вважали, що соціальні групи та прошарки беруть участь у здійсненні політичної влади, а держава координує та узгоджує можливості всіх об'єднань громадян у реалізації державної влади;

● *теорія еліт*, згідно з якою Г. Моска і В. Парето вважали, що народ нездатний управляти суспільством, а демократія — це утопія; політичне життя — це постійна боротьба еліт;

- *теорія елітарної демократії*. Представники цієї теорії вважають, що народоправство приречене на невдачу і веде до диктатури, тому суспільством має управляти компетентна еліта, яка б контролювалася народними масами і поповнювалася за рахунок вихідців з народу (Д. Сарторі, Г. Зейглер);
- *теорія конвергенції* (Р. Арон, П. Сорокін, Я. Тінберген та ін.). Сутність цієї теорії зводиться до того, що дві існуючі в світі протилежні системи — капіталізм і соціалізм зближуються і зливаються в постіндустріальне суспільство;
- *доктрина технократії*. Представники — П. Веблен, Г. Скот, Ф. Тейлор, З. Бжезінський стверджують, що в політиці повинні управляти інженери, менеджери, інші керівники науки і виробництва;
- *теорія анархізму*, представники якої (М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін) заперечують державність;
- *теорія етатизму*, якою визнається поширення повноважень держави на усі сфери життя (Н. Макіавеллі, Г. Гегель);
- *концепції правової та соціальної держави* (Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, І. Кант, Б. Кістяківський) [4, с. 94-98].

1.7. Правова та соціальна держава

Ст. 1 Конституції України проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Правова держава — це така держава, в якій досягнуто пріоритету прав людини й законодавча, виконавча і судова гілки влади закріплюють, гарантують і забезпечують права людини, народу і людства в повсякденній своїй діяльності.

- Основними рисами *правової держави* вважають:
- панування права в усіх сферах суспільного життя;
 - постійне утвердження суверенітету народу як єдиного дже-рела державної влади;
 - поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову;

- непорушність прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, виконання ними своїх обов'язків перед іншими людьми, державою і громадянським суспільством;

- врегулювання взаємовідносин особи і держави на засадах дозволеності особі робити все, що прямо не заборонено законом, а державним органам — тільки те, що прямо дозволено законом;

- взаємну відповідальність особи і держави;

- ефективну організацію контролю і нагляду за додержанням законів;

- високий рівень правосвідомості та правової культури громадян.

Соціальна держава — це держава сучасного демократичного типу в умовах відносно стабільної і розвинутої економіки, яка здатна забезпечувати сучасну соціальну політику, а саме: забезпечувати зайнятість населення, права людини, систему охорони здоров'я, соціального забезпечення, підтримувати малозабезпечені сім'ї тощо. В найбільш загальному вигляді сучасна юридична наука дає таке визначення соціальної держави.

Соціальна держава — це держава, в якій громадянам забезпечується гідне життя людини життя в царині її матеріальних статків і соціального захисту в цілому, особиста свобода, культивується і забезпечується цивілізованими засобами соціальна злагода, мирне вирішення протиріч, які виникають чи можуть виникнути.

1.8. Громадянське суспільство: поняття, ознаки та проблеми становлення в Україні

Громадянське суспільство розглядається як історично складена форма життєдіяльності людей, яка є сукупністю приватних відносин в економічній, соціальній, культурній сферах між вільними індивідами, що виникають у процесі їхньої діяльності для задоволення історично обумовлених особистих інтересів і потреб.

Громадянське суспільство — це суспільство з високо розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але таке, що взаємодіє з нею, це суспільство громадян з високим соціальним, економічно-культурним і моральним статусом, які перебувають у розвинутих правовідносинах з державою.

Громадянському суспільству властиві такі *характерні риси*:

- визнання людини, її прав і свобод найвищою суспільною цінністю;
- пріоритет суспільства перед державою, яка існує, насамперед, як регулятор суспільних відносин і гарант здійснення прав особи;
- подолання відчуження людини від засобів виробництва, знарядь праці і результатів своєї трудової діяльності;
- забезпечення економічної свободи громадян та їх об'єднань;
- наявність плюралізму (багатоманітності) в усіх сферах матеріального і духовного життя;
- надійна, якісна система соціального захисту особи;
- ідеологічна та політична свобода особистості, врахування і забезпечення здійснення різноманітних інтересів індивідів і соціальних груп.

1.9. Механізм держави

Кожна держава створює різноманітні організації для здійснення своїх завдань і функцій, які у юридичній науці називають механізмом держави.

Механізм держави — це система органів, організацій, інших державних інститутів, які складають її організаційну основу та беруть безпосередню участь у здійсненні завдань і функцій держави.

До механізму держави входять:

- органи державної влади;
- громадянство;
- територіальний устрій;
- бюджетна, грошова, банківська системи;

- Збройні сили та інші військові формування;
- державні символи тощо [5, с. 28].

Апарат держави — це система усіх державних органів, які здійснюють завдання та виконують певні функції держави.

Основними принципами діяльності державного апарату України є:

- демократизм;
- національна рівноправність;
- законність;
- суверенність;
- розподіл повноважень органів держави;
- поділ влади;
- соціальна справедливість;
- гуманізм і милосердя;
- поєднання переконання і примусу;
- гласність, відкритість, врахування громадської думки тощо.

Основними елементами, що складають державний апарат, є органи державної влади.

Орган держави — структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних із реалізацією тієї або іншої функції держави [3, с. 285–287].

Державний орган характеризується наступними ознаками:

- виявляє державну волю;
- в його розпорядженні є державне майно, необхідне для реалізації його повноважень і функцій;
- фінансування здійснюється за рахунок державного бюджету;
- виступає від імені держави;
- має свою компетенцію.

Ст. 6 Конституції України визначає, що *державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.*

Тому у правовій науці існує така класифікація державних органів (рис. 1.5):

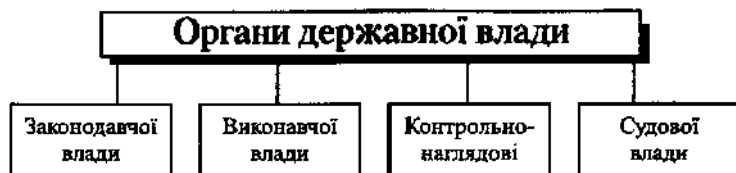

Рис. 1.5. Класифікація органів державної влади

Отже, до системи держаних органів України належать: законодавчий орган — Верховна Рада України; глава держави — Президент України; органи виконавчої влади, що поділяються на вищі (Кабінет Міністрів України), центральні (міністерства, державні комітети), місцеві (обласні і районні, міст Києва й Севастополя державні адміністрації).

Органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, тобто обласні й районні ради, а також органи місцевого самоврядування: міські, сільські, селищні ради та їх виконавчі органи є самостійною системою об'єднань громадян у громадському суспільстві.

Делеговані органами державної влади державні повноваження здійснюються також виконкомом і головами сільських, селищних, міських (міст районного та обласного підпорядкування) рад.

Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується за принципами територіальності і спеціалізації. Законом України "Про судоустрій" визначено таку систему судів загальної юрисдикції:

- місцеві суди;
- апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- Касаційний суд України;
- вищі спеціалізовані суди;
- Верховний Суд України.

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані.

У самостійну систему органів держави виокремлюються контролюючі органи України. До них належать Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори, податкові, санітарні, пожежні, контролюючі-ревізійні та інші державні інспекції.

Компетенція органу чи посадової особи — це сукупність прав і обов'язків, що їх має державний орган чи посадова особа як уповноважений орган держави в процесі виконання державних функцій.

Державні підприємства — вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Державні установи — вид державних організацій, на які покладено завдання з реалізації функцій держави у сфері нематеріального виробництва. До них слід віднести установи у сфері культури, освіти, охорони здоров'я тощо.

◆ Питання для самоконтролю

1. Яка з теорій походження держави, на вашу думку, найбільш відповідає дійсності?
2. Назвіть причини виникнення держави і права.
3. Який критерій лежить в основі історичної типізації держав?
4. Охарактеризуйте основні ознаки держави.
5. В чому полягають функції сучасної держави? Дайте їх характеристику.
6. Дайте класифікацію держав за формою правління, політичного режиму, державного устрою.
7. Охарактеризуйте основні концепції визначення сутності і соціального призначення держави.
8. Дайте визначення правової держави. Які шляхи її формування в Україні ви бачите?

9. В чому суть і призначення соціальної держави?
 10. Дайте визначення громадянського суспільства. Які проблеми його формування в Україні?

➡ Завдання для практичних занять

- Із перерахованих нижче вкажіть риси, які характеризують парламентську республіку:
 - вибори президента парламентом;
 - вибори президента народом;
 - президент — глава держави;
 - президент має право розпускати парламент;
 - президент не має права розпускати парламент;
 - президент підзвітний парламенту;
 - президент підзвітний виборцям.
- З перерахованих ознак укажіть ті, що належать державній владі:
 - не має політичного характеру;
 - право на оподаткування населення;
 - приймає загальнообов'язкові норми;
 - існує в рамках сім'ї;
 - має суверенітет;
 - створює спеціальні органи, що виконують законодавчі функції;
 - формує нові прогресивні звичаї та традиції;
 - здатна представляти інтереси домінуючої частини населення.
- Вкажіть ознаки, які характеризують конституційну монархію:
 - глава держави — монарх;
 - глава уряду — монарх;
 - монарх — перша особа в політичній ієрархії держави;
 - прем'єр-міністр — перша особа в політичній ієрархії;
 - монарх вирішує питання зовнішньої політики;
 - закони приймає парламент;
 - закони приймає монарх.
- Заповніть таблицю, вказавши риси, що характеризують республіки:

Президентська	Парламентська	Президентсько-парламентська	Надпрезидентська

- президент — глава держави;
- президент — глава уряду;

- в) президент обирається громадянами;
 - г) уряд підзвітний парламенту;
 - д) уряд підконтрольний президенту і підзвітний парламенту;
 - е) президент має право розпуску парламенту;
 - ж) президент не має права розпуску парламенту;
 - з) президент має право оголосити надзвичайний і воєнний стан;
 - и) інститут контрасигнатури;
 - к) довічне президентство;
 - л) уряд формується парламентською більшістю;
 - м) уряд формується президентом.
6. Заповніть таблицю, вказавши ознаки політичних режимів:

<i>Демократичний</i>	<i>Антидемократичний</i>

- а) однопартійна система;
 - б) політичний плюралізм;
 - в) переважає одна форма власності;
 - г) економічний плюралізм;
 - д) вільний розвиток особистості;
 - е) тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства;
 - ж) культ особи;
 - з) месіанство;
 - и) представницька і безпосередня демократія;
 - к) ідеологічний плюралізм;
 - л) агресивна зовнішня політика.
6. Вкажіть ознаки унітарних і федеративних держав:

<i>Унітарна</i>	<i>Федеративна</i>

- а) єдине громадянство;
 - б) подвійне громадянство;
 - в) однорівнева конституційна система;
 - г) єдина судова система;
 - д) державні адміністративні одиниці мають право приймати закони;
 - е) єдина система законодавства;
 - ж) може мати автономні утворення.
7. Вкажіть теорії, в основі яких покладено такі твердження, та їх основоположників:

Твердження	Теорія	Основоположник
1. Держава — все. 2. Державність — ніщо. 3. Народоправство призведе до диктатури. 4. Народ має право на владу. 5. Соціальну солідарність може забезпечити лише держава. 6. Діяльність держави обмежена правами і свободами громадян. 7. Демократія — утопія. 8. Політичне життя — це постійна боротьба еліт. 9. Суспільством має управляти компетентна еліта.		

8. Наведіть приклади держав, які відрізняються за формою правління:

Монархії		Республіки		
Абсолютні	Конституційні	Президентські	Парламентські	Змішані
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				

9. В історії України були такі форми держави:...

10. Чи існувала в Україні абсолютна монархія? Свою думку обґрунтуйте.

Рекомендована література

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. — К., 2001.
2. Правознавство: Навч. посіб. / За ред. В. В. Коцейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
3. Юридична енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 1998-2003 рр.
4. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Коцейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2001.
5. Правознавство: Навч. посіб. / За ред. П. Д. Пилипенка. — Львів: Новий Світ-2000, 2003.
6. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Основи права: Навч. посіб. — Житомир: ЖІТІ, 2000.

Розділ 2

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

□ План викладу матеріалу розділу

- 2.1. Право — особливий вид соціальних норм.
- 2.2. Поняття, ознаки і суть права.
- 2.3. Функції права.
- 2.4. Правові норми: поняття, ознаки, структура та види.
- 2.5. Джерела права.
- 2.6. Предмет і метод правового регулювання.
- 2.7. Система права. Галузі та інститути права.
- 2.8. Систематизація законодавства.
- 2.9. Правовідносини: поняття, ознаки, структура.
- 2.10. Підстави для виникнення, зміни і припинення правовідносин.
- 2.11. Правомірна поведінка. Поняття і види правопорушень.
- 2.12. Поняття і види юридичної відповідальності.
- 2.13. Поняття законності. Юридичні гарантії законності.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ соціальні норми;	✓ систематизація законодавства;
✓ правові норми;	✓ правовідносини;
✓ право;	✓ правоздатність;
✓ функції права;	✓ дієздатність;
✓ джерела права;	✓ деліктоздатність;
✓ закон;	✓ юридичні факти;
✓ законодавчий процес;	✓ правопорушення;
✓ підзаконний нормативно-правовий акт;	✓ юридична відповідальність;
✓ предмет правового регулювання;	✓ законність;
✓ система права;	✓ правопорядок

Нормативні акти

1. Конституція України.

2.1. Право – особливий вид соціальних норм

Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми. Таке регулювання та охорона суспільних відносин здійснюється за допомогою соціальних норм.

Соціальні норми — це історично зумовлені правила поведінки чи діяльності людей, що мають загальний характер, є результатом свідомої вольової діяльності людини і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Розрізняють такі види соціальних норм (рис. 2.1):

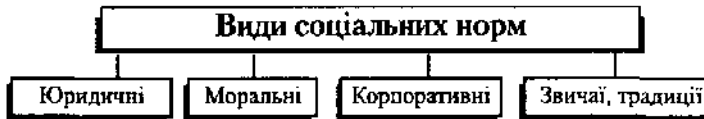

Рис. 2.1. Види соціальних норм

Правові (юридичні) норми посідають особливе місце в системі соціальних норм. Ця особливість виражається в соціальній цінності права, в його ознаках і функціональній ролі у суспільстві. Відмінності правових норм від інших соціальних норм наведено у порівняльній таблиці (табл. 2.1):

Таблиця 2.1.

Порівняльна таблиця правових та соціальних норм

Правові норми	Інші соціальні норми
1) виникають разом із державою, встановлюються чи санкціонуються нею; 2) виражають волю домінуючої частини суспільства; 3) утворюють внутрішню узгоджену цілісність, єдність (систему права); 4) існують у суспільстві як система норм;	1) існують у будь-якому суспільстві, встановлюються чи санкціонуються іншими суб'єктами; 2) виражають волю різних верств населення; 3) можуть існувати і безсистемно, не будучи внутрішньо узгодженими; 4) існують здебільшого у вигляді декількох відносно самостійних систем нормативного регулювання;

Продовження таблиці 2.1

5) формулюють правила поведінки у вигляді прав та обов'язків; 6) формально визначені (зовнішньо об'єктивовані); 7) мають точно визначені межі дії; 8) забезпечуються державним примусом та іншими засобами.	5) виражаються не тільки через права та обов'язки, а й через загальні принципи, цілі, гасла тощо; 6) зазвичай позбавлені формальної визначеності, можуть виражатись у будь-яких, не завжди фіксованих формах; 7) не завжди мають точно визначені межі дії; 8) забезпечуються звичкою, внутрішнім переконанням, моральним, громадським впливом та іншими позадержавними засобами.
--	---

Отже, право як *особливий вид соціальних норм* відрізняється від інших соціальних норм взаємозв'язком із державою, напрямками та способами впливу на суспільні відносини.

2.2. Поняття, ознаки і суть права

В юридичній літературі право розглядають як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави — юридичне явище (рис. 2.2).

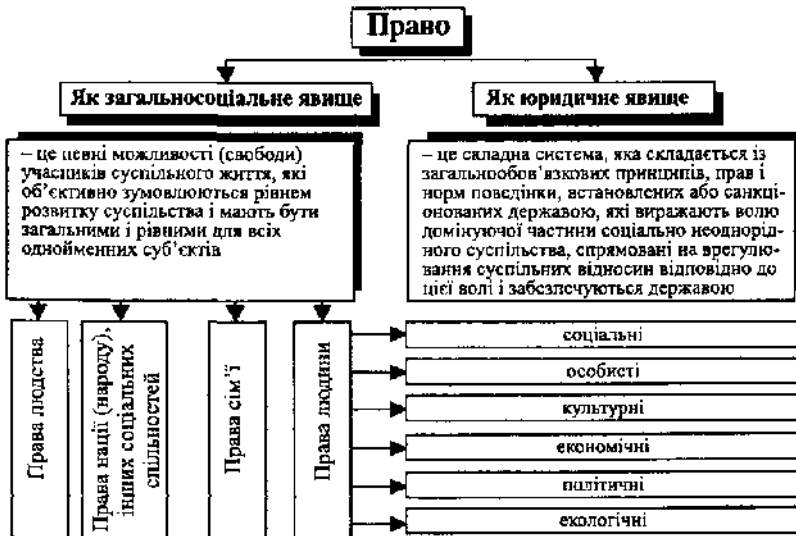

Рис. 2.2. Поняття права та його сутність

Ознаками права є:

- нормативність;
- вираження права в законах та інших джерелах права, які встановлюються державою;
- державне забезпечення;
- право — міра свободи людини, критерій її поведінки у суспільстві;
- загальнообов'язковий характер.

Отже, право слід розглядати як єдину, юридично цілісну внутрішньо узгоджену систему загальнообов'язкових норм поведінки, встановлених чи санкціонованих державою з метою регулювання суспільних відносин.

2.3. Функції права

Функції права — це основні напрямки його впливу на суспільну поведінку суб'єктів права. Призначення функцій полягає в тому, щоб визначити роль права у громадянському суспільстві з позиції його впливу на суспільні відносини між людьми (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Функції права

2.4. Правові норми: поняття, ознаки, структура та види

Правова норма — це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечення його організаційною та примусовою діяльністю.

Правові норми характеризуються такими ознаками:

- державно-владною природою;
- загальнообов'язковим характером;
- представницько-зобов'язуючим характером;
- формальною визначеністю;
- особливою внутрішньою структурою.

Кожна правова норма має особливу структуру, яка включає такі елементи:

гіпотеза — частина норми права, яка описує умови, обставини, з настанням яких можна чи необхідно здійснювати правило, що міститься в диспозиції;

диспозиція — частина норми, яка описує суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи, яка знаходиться в певній нормативно-регламентованій ситуації;

санкція — частина норми права, яка описує юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією. Санкції можуть бути каральними (штрафними), відновлюючими чи заохочувальними (позитивними).

У кожній державі існує й постійно створюється значна кількість правових норм. Ця обставина вимагає поділу їх на певні види, групи відповідно до тієї чи іншої ознаки.

Класифікація норм права дозволяє краще визначити місце правових норм в системі права і їх взаємозв'язки, з'ясувати функції правових норм і їх роль в механізмі правового регулювання, покращити правотворчу і правозастосовчу діяльність у державі. В сучасній правовій науці існує така класифікація норм права (рис. 2.4):

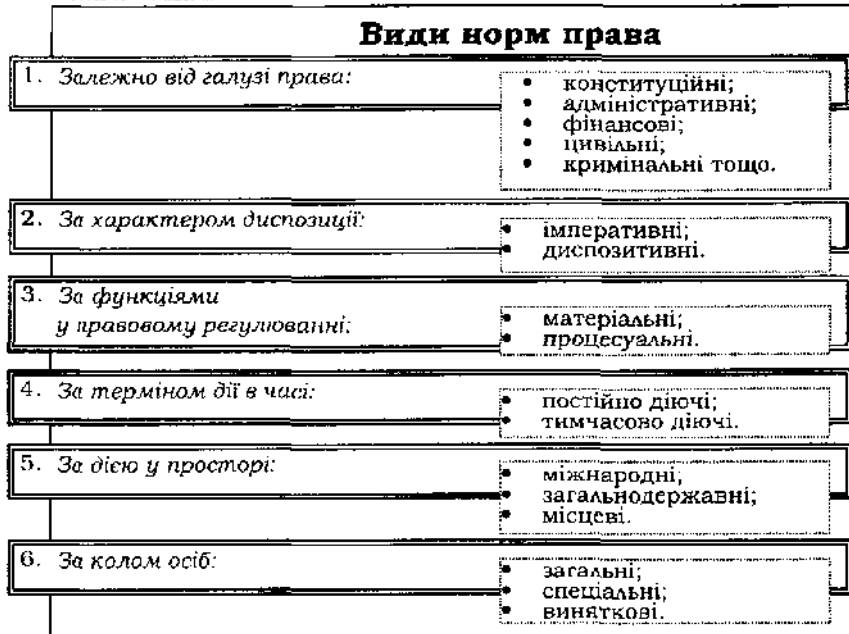

Рис. 2.4. Класифікація норм права

2.5. Джерела права

Джерела права — це вихідні від держави чи визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які мають юридичне загальнообов'язкове значення.

Існують такі *види джерел права*:

- *правовий звичай* — це правило поведінки, що склалося у процесі життєдіяльності суспільства, якому держава надала загальнообов'язкового значення і яке санкціонується й забезпечується державою;

- *правовий прецедент* — це рішення судового або адміністративного органу щодо конкретної справи, яке стало обов'язковим для вирішення інших аналогічних справ. У правовій системі України така форма права не застосовується, вона характерна для англосакської правової системи (США, Англія, Австралія);

- *нормативно-правовий договір* — це письмовий документ, у якому загальні правила поведінки встановлюються за домовленістю декількох суб'єктів;

- *релігійно-правові норми* — релігійні норми, яким держава надала загальнообов'язкового характеру у Ватикані, мусульманських країнах);

- *нормативно-правовий акт* — це офіційний документ компетентних органів держави, який містить у собі юридичні норми. Це головне джерело права у всіх правових системах.

Нормативно-правові акти поділяються на *закони* і *підзаконні акти*.

Закон — це нормативно-правовий акт законодавчого органу держави чи безпосередньо самого народу, який має вищу юридичну силу і особливий порядок прийняття і регулює найважливіші сфери суспільних відносин.

Законодавчий процес в Україні — закріплена у Конституції обов'язкова послідовність дій по створенню законів, яка включає такі етапи:

- підготовка й розробка законопроекту;
- законодавча ініціатива (внесення до органу законодавчої влади пропозиції щодо видання нового закону). Суб'єкти права законодавчої ініціативи — народні депутати, Президент України, Кабінет Міністрів, Національний Банк України;

- обговорення законопроекту;
- прийняття закону;
- підписання закону. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України. Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує та офіційно оприлюднює закон, беручи його до виконання, або зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями повертає до Верховної Ради України для повторного розгляду. У разі, якщо Президент України протягом встановленого терміну не повернув закон для повторного розгляду, він вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений;

- опублікування закону в офіційних виданнях “Голос України”, “Урядовий кур'єр”, “Відомості Верховної Ради України” протягом 10 днів;

• набрання чинності. Закон набирає чинності через 10 днів після його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються на основі і з метою виконання закону, на підставі закону і відповідно до закону. До них належать:

- укази та розпорядження Президента;
- постанови Кабінету Міністрів;
- інструкції та накази центральних органів виконавчої влади;
- акти місцевих держадміністрацій;
- локальні нормативно-правові акти.

Усі чинні нормативно-правові акти входять до складу *системи законодавства*.

2.6. Предмет і метод правового регулювання

Предмет правового регулювання — це суспільні відносини, які регулюються правом.

Так, у галузі цивільного права предметом правового регулювання виступають майнові і особисті (немайнові) відносини, трудового права — трудові відносини між працівником і власником підприємства (установи, організації) або уповноваженою ним особою, сімейного — сімейно-шлюбні відносини.

Метод правового регулювання — це сукупність прийомів і способів регулювання людської діяльності.

Розрізняють такі методи правового регулювання (рис. 2.5):

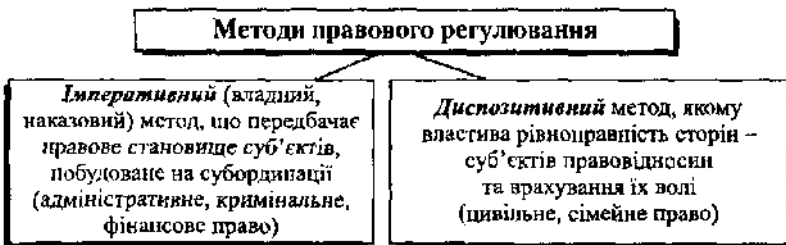

Рис. 2.5. Методи правового регулювання

2.7. Система права. Галузі та інститути права

Система права — це єдність усіх чинних юридичних норм певної держави, їх розподіл за галузями та інститутами права.

Галузь права — це сукупність правових норм та інститутів права, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Поділ усієї сукупності норм права на галузі здійснюється в залежності від предмету та методу правового регулювання. В сучасній правовій науці існує така класифікація галузей права (рис. 2.6):

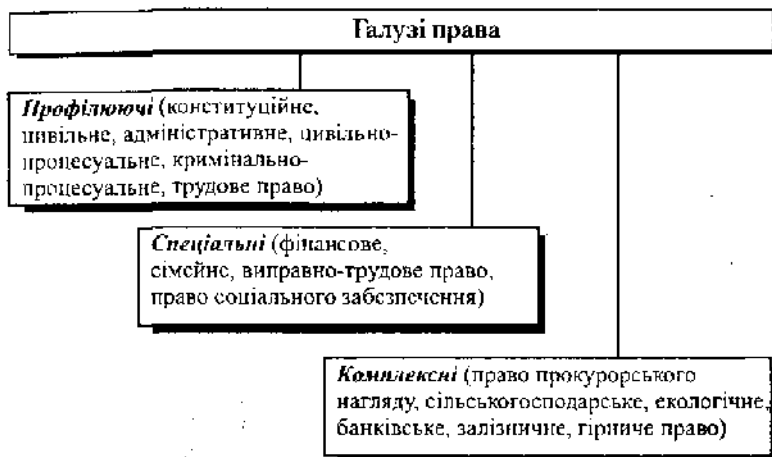

Рис. 2.6. Класифікація галузей права

Конституційне (державне) право — це система правових норм, насамперед принципів і норм Конституції, які закріплюють основи суспільного і державного ладу, засади політики і здійснення державної влади, взаємодії держави і громадян, основні права, свободи й обов'язки громадян.

Адміністративне право — це система правових норм, які регулюють управлінські відносини в сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату, його взаємовідносини з іншими державними, а також громадськими організаціями і громадянами. Неодмінною ознакою відносин, які

регулюються адміністративним правом, є наявністю у їх складі суб'єкта, наділеного державно-владними повноваженнями.

Фінансове право — це система правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі здійснення фінансової діяльності, накопичення і використання фінансових ресурсів. Суб'єктами фінансових відносин можуть бути держава, її органи й організації, громадські структури, окремі громадяни.

Цивільне право — це система правових норм, які регулюють майнові (немайнові) особисті відносини, що складаються між фізичними та юридичними особами як рівноправними суб'єктами. Підгалуззями цивільного права є авторське, спадкове право.

Сімейне право — це система правових норм, які регулюють особисті (немайнові) і майнові відносини подружжя, батьків, усиновлювачів і усиновлених, інших членів сім'ї і родичів.

Трудове право — це система норм права, які регулюють відносини у сфері здійснення трудової діяльності (порядок прийому і звільнення з роботи, умови праці та її охорони, час праці та відпочинку і т. ін.). Суб'єкти цих відносин можуть бути як рівноправними, так і знаходитися (один з них) у стані підлеглості.

Земельне право — система правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з використанням та охороною земельних ресурсів.

Цивільно-процесуальне право — це система правових норм, що регулюють відносини, пов'язані із судовим розглядом цивільних, трудових, сімейних та інших справ, виконанням судових рішень, а також здійсненням органами юстиції дій юридичного значення.

Кримінальне право — це система правових норм, спрямованих на боротьбу зі злочинами і встановленням міри кримінальної відповідальності за їх учинення.

Кримінально-процесуальне право — це система правових норм, які регулюють відносини, що виникають у діяльності правоохоронних органів та судів у зв'язку з викриттям злочинів, розслідуванням кримінальних справ, судовим розглядом та виконанням вироку.

Міжнародне право — це система правових норм, що регулюють взаємовідносини між державами (міжнародне публічне право) чи між громадянами різних країн та їх об'єднаннями (міжнародне приватне право). Міжнародне право не належить до галузей внутрішнього права держав, воно складається на основі міждержавних угод. Норми міжнародного права домінують у випадку протиріч з нормами внутрішнього права.

Підгалузь права — це складова частина галузі права, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду. Як приклад підгалузі цивільного права є авторське і спадкове право, фінансового права — банківське право.

Інститут права — це таке угруповання норм права певної галузі чи підгалузі, що регулює конкретний вид чи сторону однорідних суспільних відносин. Наприклад, у цивільному праві є інститут права власності, норми якого регулюють відносини власності.

Система законодавства — це внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів, що є зовнішньою формою і засобом існування правових норм. Система права і система законодавства співвідносяться як зміст і форма.

2.8. Систематизація законодавства

У кожній країні діє багато нормативних актів. Їх приймають різні органи в різний час, у зв'язку з чим можуть виникати неузгодженості між новим і старим законодавством. Тому постає необхідність упорядковувати чинне законодавство відповідно до системи права, тобто здійснювати систематизацію законодавства.

Систематизація законодавства — це діяльність із упорядкування чинних нормативно-правових актів і приведення їх до певної системи.

Мета систематизації полягає в упорядкуванні і систематизації нормативно-правових актів, забезпеченні їх доступності та уникненні прогалин у праві, дублювання та суперечностей, полегшенні розуміння і застосування законодавства.

Систематизація здійснюється за трьома основними формами (рис. 2.7):

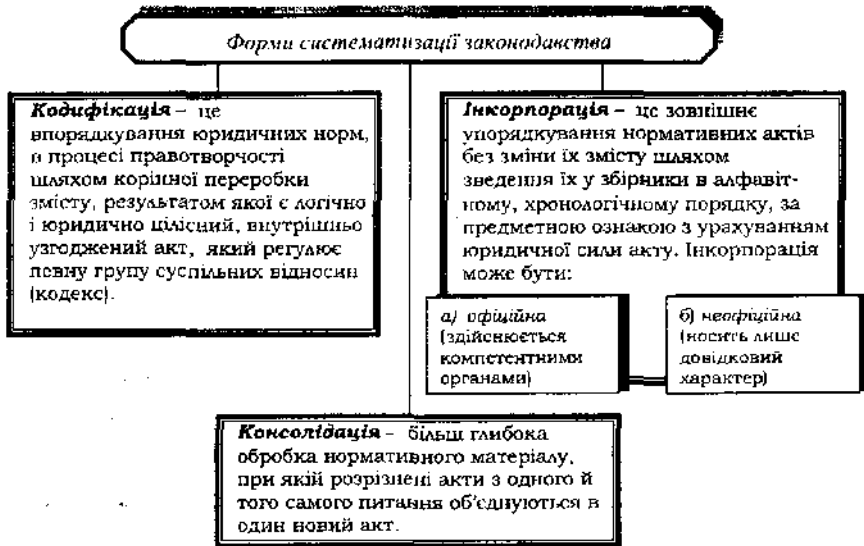

Рис. 2.7. Форми систематизації законодавства

2.9. Правовідносини: поняття, ознаки, структура

Правовідносини — це суспільні зв'язки, відносини, урегульовані правом і виражені у взаємних правах та обов'язках суб'єктів права, якими можуть бути як громадяни (фізичні особи), так і організації чи установи (юридичні особи).

Ознаки правовідносин:

- наявність сторін, які мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки;
- здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків контролюється і забезпечується державою;
- мають вольовий характер.

Структура правовідносин включає:

- об'єкт;
- суб'єкти;
- зміст.

Об'єкт правовідносин — це ті реальні соціальні блага, що задовольняють інтереси та потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються або припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Їх поділяють на матеріальні і духовні блага, дії суб'єктів правовідносин, результати їх діяльності.

Суб'єкти правовідносин:

- фізичні особи (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства);
- юридичні особи (підприємства та організації різних форм власності, об'єднання громадян);
- держава, республіки, територіальні громади.

Для того, щоб бути суб'єктом правовідносин, фізичні і юридичні особи повинні володіти *правосуб'єктністю*.

В *правосуб'єктності* фізичних осіб розрізняють:

- правоздатність;
- дієздатність;
- деліктоздатність.

Правоздатність — здатність індивіда мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Правоздатність виникає в момент народження людини і припиняється з її смертю.

Дієздатність — здатність своїми діями реалізувати свої права та обов'язки. Правоздатність і дієздатність, як правило, поєднуються в одній особі. Рівень дієздатності залежить від вікових, фізичних та психічних факторів.

Залежно від них, зокрема, у цивільному праві розрізняють такі рівні дієздатності:

- *повна дієздатність* настає з досягненням повноліття (18 років), або з моменту одруження;
- *часткову дієздатність* мають фізичні особи у віці від 15 до 18 років. Вони мають право укласти угоди за згодою своїх батьків (усиновителів) чи піклувальників. Вони можуть самостійно здійснювати дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю заробітною платнею чи стипендією, реалізовувати свої авторські

та винахідницькі права, вносити вклади до кредитних установ і розпоряджатися ними, бути членами громадських організацій, нести відповідальність за заподіяну ними шкоду іншим особам;

- *мінімальна дієздатність* характерна для осіб віком до 15 років. Вони мають право здійснювати тільки дрібні побутові угоди та вносити вклади до кредитних установ і розпоряджатися ними;

- *обмежена дієздатність* може бути встановлена судом для громадян, які зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами. Вони можуть укладати угоди щодо розпорядження майном, отримувати заробітну платню, пенсію чи інші види доходів та розпоряджатися ними лише за згодою піклувальника, за винятком дрібних побутових угод. Громадянин, який через душевну хворобу чи недоумство не здатний розуміти значення своїх дій чи керувати ними, може бути визнаний судом *недієздатним*, а відтак над ним устанавлюється опіка, що призводить до втрати ним можливості щодо укладання угод. Односторонні угоди (наприклад, заповіт, видача доручення і т. ін.), що були укладені до визнання особи недієздатною, припиняють свою дію. У разі одужання чи значного покращення здоров'я громадянина, якого було визнано недієздатним, суд поновлює його у дієздатності.

Деліктоздатність — це здатність особи нести юридичну відповідальність. Наприклад, кримінальну відповідальність несуть особи, яким до скоєння злочину виповнилося 16 років, а при деяких видах злочинів — 14 років.

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин складають *юридичний зміст* правовідносин.

2.10. Підстави для виникнення, зміни і припинення правовідносин

Підставами для виникнення, зміни чи припинення правовідносин є юридичні факти.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою правової норми, які викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичні факти поділяються на:

- правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі;
- позитивні і негативні;
- постійно діючі та одноразової дії;
- юридичні дії і юридичні події.

Юридичні події — це життєві обставини, що виникають, діють й припиняються незалежно від волі суб'єктів правовідносин (народження, смерть людини, хвороба, стихійне лихо).

Юридичні дії — це життєві обставини, виникнення, функціонування і припинення яких залежить від волі суб'єктів правовідносин. Вони поділяються на правомірні і неправомірні.

До правомірних дій належать:

- **юридичні акти** — правомірне застосування права, що здійснюється з метою викликати юридичні наслідки (постанова слідчого про припинення кримінальної справи, договір, заява, скарга);
- **юридичні вчинки** — дії, що не мають спеціальної мети спричинити юридичні наслідки (знайдення скарбу, створення художнього твору, наукової праці тощо).

До неправомірних дій належать:

- **правові аномалії** — зловживання правом, що не є правопорушенням;
- **правопорушення** — це дія чи бездіяльність, які здійснюються всупереч встановленому в суспільстві правопорядку (злочини, проступки).

2.11. Правомірна поведінка.

Поняття і види правопорушень

Правомірна поведінка — це відповідна юридичним нормам дія чи бездіяльність особи.

Існує декілька видів правомірної поведінки:

- **передбачена** — поведінка, яка передбачає виконання покладених на особу обов'язків, здійснення тих чи інших активних дій (платити податки);

- *дозволена* — поведінка, яка передбачає використання наданих суб'єкту можливостей певної власної поведінки (володіти, розпоряджатись майном);

- *заборонена* — пасивна поведінка, коли суб'єкт повинен стримуватись від порушення заборон, установлених правовими нормами (не порушувати громадський порядок).

Правопорушення — це дія чи бездіяльність, що здійснюється всупереч встановленим у суспільстві правовим нормам.

Для правопорушення характерні певні *ознаки*, а саме:

- суспільна небезпечність (наносить шкоду інтересам суспільства, держави);

- протиправність (порушує норми права);

- винність (залежить від ставлення суб'єкта правопорушення до своєї поведінки);

- карність (за його вчинення передбачена юридична відповідальність).

Структура правопорушення включає:

- суб'єкт (дієздатна особа, яка здійснила правопорушення);

- об'єкт (порушене матеріальне чи нематеріальне благо, яке захищається правом);

- об'єктивну сторону (саму протиправну дію, її шкідливі наслідки, причинний зв'язок між дією і результатом);

- суб'єктивну сторону (вину, тобто ставлення правопорушника до дії та її результатів у формі умислу чи необережності; розрізняють також і змішану вину: умисел і необережність).

Мотив правопорушення — це внутрішні процеси, що відображаються в свідомості особи і спонукають її до вчинення правопорушення.

В залежності від ступеня суспільної небезпечності правопорушення поділяються на *злочини* і *проступки*.

Злочин — суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину, за яке законом передбачена кримінальна відповідальність.

Проступки розрізняють:

- адміністративні (порушення встановленого державою порядку в громадських місцях, а також порядку управління у різних сферах життєдіяльності суспільства);

- дисциплінарні (порушення дисципліни праці, військової, навчальної, державної та інших видів дисципліни, внутрішнього розпорядку організації, установи);

- цивільно-правові (загодіяння майнової шкоди, порушення інших майнових або особистих інтересів осіб, що захищаються законом).

Факт вчинення правопорушення та його склад є підставою для притягнення до *юридичної відповідальності*.

2.12. Поняття і види юридичної відповідальності

Юридична відповідальність — це передбачене законом і застосоване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ. Вона завжди супроводжується моральним осудом правопорушника.

Юридична відповідальність поділяється на *перспективну* і *ретроспективну* (позитивну і негативну).

Позитивна відповідальність — це сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Ретроспективна відповідальність — це специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення:

- **конституційна** — переважно позитивна і допоміжно ретроспективна відповідальність, що відрізняється заходами політичного характеру;

- **кримінальна** — різновид ретроспективної юридичної відповідальності, що полягає у вживанні заходів кримінального покарання до фізичних осіб, винних у вчиненні злочину;

- **адміністративна** — різновид ретроспективної юридичної відповідальності, під якою розуміють покладення на порушників загальнообов'язкових правил, що діють в управлінні та в інших сферах, адміністративних стягнень, котрі тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового чи морального характеру;

● *дисциплінарна* — різновид юридичної ретроспективної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни із застосуванням до нього догани та звільнення. Законодавством, статутами й положеннями про дисципліну для окремих категорій працівників можуть бути передбачені інші дисциплінарні стягнення;

● *цивільно-правова* — самостійний вид ретроспективної юридичної відповідальності фізичної чи юридичної особи за порушення договірних зобов'язань, за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення особистих немайнових прав.

● *матеріальна* — різновид ретроспективної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Ретроспективній юридичній відповідальності характерні такі ознаки:

- застосування державно-правового примусу;
- негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, що винний у його скоєнні;
- обов'язок правопорушника зазнати несприятливих наслідків за свою протиправну поведінку.

Принципи юридичної відповідальності:

- відповідальність винної особи за діяння, а не за виявлення наміру;
- законність, невідворотність, доцільність і справедливість покладення юридичної відповідальності;
- гуманність і своєчасність юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність покладається на особу лише за наявності певних обставин, передбачених законом, зокрема *підстави відповідальності*. Такою підставою є факт вчинення правопорушення та його склад.

При застосуванні до особи заходів державного покарання діє "*презумпція невинуватості*", тобто особа вважається невинною, поки не буде доведена її вина. Доводити вину повинні компетентні державні органи, які здійснюють звинувачення.

Притягаючи особу до юридичної відповідальності, держава переслідує такі *цілі*:

- охоронну;
- виховну;
- відновлюючу;
- профілактичну (*запобіжну*).

2.13. Поняття законності. Юридичні гарантії законності

Законність — це правовий режим у державі, який вимагає виконання, а також точного застосування законів та інших нормативно-правових актів усіма суб'єктами права для забезпечення прав і свобод людини і громадянина, стабільного правопорядку.

Законність потребує певних заходів та засобів, які могли б охороняти її від різних порушень та впроваджувати в життя.

Юридичні гарантії законності — це передбачені законодавством засоби реалізації, охорони і відновлення законності. До них належать:

- наявність упорядкованого законодавства як основи законності і водночас її гарантії;
- наявність заборонних норм;
- встановлення відповідальності за правопорушення;
- право громадян на скаргу;
- ефективна дія державного механізму;
- розширення впливу громадськості;
- правова культура.

Правова культура — стабільна відповідність способу і результату поведінки всіх і кожного правовим нормам (знання закону, дотримання закону, вміння застосовувати закон, авторитет закону у суспільстві). Антиподом правової культури є *правовий нігілізм*.

Правопорядок — це стан фактичної упорядкованості суспільних відносин, який є результатом законності.

❖ Питання для самоконтролю

1. Як ви розумієте поняття і призначення соціальних норм?
2. Дайте порівняльну характеристику норм моралі і правових норм.
3. Назвіть загальносоціальні та спеціально-юридичні функції права.

4. Дайте класифікацію норм права.
5. Що таке джерела права? Охарактеризуйте їх.
6. Що таке законодавчий процес? Яка його конституційна регламентація?
7. Що таке система права? Дайте характеристику основних галузей права.
8. Які вам відомі способи систематизації законодавства?
9. Дайте визначення правовідносин. Яка їх структура? Хто може бути суб'єктом правовідносин?
10. Що таке правомірна поведінка? Які види правопорушень вам відомі?
11. Які підстави юридичної відповідальності?
12. Які цілі притягнення особи до юридичної відповідальності?

◆ Завдання для практичних занять

1. Розташуйте подані документи в порядку зростання юридичної сили:
 - а) Указ Президента України;
 - б) Постанова Верховної Ради України;
 - в) Постанова Кабінету Міністрів України;
 - г) розпорядження Президента України;
 - д) Закон України;
 - е) інструкція Міністерства освіти та науки України;
 - ж) екрет Кабінету Міністрів України;
 - з) рішення облдержадміністрації.
2. Які з названих документів є результатом інкорпорації?
 - а) книга наказів по підприємству;
 - б) Відомості Верховної Ради України;
 - в) Бюджетний кодекс України;
 - г) збірник постанов уряду;
 - д) п'ятий том збірника "Закони України";
 - е) Цивільний кодекс України.
3. Вкажіть обов'язкові елементи правової норми:
 - а) попередження;
 - б) інструкція;
 - в) диспозиція;
 - г) стягнення;
 - д) покарання;
 - е) правило поведінки;

- е) умови;
 - є) гіпотеза;
 - ж) вирок;
 - з) санкція;
 - и) відповідальність.
4. Які з поданих елементів входять до системи права?
- а) держава;
 - б) закон;
 - в) норма права;
 - г) кодекс;
 - ґ) Конституція;
 - д) інститут права;
 - е) галузь права;
 - є) правова система.
5. До якої галузі права належать юридичні норми, які регулюють відносини:
- а) між студентами і викладачами;
 - б) між власником і працівником;
 - в) між продавцем і покупцем;
 - г) між братом і сестрою;
 - ґ) між державою і політичною партією;
 - д) між працівниками на підприємстві;
 - е) відносини між суддею і адвокатом.
6. Вкажіть форми вини:
- а) погроза;
 - б) намір;
 - в) каяття;
 - г) халатність;
 - ґ) умисел;
 - д) самовпевненість;
 - е) необережність;
 - є) недбалість;
 - ж) мотив;
7. Хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років.
- Вкажіть гіпотезу, диспозицію і санкцію в поданій правовій нормі.

8. До якого виду норм належать нижченаведені:
- а) правила техніки безпеки в лабораторії;
 - б) правила виготовлення ліків;
 - в) правила спортивних змагань;
 - г) норми судочинства;
 - г) порядок притягнення до адміністративної відповідальності.
9. Директор школи відрахував зі школи учня 11 класу за те, що він у нетверезому стані бешкетував на вулиці.
Чи правомірне це рішення? Обґрунтуйте вашу відповідь.
10. Ректор інституту звільнив з роботи викладача, який у стані алкогольного сп'яніння грубив на вулиці перехожим, серед яких були студенти.
Чи правомірне таке рішення? Якими нормами керувався ректор?

Рекомендована література

- 1. Загальна теорія держави і права. За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2001.
- 2. Котюк В. О. Теорія права — К.: Вентурі, 1996.
- 3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. — Х.: Консум, 2001.
- 4. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998-2003 рр.

Розділ 3

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 3.1. Конституційне право — провідна галузь права України.
- 3.2. Декларація про державний суверенітет України.
- 3.3. Конституція України як Основний Закон держави.
- 3.4. Характеристика загальних засад конституційного ладу України.
- 3.5. Правовий статус мов в Україні.
- 3.6. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні.
- 3.7. Громадянство України.
- 3.8. Конституційні форми демократії в Україні.
- 3.9. Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні.
- 3.10. Президент України — глава держави.
- 3.11. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади.
- 3.12. Місцеве самоврядування в Україні.
- 3.13. Конституційний Суд України.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ предмет конституційного права;	✓ вибори;
✓ методи конституційного права;	✓ виборча система;
✓ конституція;	✓ виборче право;
✓ конституційно-правовий статус;	✓ парламентаризм;
✓ громадянство України;	✓ законодавчий процес;
✓ референдум;	✓ місцеве самоврядування

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Закон України “Про вибори народних депутатів України”.
3. Закон України “Про вибори Президента України”.
4. Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”.
5. Закон України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми”.
6. Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”.
7. Закон України “Про громадянство України”.
8. Закон України “Про судоустрій України”.
9. Закон України “Про прокуратуру”.
10. Закон України “Про Конституційний Суд України”.
11. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”.

3.1. Конституційне право — провідна галузь права України

Конституційне право — провідна галузь національного права України, оскільки його норми регламентують найбільш важливі суспільні відносини, а саме:

- основи конституційного ладу;
- правовий статус людини і громадянина;
- державний устрій;
- порядок організації і функціонування органів державної влади;
- основні положення і принципи організації місцевого самоврядування в Україні.

Предмет конституційного права України — особливе коло суспільних відносин у сфері політичної організації суспільства та функціонування державного механізму.

Предмет конституційного права України становлять:

- відносини політичного характеру та функціонування вищих органів державної влади;
- найважливіші економічні відносини;
- відносини, що стосуються правового статусу людини і громадянина;
- відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення та відносини, пов'язані з державно-територіальним устроєм України;
- відносини, які визначають діяльність органів місцевого самоврядування.

Методи конституційно-правового регулювання — сукупність прийомів і засобів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що є предметом галузі конституційного права.

До його особливостей слід віднести: загальність; максимально високий юридичний рівень; імперативність; універсальність; доцільність; поєднання безпосереднього, прямого регулювання з опосередкованим.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є:

- народ України;
- громадяни України, іноземці та особи без громадянства;
- Українська держава;
- органи державної влади України;
- народні депутати, посадові і службові особи;
- політичні партії і громадські організації;
- територіальні громади, органи місцевого самоврядування;
- адміністративно-територіальні одиниці;
- державні та інші підприємства, установи, організації, навчальні заклади тощо.

Об'єктами конституційно-правових відносин є:

- державна влада;
- власність;
- волевиявлення народу;
- права, свободи, обов'язки людини і громадянина;
- суверенітет;

- розподіл компетенції між Україною і Автономною Республікою Крим;
 - населення адміністративно-територіальних одиниць.
- Систему джерел конституційного права України становлять:
- Конституція України;
 - міжнародні акти про права людини, ратифіковані Верховною Радою України;
 - Декларація про державний суверенітет України від 16.07.90 р.;
 - Акт проголошення незалежності України від 24.08.91 р.;
 - закони України, підзаконні акти;
 - рішення Конституційного Суду України тощо.

3.2. Декларація про державний суверенітет України

Важливим кроком до створення демократичного суспільства та становлення України як суверенної, правової держави стало прийняття *Декларації про державний суверенітет України* 16 липня 1990 р.

Декларацією проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

Крім того, Декларацією проголошено такі положення:

- Україна розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення;
- Україна здійснює захист і охорону національної державності українського народу;
- будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються законом;
- народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці;
- Україна є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя;
- забезпечується верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території;

- державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову;
- Україна має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на його збереження;
- Україна забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин;
- територія Республіки в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди;
- народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Республіки, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян;
- Україна має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яке створене завдяки зусиллям народу Республіки;
- Україна самостійно формує банківську (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю;
- Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молоде покоління;
- Україна забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя;
- Україна має право на власні Збройні Сили;
- Україна проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї;

● Україна як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговими представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах;

● Українська Республіка виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах та визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

3.3. Конституція України як Основний Закон держави

Конституція — це Основний Закон держави, який приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, визначає суспільний та державний устрій, порядок формування та діяльності органів державної влади і управління, адміністративно-територіальний устрій, основні права та обов'язки громадян, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття.

Конституція має такі *юридичні властивості*:

- нормативність;
- установчий характер;
- програмний характер;
- вища юридична сила;
- особлива юридична природа;
- особливий предмет правового регулювання;
- підвищена стабільність;
- підвищена охорона з боку держави;
- здатність стимулювати суспільні відносини;
- здатність здійснювати ідеологічний і світоглядний вплив.

Конституція України виконує такі функції (рис. 3.1):

Рис. 3.1. Функції Конституції

Конституція України є основою правової системи держави, оскільки:

- норми Конституції мають основоположний характер для всіх суб'єктів державно-правових відносин;
- конституційні норми — юридична база не тільки для норм конституційного права, але і для інших галузей права України;
- жоден нормативний акт у державі не повинен суперечити нормам Конституції України;
- Конституція може бути змінена тільки конституційним шляхом;
- жоден інший нормативний акт у державі не може мати назву “конституція”;
- для ефективної реалізації Конституції створений особливий орган — Конституційний Суд України.

Конституційні принципи — це юридично виражені в Конституції закономірності організації і функціонування політичної, економічної, соціальної систем суспільства, правового статусу особи.

Система конституційних принципів включає:

- народний суверенітет;
- економічний, політичний та ідеологічний плюралізм;
- законність;
- свободу особи та її розвиток;

- інтернаціоналізм;
- співіснування представницької і безпосередньої форм демократії;

- рівноправність громадян України.

За юридичними ознаками конституції класифікують таким чином (рис. 3.2):

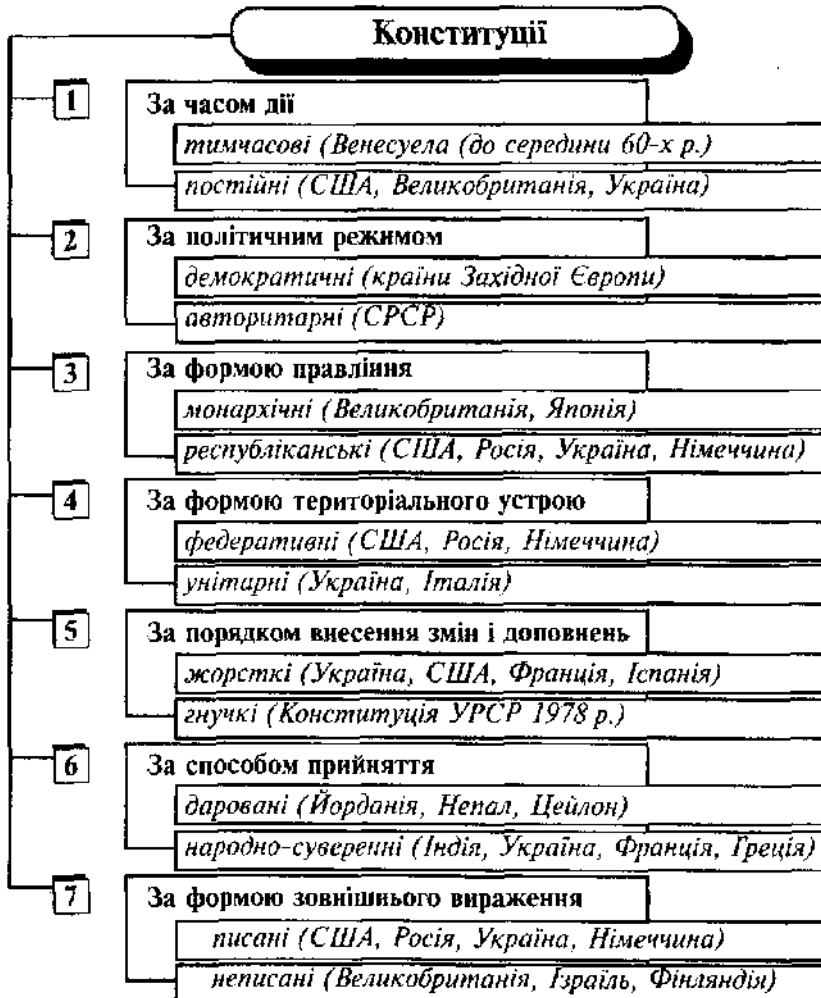

Рис. 3.2. Класифікація конституцій

Конституція України містить такі розділи:

Преамбула.

Розділ I. Загальні засади.

Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.

Розділ III. Вибори. Референдум.

Розділ IV. Верховна Рада України.

Розділ V. Президент України.

Розділ VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади.

Розділ VII. Прокуратура.

Розділ VIII. Правосуддя.

Розділ IX. Територіальний устрій України.

Розділ X. Автономна Республіка Крим.

Розділ XI. Місцеве самоврядування.

Розділ XII. Конституційний Суд України.

Розділ XIII. Внесення змін до Конституції України.

Розділ XIV. Прикінцеві положення.

Розділ XV. Перехідні положення.

3.4. Характеристика загальних засад конституційного ладу України

Конституційний лад — сукупність основоположних правовідносин, закріплених нормами конституційного права (зокрема розділами I, III Конституції України).

Стаття 1 Конституції проголошує Україну суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Суверенітет України поширюється на всій її території, яка складається із Автономної Республіки Крим, 24 областей, міст Києва і Севастополя.

Стаття 3 Конституції визнає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

За *формою правління* Україна — президентсько-парламентська республіка. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції України).

Стаття 10 Конституції затверджує статус української мови як *державної в Україні*.

Суспільне життя в Україні, відповідно до ст. 15 Конституції, ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Статті 13, 14, 16 Конституції визначають основні засади економічних відносин і гарантують рівноправність і захист усіх форм власності.

Статті 8, 9, 19 Конституції України закріплюють такі основні принципи побудови і функціонування національної правової системи як:

- верховенство права;
- найвищу юридичну силу Конституції;
- положення Конституції є нормами прямої дії.

Державними символами України, згідно зі ст. 20 Конституції, є:

- Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів;

- Великий Державний Герб України — встановлюється з урахуванням малого Державного Герба та герба війська Запорізького;

- Державний Гімн України — мелодія національного гімну на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України;

Столицею України є місто Київ.

Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

3.5. Правовий статус мов в Україні

У статті 10 Конституції України визначено, що державною мовою в Україні є українська мова і держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на території України. Поряд з цим в Україні гарантовано вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин.

Правовий статус мов регламентується Законом України "Про мови в Українській РСР" від 28.10.89 р. Згідно з цим Законом Україна забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної самобутності.

Громадянам України гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою. Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін.

Україною забезпечується примноження і схоронність фондів і пам'яток української мови, інших національних мов у науково-дослідних установах, архівах, бібліотеках, музеях, а також їхню охорону та використання.

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі. Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

В Україні мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова. У випадках, передбачених законодавством, мовою роботи, діловодства і документації поряд з українською мовою може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а також мова, прийнята для населення даної місцевості.

В Україні у всіх сферах обслуговування громадян вживається українська або інша мова, прийнята для сторін.

Судочинство в Україні здійснюється українською мовою, проте у випадках, передбачених чинним законодавством, може здійснюватися національною мовою більшості населення відновної місцевості.

Юридична допомога громадянам і організаціям подається українською мовою або мовою, прийнятою для сторін.

Мовами двосторонніх міжнародних договорів України, а також угод громадських органів, підприємств, установ і організацій України з громадськими органами, підприємствами, установами та організаціями інших держав є українська мова та мова іншої сторони договору чи угоди.

Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян України. У нашій державі гарантується кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами.

В Україні інформаційне комп'ютерне забезпечення здійснюється на основі української та російської мов. Комп'ютерне програмне забезпечення, яке використовуються в роботі державних, партійних, громадських органів, науково-дослідних, конструкторських установ, засобів зв'язку, у сфері торгівлі, обліку, постачання, в закладах освіти й культури, повинне забезпечувати можливість працювати з україномовними і російськомовними документами.

В Україні мовою офіційних засобів масової інформації є українська мова. Мовою офіційних засобів масової інформації можуть також бути мови інших національностей.

Громадяни України користуються правом іменуватися згідно з національними традиціями. Їхні імена передаються з національної мови українською мовою у транскрипції.

3.6. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні

Правовий статус людини — це її юридично закріплене становище у суспільстві, сукупність прав і обов'язків, відповідальності та гарантій. Основу цього статусу складає конституційно-правовий статус, який базується на принципах:

- загальності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина;
- рівності;
- єдності прав і обов'язків;
- гарантованості прав і свобод;
- невід'ємності прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина;
- взаємної відповідальності держави і громадянина;
- невичерпності конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- вільного розвитку особистості.

Конституція України визнає можливість громадян здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, встановлених державою і закріплених у Конституції та інших нормативних правових актах.

Конституція України визначає такі *групи основних прав* людини і громадянина:

Особисті права:

- право на життя, на недоторканність особи, житла (ст. 27, 28, 29, 30);
- на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної кореспонденції (ст. 31);
- право на приватне життя, невтручання у нього (ст. 32);
- на вибір місця проживання, свободу пересування (ст. 33);
- на свободу власної думки і слова, на вільне волевиявлення своїх поглядів і переконань (ст. 34);
- на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Політичні права:

- право брати участь в управлінні державними та громадськими справами (ст. 38);
- обговорювати і приймати закони та рішення загальнодержавного і місцевого значення (ст. 39);
- надсилати індивідуальні і колективні звернення до державних органів (ст. 40);
- утворювати і брати участь у роботі об'єднань громадян (ст. 36, 37);
- обирати і бути обраним до державних органів та органів місцевого самоврядування тощо (ст. 38).

Економічні права:

- право на приватну власність (ст. 41);

- право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ст. 42);
- право на працю (ст. 43);
- можливість вибору роду занять і роботи за своїм покликанням (ст. 43);
- право на справедливую оплату праці (ст. 43);
- право на страйк (ст. 44);
- право на відпочинок (ст. 45).

Соціальні права:

- право на охорону здоров'я (ст. 49);
- право на житло (ст. 47);
- право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, втрати працездатності (ст. 46);
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї тощо (ст. 48).

Екологічні права:

- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50);
- на екологічно безпечні продукти харчування та предмети побуту (ст. 50);
- на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50).

Культурні права:

- право на освіту (ст. 53);
- право на користування досягненнями вітчизняної і світової культури (ст. 54);
- право на свободу наукової, технічної та художньої творчості (ст. 54);
- право на захист інтелектуальної власності (ст. 54).

Важливе місце серед конституційних прав і свобод в Україні займає право на захист. Так, зокрема ст. 55 Конституції України визначає, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини; після використання усіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна; будь-якими не забороненими законом

засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Ст. 56 гарантує, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Згідно зі ст. 57 кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Ст. 59 Конституції гарантує право на правову допомогу.

Згідно зі ст. 61 Конституції України ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного й того ж виду за одне й те ж саме правопорушення.

В Україні діє "презумпція невинуватості". Це означає, що особа вважається невинною у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Основними *обов'язками* громадян України є:

- поважати права та законні інтереси інших осіб (ст. 68);
- дотримуватися Конституції та законів України (ст. 68);
- зберігати природу і охороняти її багатства (ст. 66);
- сплачувати податки і збори, подавати декларації про свій майновий стан і доходи (ст. 67);
- захист Вітчизни, служба у Збройних Силах України (ст. 65).

Конституція України чітко визначає систему органів та осіб, покликаних забезпечувати права й свободи людини і громадянина. До них належать:

- Верховна Рада України, яка виключно законами визначає права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав та свобод (ч. 1 ст. 22);

- Конституційний Суд України (ст. 147 Конституції України);
- Президент України як гарант прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України);

- Кабінет Міністрів України, який повинен вживати заходів щодо виконання законів (ч. 2, ст. 16);

- Місцеві державні адміністрації на відповідній території (ст. 119);

- Система судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів (ст. 125), прокуратура, інші правоохоронні органи України.

Відповідно до Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини" парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

- додержання та повага прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;

- запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;

- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;

- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

- сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40-річного віку, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку. Уповноважений призначається строком на п'ять років, який починається з дня складання ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Громадяни України отримали право безпосереднього звернення до Європейського суду з прав людини з моменту набуття чинності Конвенції про захист прав людини та основних свобод (11 вересня 1997 р.).

3.7. Громадянство України

Громадянство України — це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Питання громадянства в Україні регулюється Законом України “Про громадянство України” від 18.01.2001 року. Зазначений закон визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб.

Громадянином України вважається особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України, *іноземцем* — особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, *особою без громадянства* — особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

- *єдиного громадянства* — громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянства (підданства) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянства України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

- *запобігання виникненню випадків безгромадянства;*
- *неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;*
- *визнання права громадянина України на зміну громадянства;*
- *неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладання шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України іншим з подружжя;*
- *рівності перед законом громадян України, незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;*
- *збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.*

Згідно з чинним законодавством, громадянами України є:

- усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24.08.91 р.) постійно проживали на території України;

- особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України “Про громадянство України” (13.11.91 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

- особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13.11.91 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено запис “громадянин України”, а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

• особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

- паспорт громадянина України;
- свідоцтво про належність до громадянства України;
- паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- тимчасове посвідчення громадянина України;
- проїзний документ дитини;
- дипломатичний паспорт;
- службовий паспорт;
- посвідчення особи моряка;
- посвідчення члена екіпажу;
- посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство України набувається:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- внаслідок прийняття громадянства;
- внаслідок поновлення у громадянстві;
- внаслідок усиновлення;
- внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- внаслідок встановлення батьківства;
- за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянство України припиняється:

- внаслідок виходу з громадянства України;
- внаслідок втрати громадянства України;
- за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Президент України наділений широким колом повноважень щодо питань громадянства. Так, згідно з Законом, Президент України:

- приймає рішення і видає укази відповідно до Конституції України та чинного законодавства про прийняття і припинення громадянства України;
- визначає порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень;

- затверджує Положення про Комісію при Президентові України з питань громадянства.

Дії та бездіяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду справ про громадянство і виконання рішень з питань громадянства, можуть бути оскаржені у судовому та адміністративному порядку.

3.8. Конституційні форми демократії в Україні

Народовладдя в Україні здійснюється на основі Конституції через інститути безпосередньої чи представницької демократії. До інститутів безпосередньої демократії належать *референдум* та *вибори*.

Референдум — це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Враховуючи світовий і національний політичний досвід та теоретичні здобутки науки конституційного права можна класифікувати референдуми:

- за територіальною ознакою;
- за предметом;
- за змістом предмету.

За *територіальною ознакою* розрізняють референдуми:

- *всеукраїнський* — призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їх повноважень. Згідно зі статтями 73, 85 Конституції виключно Верховна Рада призначає всеукраїнський референдум з питання про зміну території України; Президент, згідно з п.6 статті 106 Конституції, призначає всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції України, і, відповідно до статті 156 Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

- *місцевий* — призначають відповідні ради з питань, що належать до їх компетенції:

- a) референдум, що проводиться у межах автономної Республіки Крим;

б) референдум, що проводиться у межах інших адміністративно-територіальних одиниць.

Залежно від предмету розрізняють референдуми:

- *обов'язковий* (має місце у випадках, коли з певних питань рішення не може бути прийняте іншим шляхом);
- *факультативний* (проведення якого можливе, але не обов'язкове).

За змістом предмету всеукраїнські референдуми поділяються на:

- *конституційні*, коли шляхом референдуму вирішуються питання прийняття, затвердження або зміни Конституції;
- *законодавчі*, коли народним голосуванням вирішуються питання, пов'язані з прийняттям, затвердженням, зміною законів. До останніх належать, як правило, також референдуми щодо прийняття, зміни або скасування інших правових актів.

Проведення всеукраїнських та місцевих референдумів складається з таких етапів:

- призначення референдуму;
- підготовка і проведення референдуму;
- голосування і визначення підсумків;
- опублікування і введення в дію законів та інших рішень, прийнятих референдумом.

У *всеукраїнському* та *місцевому* референдумах мають право брати участь громадяни України, які на день проведення референдуму досягли 18-річного віку, дієздатні і постійно проживають на території України або області, району, міста, району в місті, селища, села.

Будь-яке пряме або непряме обмеження прав громадян України на участь у референдумі залежно від походження, соціального чи майнового стану, расової чи національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних поглядів, роду і характеру занять забороняється. Громадяни беруть участь у референдумі на рівних засадах. Кожний громадянин має один голос, бере участь у референдумі безпосередньо. Голосування під час референдуму є таємним: контроль за волевиявленням громадян не допускається. Підготовка і проведення референдумів здійснюється на демократичних засадах, відкрито і гласно.

Підготовка і проведення всеукраїнського референдуму проводиться за рахунок державного бюджету, а місцевих — за рахунок відповідних місцевих бюджетів.

Вибори — це форма безпосередньої демократії через формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування.

Залежно від підстав у сучасній правовій науці розрізняють кілька класифікацій видів виборів. Так, колектив авторів підручника “Конституційне право України” за редакцією В. Ф. Погорілка пропонує таку класифікацію.

За *територіальною ознакою* вибори бувають:

- *загальнонаціональні (загальнодержавні)*, які здійснюються на території всієї країни: вибори до Верховної Ради України, вибори Президента України;

- *місцеві* (іноді їх називають локальними, комунальними, адміністративними) вибори до представницьких органів місцевого самоврядування (сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад та сільських, селищних та міських голів).

За *об'єктом*, що передбачає органи або посади, до яких входять або на які обираються представники народу, вибори можна класифікувати як:

- вибори *парламенту* — вибори до Верховної Ради України;
- вибори на посаду *Президента України*;
- вибори *представницького органу територіальної автономії* — вибори Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- вибори *представницьких органів місцевого самоврядування* — міських, селищних, районних у містах, районних, обласних рад;
- вибори на *посади сільських, селищних, міських голів*.

За *часом проведення* вибори поділяються на:

- *чергові* вибори, що проводяться в період закінчення строку повноважень (легіслатури), передбаченого Конституцією і законами України для функціонування певного виду виборчого органу або посади;

- *позачергові, або дострокові* вибори, що проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень, передбаченого Конституцією України для функціонування певного виду виборчого органу або посади;

- *повторні* вибори, що проводяться у випадках, коли вибори у виборчому окрузі визнані недійсними або такими, що не відбулися;

- *вибори замість вибулих депутатів, голів (сільських, селищних, міських рад);*
- *вибори, що проводяться в разі утворення нової адміністративно-територіальної одиниці.*

За кількісною ознакою участі виборців вибори бувають:

- *загальними, основними, коли в них за законом мають право брати участь усі виборці держави;*
- *частковими (додатковими), коли поповнюється склад Верховної Ради України, місцевих рад у разі дострокового вибуття деяких депутатів, або визнання виборів недійсними.*

З огляду на *правові наслідки* вибори поділяють на:

- *дійсні* — це вибори, проведені у порядку, визначеному Конституцією України і відповідному виборчому законі;
- *недійсні* — вибори, в ході яких мали місце порушення виборчого законодавства, які вплинули на підсумки виборів [2, с. 318–320].

Виборча система — це сукупність організаційних, юридичних та інших засобів формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, здійснення громадянами своїх виборчих прав.

За порядком організації виборів та визначенням їх результатів розрізняють такі виборчі системи (рис. 3.3):

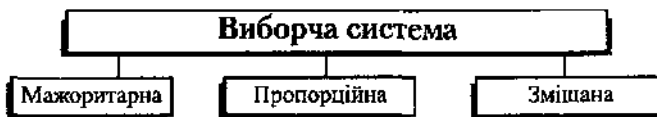

Рис. 3.3. Типи виборчих систем

Мажоритарна система є найдавнішою серед виборчих систем. Мажоритарною вважається така система голосування за кандидата по виборчому округу та визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати (один або кілька) від округу одержують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а усі інші кандидати вважаються необраними. У 83 країнах світу застосовується мажоритарна система, в тому числі у США, Франції, Великобританії, Канаді.

При *пропорційній* системі депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно кількості голосів виборців, зібраних

кожною з них у межах виборчого округу. При застосуванні цієї системи округи завжди багатомандатні. Вперше ця система була запроваджена 1889 р. в Бельгії, а тепер її використовують 57 країн світу, в тому числі Ізраїль, ФРН, Іспанія, Італія, Португалія.

Існує й *змішана* система, що застосовує переважно модифіковану пропорційну систему представництва. Найпростішим варіантом змішаної виборчої системи є паралельне комбінування: певна частина представницького органу обирається за мажоритарним, інша — за пропорційним принципом (Болгарія, Грузія, Литва, Словенія).

В Україні також парламент обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Усього обирається 450 депутатів. Із них 225 — в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва [2, с.322–324].

Виборча система регулюється Конституцією та Законами України “Про вибори народних депутатів України”, “Про вибори Президента України”, “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”.

Виборче право — це сукупність правових норм, що регулюють реалізацію громадянами права обирати (*активне виборче право*) до представницьких органів влади та на посаду Президента і права бути обраним (*пасивне виборче право*).

Активним виборчим правом володіють усі дієздатні громадяни України, яким на день виборів виповнилося 18 років.

Пасивним виборчим правом володіють суб'єкти залежно від виду виборів, а саме:

а) народним депутатом України може бути громадянин України, який має право голосу, на день виборів досяг 21-річного віку, постійно проживає на території України протягом останніх п'яти років, не має непогашеної судимості за умисний злочин;

б) Президентом України може бути громадянин України, який на день проведення виборів досяг 35-річного віку, має право голосу, постійно проживає на території України протягом останніх

10 років, володіє державною мовою, не має непогашеної судимості за умисний злочин;

в) депутатом місцевої ради може бути громадянин України, який на день проведення виборів досяг 18-річного віку, має право голосу і постійно проживає або працює на території відповідної ради.

Виборче право громадян України реалізується згідно принципів:

- загальності;
- прямого виборчого права;
- рівності;
- таємності голосування;
- вільного волевиявлення;
- гласності;
- відкритості.

Виборчий процес – це врегульована законом діяльність уповноважених органів і громадян, спрямована на формування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виборчий процес в Україні включає такі *стадії*:

- проголошення або призначення виборів;
- затвердження або утворення виборчих округів і виборчих дільниць;
- утворення виборчих органів, на які закон покладає керівництво всім виборчим процесом. Серед них розрізняють: територіальні, включаючи Центральну, виборчі комісії, окружні та дільничні виборчі комісії.
- складання списків виборців;
- висування і реєстрація кандидатів на виборчі посади;
- проведення передвиборчої агітації;
- голосування;
- підрахунок голосів і визначення результатів виборів;
- підведення підсумків виборів.

3.9. Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні

Відповідно до статті 75 Конституції України *Верховна Рада України* — єдиний орган законодавчої влади в Україні.

Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки (ст. 76 Конституції України). Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться останньої неділі березня четвертого року повноважень Верховної Ради України.

Народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг 21-річного віку, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть бути на державній службі або мати інший представницький мандат. Їм гарантується депутатська недоторканність.

Верховна Рада України працює *сесійно*. Вона є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. Перше засідання Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат. Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Позачергові сесії Верховної Ради, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради або на вимогу Президента України (ст. 82, 83 Конституції України).

Повноваження Верховної Ради України визначає стаття 85 Конституції України. До них належить:

- внесення змін до Конституції України в межах і порядку, які передбачені розділом XIII Конституції;
- призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції;
- прийняття законів;
- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку; охорони довкілля;

- призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією України;
- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- оголошення за поданням Президента України стану війни і укладання миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту);
- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;
- здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України;
- затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених Конституцією України;
- призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
- призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;
- призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

- затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів Збройних сил інших держав на територію України;
- надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України;
- надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, як наслідок — його відставка з посади;
- призначення третини складу Конституційного Суду України;
- обрання суддів безстроково;
- дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
- призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією;

- прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

- призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

- затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності.

Процес законотворчої діяльності Верховної Ради України характеризується реалізацією права законодавчої ініціативи, прийняттям та оприлюдненням законів. Згідно зі статтею 93 Конституції, право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить:

- Президентові України;
- народним депутатам України;
- Кабінету Міністрів України;
- Національному банку України.

Закони Верховна Рада приймає більшістю від її конституційного складу. Проте закони, що вносять зміни до Конституції, приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Закон затверджується Головою Верховної Ради України і невідкладно надсилається Президентові України.

Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, або повертає закон із своїми умотивованими пропозиціями для повторного розгляду. Якщо Верховна Рада України під час повторного розгляду підтвердить закон двома третинами від її конституційного складу, то Президент України зобов'язаний підписати і офіційно оприлюднити його протягом 10 днів. Закон набирає чинності через 10 днів після його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Ст. 92 Конституції України встановлює також, що виключно законами визначаються:

- права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина;

- громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- права корінних народів і національних меншин;
- порядок застосування мов;
- правовий режим власності;
- правові засади і гарантії підприємництва;
- засади зовнішніх зносин;
- засади регулювання демографічних і міграційних процесів та ін.

Виключно законами України встановлюються Державний бюджет України та бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, кредитного та інвестиційного ринків тощо.

3.10. Президент України – глава держави

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до статті 103 Конституції України Президент обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35-річного віку, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх років перед днем виборів та володіє державною мовою. Одна й та ж особа не може бути Президентом України більше, ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті отримання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться останньої неділі жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів від дня припинення повноважень. Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше як через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України (ст. 104 Конституції).

Стаття 106 Конституції України визначає повноваження Президента України. Президент України:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

- приймає рішення про визнання іноземних держав;

- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України;

- припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

- призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

- призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

- призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;

- призначає половину складу Ради Національного банку України;

- призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

- призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України;

- утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;

- скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

- очолює Раду національної безпеки і оборони України;

- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;

- приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

- призначає третину складу Конституційного Суду України;

- утворює суди;

- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

- нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

- приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

- здійснює помилування;

- підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. На основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. На час виконання повноважень він користується правом недоторканності.

Згідно зі статтею 108 Конституції України повноваження Президента України припиняються *достроково* у разі:

- його відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпичменту;
- смерті.

Згідно зі статтею 111 Конституції України Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента з поста в порядку імпичменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради. Для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради. За наявності підстав Верховна Рада не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту приймається Верховною Радою не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент та отримання висновку Верховного суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

3.11. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади

Кабінет Міністрів України (Уряд) — вищий орган у системі органів виконавчої влади — відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Основним призначенням Уряду є забезпечення виконання Конституції та законів України, реалізації політики держави, здійснення координації управління у різних сферах суспільного життя.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом, до складу якого входять:

- Прем'єр-міністр України;
- перший віце-прем'єр-міністр;
- три віце-прем'єр-міністри;
- міністри.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України. Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України.

Відповідно до статті 116 Конституції Кабінет Міністрів України має такі повноваження:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і безпеки природокористування;
- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- забезпечує рівні умови розвитку усіх форм власності, здійснює управління об'єктами державної власності;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України у межах своєї компетенції видає *постанови і розпорядження*, які є обов'язковими до виконання. Згідно зі статтею 117 Конституції акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Кабінет Міністрів України *складає повноваження* перед новообраним Президентом України. Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Президентові України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України, відставку якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новоствореного Кабінету Міністрів України, але не довше ніж шістдесят днів. Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президентові України заяву про відставку Кабінету Міністрів України за рішенням Президента України чи у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри.

Прем'єр-міністр України входить до Президента України із поданням про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади.

До *центрального органу виконавчої влади* в Україні належать міністерства, державні комітети та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Міністерство чи інший центральний орган державної виконавчої влади очолює міністр або керівник, якого призначає за поданням Прем'єр-міністра України Президент України. Спрямовує і координує роботу міністерств, інших центральних органів виконавчої влади Прем'єр-міністр.

Головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади є *міністерство*. Воно забезпечує розробку і впровадження Програми Кабінету Міністрів України з відповідних питань, реалізацію державної політики у визначеній сфері

державного управління. Указом Президента від 15.12.1999 р. "Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади" визначено такі міністерства:

1. *Міністерство аграрної політики України;*
2. *Міністерство внутрішніх справ України;*
3. *Міністерство охорони навколишнього природного середовища України;*
4. *Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України;*
5. *Міністерство палива та енергетики України;*
6. *Міністерство закордонних справ України;*
7. *Міністерство культури і мистецтв України;*
8. *Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи;*
9. *Міністерство оборони України;*
10. *Міністерство освіти і науки України;*
11. *Міністерство охорони здоров'я України;*
12. *Міністерство праці та соціальної політики України;*
13. *Міністерство промислової політики України;*
14. *Міністерство транспорту України;*
15. *Міністерство фінансів України;*
16. *Міністерство юстиції України.*

Державний комітет є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державний комітет вносить пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів України та забезпечує її реалізацію у визначеній сфері діяльності, здійснює управління в цій сфері, а також міжгалузеву координацію та функціональне регулювання з питань, віднесених до його відання. Державний комітет очолює його голова. Тим же Указом визначено Державні комітети та інші центральні органи виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Державного комітету України.

До системи органів виконавчої влади належать також центральні органи виконавчої влади України, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів.

Якщо до основних відомств додати агентства, інспекції, комісії, комітети, бюро, департаменти, ради, служби, управління і фонди, що виконують функції центральних органів виконавчої влади, то

загальна кількість центральних органів виконавчої влади перевищуватиме 90.

У своїй діяльності центральні органи виконавчої влади реалізують державну політику у внутрішній галузі або сфері, керуючись Конституцією України, законами, постановами Верховної Ради України і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, а також положеннями про відповідні міністерства та державні комітети.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють обласні та районні, Київська та Севастопольська місцеві державні адміністрації.

Місцеві державні адміністрації — це державні органи виконавчої влади в областях, районах, в районах Автономної Республіки Крим, а також у містах Києві та Севастополі, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Вони діють за принципом субординації, відповідальності перед Президентом України, Кабінетом Міністрів України, підзвітності та підконтрольності органам виконавчої влади вищого рівня, а також районним і обласним радам у межах, передбачених Законами України “Про місцеві державні адміністрації” і “Про місцеве самоврядування в Україні”.

Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади. Вона виконує повноваження державної влади та делеговані їй відповідними радами виконавчі функції через створювані управління, відділи та інші структурні підрозділи та діє під керівництвом голови державної місцевої адміністрації. Останні призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Згідно зі ст. 118 Конституції України вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів, підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні також відповідним районним та обласним радам у частині делегованих їм повноважень.

Відповідно до статті 119 Конституції *місцеві державні адміністрації* на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

- законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування.

Місцеві державні адміністрації діють на засадах відповідальності перед людиною і державою за результати своєї діяльності; верховенства права; законності, пріоритетності прав та свобод людини і громадянина; гласності; поєднання державних і місцевих інтересів.

3.12. Місцеве самоврядування в Україні

Правову основу місцевого та регіонального самоврядування в Україні складають Конституція України, Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21.05.1997 р.

Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об’єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Воно може здійснюватися територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі комітети.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, є *районні та обласні ради*.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів і майна. До складу цих рад входять

депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на чотири роки.

Територіальні громади на підставі вищезгаданих принципів виборчого права обирають також строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Голови районної та обласної ради обираються відповідною радою і очолюють її виконавчий комітет.

Стаття 142 Конституції України визначає, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проєктів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби. Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Згідно зі ст. 143 Конституції України територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування: управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю. Обласні та районні ради: затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами, або для виконання спільних проєктів, та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних

соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання. Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

3.13. Конституційний Суд України

Конституційний Суд входить до судової влади як її самостійний суб'єкт, є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України. Його завдання — гарантування верховенства Конституції України.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів конституційного суду. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40-річного віку, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менше 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років і володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України таємним голосуванням лише на один трирічний строк.

До повноважень Конституційного Суду належать вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Конституційний Суд має також повноваження офіційно тлумачити Конституцію та закони України.

Рішення Конституційного Суду є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і таким, що не може бути оскарженим.

Організація діяльності Конституційного Суду визначається Конституцією України та Законом України "Про Конституційний Суд України".

❖ Питання для самоконтролю

1. Чому конституційне право є провідною галуззю права України?
2. Дайте характеристику джерел конституційного права України.
3. Охарактеризуйте основні засади конституційного ладу України.
4. Дайте класифікацію конституційних прав та свобод людини і громадянина.
5. Визначте поняття і види референдумів.
6. З'ясуйте причини абсентеїзму в Україні.
7. Дайте характеристику виборчої системи України.
8. Які головні функції виконавчої влади в державі?
9. Назвіть головні повноваження та охарактеризуйте роль Президента України у здійсненні виконавчої влади.
10. Яка роль місцевого самоврядування у системі "державна – суспільство"?

❖ Завдання для практичних занять

1. Державною адміністрацією Богунського району м. Житомира відмовлено у реєстрації молодіжній громадській організації на тій підставі, що її статут передбачає членство в ній при досягненні тринадцятирічного віку. Чи правомірне це рішення?
2. За внесення в декларацію перекручених даних про свої витрати і доходи податкова адміністрація прийняла рішення про накладання на громадську організацію стягнення з попередженням її керівників, що при повторному порушенні фінансової дисципліни діяльність організації буде заборонено строком на 6 місяців.
Дайте юридичний аналіз ситуації.
3. Хто має право призначати позачергові вибори до Верховної Ради України:
 - а) Голова Верховної Ради;
 - б) сесія Верховної Ради;
 - в) Президент України;
 - г) Центральна виборча комісія;
 - г) Кабінет міністрів України?
4. Якщо недовіру голові районної державної адміністрації висловили 2/3 депутатів від усього складу відповідної Ради, Президент має прийняти рішення:

- а) про вимогу надання обґрунтованої відповіді про причини недовіри;
 - б) про відставку голови держадміністрації;
 - в) про притягнення голови держадміністрації до дисциплінарної відповідальності.
5. Згідно з Конституцією, право законодавчої ініціативи в Україні належить:
- а) Голові Верховної Ради України;
 - б) народним депутатам;
 - в) парламентському комітету;
 - г) Кабінету Міністрів України;
 - д) Голові Національного Банку;
 - е) Генеральному прокурору України;
 - ж) Президенту України.
- Вкажіть правильні відповіді.
6. Уявіть, що на підставі Указу Президента України був здійснений обмін прикордонними територіями між Україною та республікою Молдова.
Дайте роз'яснення ситуації.
7. Уявіть, що Верховна Рада Автономної Республіки Крим прийняла рішення про проведення референдуму щодо вирішення питання стосовно відокремлення півострова Крим від України. Чи буде законним таке рішення?
8. З наведеного нижче вкажіть тільки те, що стосується презумпції невинуватості:
- а) припущення, що ґрунтується на ймовірності;
 - б) закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істиною і не потребує доказів;
 - в) особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні злочину, вважається невинною доти, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку.
9. Як буде визначатися громадянство дітей у таких випадках:
- а) дитина є іноземцем, а її усиновили громадяни України;
 - б) дитина-іноземець усиновлена подружжям, один із яких є громадянином України, другий — іноземним громадянином;
 - в) дитина є особою без громадянства і над нею встановлена опіка громадянина України;
 - г) дитина є іноземцем і виховується в одному із дитячих будинків м. Києва; які факти потрібно встановити при визначенні громадянства у даному випадку?

- г) дитина є особою без громадянства, а її батьки перебувають у громадянстві України;
- д) дитина, у разі встановлення батьківства якої було з'ясовано, що мати є іноземкою, а батько — громадянином України;
- е) дитина, народжена у м. Києві, батьки — особи без громадянства?

Рекомендована література

1. Біленчук П. Д., Кравченко В. В., Підмогильний М. В. Місцеве самоврядування. Муніципальне право. — К., 2000.
2. Конституційне право України. За ред. В. Ф. Погорілка. — К.: Наукова думка, 1999.
3. Муніципальне право України. Підручник. — К., 2001.
4. Основи конституційного права України: Підручник. За ред. В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 1999.

Розділ 4

ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 4.1. Адміністративне право як галузь права.
- 4.2. Поняття та види адміністративних правопорушень.
- 4.3. Адміністративна відповідальність.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ адміністративне право;	✓ адміністративна відповідальність;
✓ державне управління;	✓ адміністративне стягнення;
✓ адміністративно-правові відносини;	✓ адміністративний примус
✓ адміністративне правопорушення;	

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення.
3. Закон України "Про державну службу".
4. Закон України "Про об'єднання громадян".
5. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні".
6. Закон України "Про політичні партії".

4.1. Адміністративне право як галузь права

Адміністративне право — це система правових норм, які регулюють суспільні відносини управлінського характеру, що виникають у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади.

Предметом адміністративного права є державне управління. Воно є частиною соціального управління, тобто управління людьми і їх колективами з боку органів держави. У більш вузькому розумінні державне управління — це управління, яке здійснюється органами виконавчої влади. Саме воно й складає предмет адміністративного права. До специфічних ознак, які визначають сутність державного управління, належать:

- загальнодержавний характер;
- виконавча діяльність, що здійснюється на основі закону;
- об'єктом виконавчої діяльності є економіка, соціально-культурне й адміністративно-політичне будівництво;
- організуючий зміст державного управління;
- безперервність і постійність;
- розпорядчий характер.

Державне управління в Україні — це підзаконна, юридично-владна, організуюча діяльність державних органів виконавчої влади, яка полягає в практичному виконанні законів у процесі повсякденного управління господарським, соціально-культурним і адміністративно-політичним будівництвом.

Адміністративно-правові відносини можна визначити як відносини:

- між вищими і підпорядкованими їм органами державного управління;
- між органами державного управління і відомчими державними підприємствами, установами і організаціями;
- між органами державного управління і недержавними підприємствами, організаціями;

- між органами державного управління і громадянами (рис. 4.1).

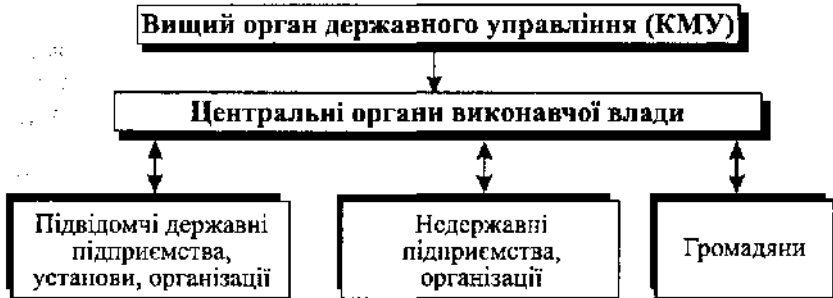

Рис. 4.1. Адміністративно-правові відносини

Компетенція — сукупність прав, обов'язків та повноважень організацій і держави в цілому, наданих для виконання їх функцій. Компетенція має чітко визначені рамки і встановлюється нормативно-правовими актами.

Систему джерел адміністративного права складають:

- Конституція України;
- Кодекс України про адміністративні правопорушення;
- Закони України “Про об'єднання громадян”, “Про державну службу”, “Про місцеве самоврядування в Україні” та ін.;
- Постанови Верховної Ради України;
- Укази і розпорядження Президента України;
- Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;
- Нормативні акти виконавчих органів влади та органів місцевого самоврядування.

4.2. Поняття та види адміністративних правопорушень

Адміністративне правопорушення — це протиправна, провинна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян на встановлений порядок управління, і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративне правопорушення характеризують такі ознаки:

- протиправність дії або бездіяльності;
- вина;
- карність;
- суспільна небезпечність.

Склад адміністративного правопорушення становлять:

- суб'єкт (громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які досягли 16 років, осудні особи; посадові особи);
- об'єкт (суспільні відносини, які складаються у сфері адміністративно-організаційної діяльності і порядку управління; людина, її здоров'я, честь і гідність; власність; права і свободи громадян).
- суб'єктивна сторона (вина у формі умислу або необережності);
- об'єктивна сторона (причинно-наслідковий зв'язок між дією і шкідливими наслідками).

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає такі *види порушень*:

- у галузі охорони праці і здоров'я населення;
- що посягають на власність;
- у галузі охорони природних ресурсів, пам'яток історії та культури;
- у промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії;
- у сільському господарстві;
- на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку;
- у галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницької діяльності;
- у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- у галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;
- що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- що посягають на встановлений порядок управління.

До основних *завдань Кодексу про адміністративні правопорушення* входять:

- охорона соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, а також юридичних осіб, суспільного (конституційного) ладу України, усіх форм власності, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку;

- зміцнення законності;
- запобігання правопорушенням;
- виховання громадян у дусі точного і неухильного дотримання Конституції та законів України.

4.3. Адміністративна відповідальність

Адміністративна відповідальність — це вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, заходів державного примусу.

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли 16-річного віку.

Не підлягають адміністративній відповідальності особи, які діяли:

- у стані крайньої необхідності;
- у стані необхідної оборони;
- у стані неосудності.

Адміністративне стягнення — необхідний правовий наслідок порушення (невиконання) адміністративних заборон, що полягає в осуді поведінки порушника і обмеженні його особистих благ, матеріальних та інших правових інтересів, в чому виражається оцінка вчиненого діяння.

Кодекс про адміністративні правопорушення визначає такі види адміністративних стягнень:

- попередження;
- штраф;
- оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом правопорушення;
- конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;

- позбавлення спеціального права, наданого громадянинуві (на строк до 3-х років);
- виправні роботи (на строк до 2-х місяців);
- адміністративний арешт до 15 діб (не застосовується до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до 12 років, до осіб, які не досягли 18 років, до інвалідів I і II груп).

Щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, можуть застосовуватися *заходи адміністративного впливу*, а саме:

- зобов'язання публічно, або в іншій формі, попросити вибачення у потерпілого;
- застереження;
- догана, або сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання;
- в ряді випадків неповнолітні від 16 до 18 років підлягають адміністративній відповідальності на загальних засадах.

Законом передбачені також заходи *адміністративного примусу*, а саме:

- попереджувальні (перевірка документів, заборона випуску на лінію несправного автотранспорту);
- заходи адміністративного припинення (затримання правопорушника, огляд і вилучення речей);
- примусове лікування;
- безпосередній фізичний вплив (застосування спеціальних засобів, зброї);
- заходи адміністративного стягнення.

Закон визначає органи, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. До них належать:

- адміністративні комісії при виконавчих комітетах місцевих Рад народних депутатів;
- районні суди;
- органи внутрішніх справ, державні інспекції тощо.

◆◆ Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення адміністративного права.
2. Що являє собою предмет адміністративного права?
3. Які ознаки властиві державному управлінню?

4. Охарактеризуйте джерельну базу адміністративного права. В чому її особливості?
5. Дайте визначення адміністративного правопорушення.
6. Хто може бути суб'єктом адміністративного правопорушення?
7. Назвіть види адміністративних правопорушень?
8. Які ви знаєте види адміністративних стягнень?
9. Які особливості притягнення до адміністративної відповідальності неповнолітніх?
10. Які органи уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення?

➡ Завдання для практичних занять

1. Які з наведених правопорушень є адміністративними:
 - а) громадянин у нетверезому стані з'явився на вулиці і зачіпав перехожих;
 - б) при прокладенні труб на дачній ділянці було пошкоджено паркан сусідньої ділянки;
 - в) лаборантка інституту постійно запізнювалася на роботу. Вона була попереджена адміністрацією інституту, але продовжувала запізнюватися;
 - г) продавець продав пляшку вина неповнолітньому;
 - г) водій залишив машину на ділянці вулиці, незважаючи на заборонний знак.
2. Здатність громадян країни бути носіями суб'єктивних юридичних прав у різних сферах управлінської діяльності, це:
 - а) адміністративна дієздатність;
 - б) адміністративна правоздатність;
 - в) адміністративна деліктоздатність.
3. Які із перелічених заходів державного примусу належать до адміністративного стягнення:
 - а) попередження;
 - б) догана;
 - в) оплатне вилучення предмета;
 - г) позбавлення батьківських прав;
 - г) сувора догана;
 - д) позбавлення спеціального права;
 - е) переведення на нижчеоплачувану **роботу**;
 - е) адміністративний арешт;
 - ж) звільнення з роботи;

- з) конфіскація майна;
 - и) переведення на нижчу посаду;
 - і) відшкодування збитків;
 - ї) зауваження;
 - й) виправні роботи.
4. Працівники міліції затримали 17-річного Іванченка за те, що він лаявся нецензурними словами перед входом до театру, на зауваження громадян та працівників не реагував. Начальник районного відділу внутрішніх справ постановив: за вчинення дій, які є дрібним хуліганством, піддати Іванченка адміністративному арешту на 10 діб.
Чи допущені начальником органу внутрішніх справ порушення закону прийняттям цього рішення?
5. Голова районної державної адміністрації своїм розпорядженням зобов'язав керівників підприємств, установ будь-яких форм власності не приймати на роботу осіб, що не мають довідки про медичний огляд. Розпорядження оскаржене прокурором.
Вкажіть підстави такого протесту.
6. Голова райдержадміністрації своїм розпорядженням доручив райвиконкому контролювати діяльність прокурора щодо притягнення до відповідальності службових осіб і громадян, що порушують порядок обліку військовослужбовців.
Чи є законним це розпорядження?
7. До редакції однієї з газет звернувся громадянин З. з такою заявою: "Пізно ввечері на ст. метро "Вокзальна" працівник міліції зажадав від мене пред'явити паспорт, який я залишив удома. Мене доставили до відділу міліції, де обшукали. У спеціальний журнал занесли мої дані: зріст, вік, колір волосся, очей, місце помешкання".
Як юрист редакції має пояснити правомірність дій працівників міліції?
8. Державний службовець 5-ї категорії придбав у поточному році автомобіль, але зареєстрував його на свою дружину. Керуючись Законом України "Про державну службу", дайте відповідь, у якому порядку держслужбовець повинен подавати відомості про це? Через кілька років йому запропонували зайняти посаду першого заступника голови Вінницької обласної держадміністрації. Відомості якого характеру стосовно свого майнового стану він повинен подати?

9. До районної держадміністрації надійшов лист, у якому стверджувалося, що громадянин М., який працює заступником директора одного державного навчального закладу, раніше був двічі судимий. При проведенні службової перевірки з'ясувалося, що М. не вказав ці дані при прийомі на державну службу. Його було звільнено за п. 3 ст. 41 Кодексу законів України про працю.

Дайте юридичний аналіз ситуації.

10. Члени громадської організації, діяльність якої тимчасово була заборонена, звернулися до легалізуючого органу з клопотанням про поновлення діяльності організації у повному обсязі, тому що причини, які були підставою для цієї заборони, усунені.

Якими повинні бути дії легалізуючого органу?

11. За внесення в декларацію перекручених даних про свої витрати і прибутки податкова адміністрація прийняла рішення про накладення на громадську організацію стягнення згідно зі ст. 30 Закону України "Про об'єднання громадян" і попередила її керівників, що при повторному порушенні фінансової дисципліни заборонить діяльність організації на шість місяців.

Проаналізуйте ситуацію.

Рекомендована література

1. Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття). — К., 1998.
2. Коваль Л. В. Адміністративне право: Курс лекцій для студ. юрид. вузів та фак. — К.: Вентурі, 1998.
3. Колпаков В. К. Адміністративне право України. Підручник. — К., 1999.

Розділ 5

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 5.1. Поняття цивільного права і цивільних правовідносин. Цивільне законодавство.
- 5.2. Фізичні особи як учасники цивільних правовідносин.
- 5.3. Поняття юридичної особи.
- 5.4. Об'єкти цивільних правовідносин. Підстави виникнення та припинення цивільних прав та обов'язків.
- 5.5. Представництво у цивільному праві.
- 5.6. Захист цивільних прав. Позовна давність.
- 5.7. Правове регулювання власності в Україні. Захист права власності.
- 5.8. Право інтелектуальної власності в Україні.
- 5.9. Зобов'язальне право.
- 5.10. Найпоширеніші види договірних зобов'язань.
- 5.11. Основи спадкового права.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ довіреність;	✓ притримання;
✓ заповіт;	✓ реквізиція;
✓ застава;	✓ спадкування;
✓ зобов'язання;	✓ спільна власність;
✓ конфіскація;	✓ фізична особа;
✓ об'єкти цивільних правовідносин;	✓ цивільне право;
✓ право власності;	✓ цивільна правоздатність і дієздатність;
✓ право інтелектуальної власності;	✓ юридична особа;
	✓ відумерла спадщина

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Цивільний кодекс України.
3. Цивільний процесуальний кодекс України.
4. Закон України “Про авторське право і суміжні права”.
5. Закон України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі”.
6. Закон України “Про охорону прав на промислові зразки”.
7. Закон України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг”.

5.1. Поняття цивільного права і цивільних правовідносин. Цивільне законодавство

Цивільне право – це система правових норм, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Майнові відносини – це правові відносини, що пов’язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном.

Особисті немайнові відносини виникають завдяки здійсненню особою її особистих прав та свобод щодо немайнових благ.

Схематично предмет цивільного права можна зобразити таким чином (рис. 5.1):

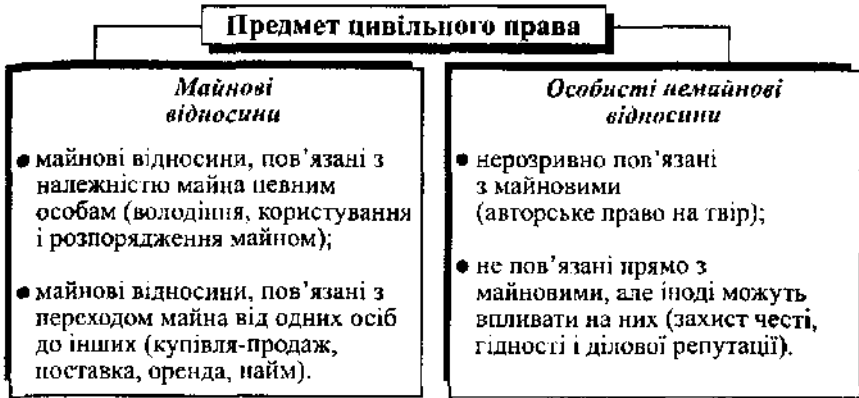

Рис. 5.1. Структура предмету цивільного права

Схему учасників цивільних відносин наведено на рис. 5.2:

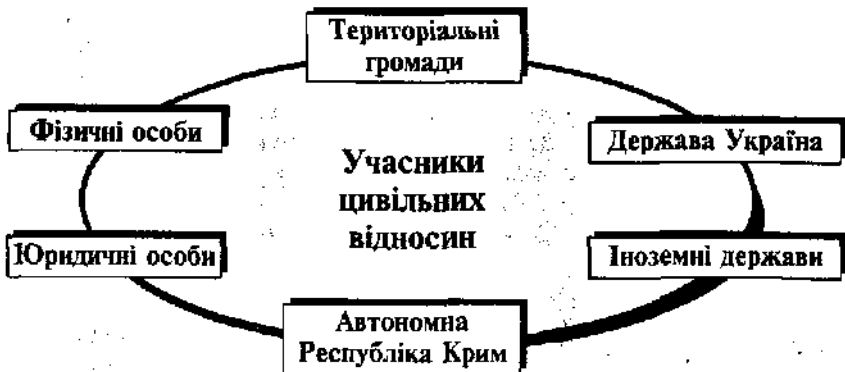

Рис. 5.2. Учасники цивільних відносин

Цивільно-правовий метод характеризується юридичною рівністю сторін, вільним волевиявленням, майновою самостійністю сторін, диспозитивністю, особливим способом вирішення майнових спорів і майновою відповідальністю.

Джерелами цивільного права є: Конституція України, Цивільний кодекс України, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти інших органів державної влади України та Автономної Республіки Крим, міжнародні та цивільно-правові договори.

Основним джерелом цивільного права є Цивільний кодекс України (далі — ЦК України), прийнятий 16.01.2003 р., що набирає чинності з 01.01.2004 р. Кодекс складається з шести книг, які поділяються на розділи, підрозділи та глави:

- **Книга перша.** Загальні положення.
- **Книга друга.** Особисті немайнові права фізичної особи.
- **Книга третя.** Право власності та інші речові права.
- **Книга четверта.** Право інтелектуальної власності.
- **Книга п'ята.** Зобов'язальне право.
- **Книга шоста.** Спадкове право.

У Книзі першій (гл. 1—19) викладено основні положення щодо цивільного законодавства України, підстав виникнення прав, обов'язків та умов їх здійснення і захисту. Нормами цієї Книги висвітлено також загальні положення про фізичну та юридичну особу, об'єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага). Окремі розділи присвячено участі держави, Автономної республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах, а також правочинам, представництву, строкам та термінам.

Книга друга (гл. 20—22) характеризує особисті немайнові права фізичної особи (такі, що забезпечують природне існування та соціальне буття фізичної особи).

Нормами Книги третьої ЦК України (гл. 23—34) врегульовано право власності та інші речові права, такі як право володіння та користування чужим майном (сервітут), право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевізис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) тощо.

Загальні положення про право інтелектуальної власності та відносини, пов'язані із правом інтелектуальної власності на конкретні об'єкти: раціоналізаторську пропозицію, комплектування інтегральних мікросхем, географічне зазначення, комерційну таємницю, торговельну марку тощо, закріплені нормами Книги четвертої (гл. 35—46).

Зобов'язальне право визначає Книга п'ята (гл. 47–83). У Книзі дано поняття зобов'язання, його сторін, основних принципів виконання, припинення та забезпечення виконання зобов'язань, висвітлено загальні положення про договір (його поняття, умови, порядок укладання, зміни та розірвання). Найбільша частина розділу присвячена окремим видам зобов'язань – договірним (купівля-продаж, рента, найм, підряд, комісія тощо) та недоговірним (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у майнових інтересах особи без її доручення, відшкодування шкоди тощо).

Книга шоста (гл. 84–90) охоплює законодавче врегулювання відносин, пов'язаних зі спадковим правом (спадкування за законом та за заповітом, виконання заповіту, спадковий договір тощо).

Цивільний кодекс визначає загальні засади цивільного законодавства, зокрема:

- неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією та законами України;
- свобода договору;
- свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- судовий захист цивільних прав та інтересів;
- справедливість, добросовісність та розумність.

5.2. Фізичні особи як учасники цивільних правовідносин

*Фізичною особою вважається людина як учасник цивільних правовідносин. Для того, щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи повинні володіти цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе *правоздатність, дієздатність та деліктоздатність*.*

Цивільна правоздатність – це здатність фізичних осіб мати цивільні права та обов'язки.

Зміст цивільної правоздатності громадян полягає у тому, що вони можуть:

- мати майно, землю, житло, техніку тощо в особистій власності;
- мати право користування житловими приміщеннями, які належать державі чи організації;
- успадковувати і заповідати майно;
- обирати рід занять і місце проживання;
- мати права авторства на твір науки, літератури і мистецтва, відкриття, винахід, раціоналізаторську пропозицію, промисловий зразок;
- мати інші майнові та особисті немайнові права.

Цивільною правоздатністю володіють усі фізичні особи. Виникає вона у момент народження і припиняється у момент смерті людини. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку та деякими іншими факторами. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки.

Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. У деяких випадках фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені.

Цивільний кодекс України дає роз'яснення поняття "місце проживання особи".

Місцем проживання фізичної особи вважається житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово. Фізична особа, яка досягла чотирнадцятирічного віку, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Місцем проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона

проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна.

Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 10-річного віку, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає.

Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна.

Закон дозволяє фізичній особі мати декілька місць проживання.

Цивільна дієздатність – це здатність фізичних осіб своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. *Обсяг* цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи. Виходячи з цього, ЦК України визначає такі її рівні: *часткова, неповна, повна, обмежена та її відсутність*.

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що не досягли 14 років). Фізична особа, яка не досягла 14 років, має право:

- самостійно здійснювати дрібні побутові правочини.
- реалізовувати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Неповна дієздатність встановлюється для фізичних осіб у віці від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб). Крім правочинів, дозволених для осіб, що наділені частковою дієздатністю, фізична особа у віці від 14 до 18 років має право:

- самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;

- самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону, та за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник.

Повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття).

Набуття повної цивільної дієздатності можливе і в наступних випадках:

- у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття;
- фізичною особою, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором;
- неповнолітньою особою, яка записана матір'ю або батьком дитини;
- фізичною особою, яка досягла 16 років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування).

Обмежена цивільна дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо особа страждає психічним розладом, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. В такому випадку фізична особа

може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, лише за згодою піклувальника.

Одержання заробітної плати, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюється піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Фізична особа може бути визнана судом *недієздатною*, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Над недієздатною фізичною особою встановлюється *опіка*. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє опікун. Останній несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

Дієздатність фізичної особи, позбавленої або обмеженої у дієздатності, в разі одужання, припинення зловживання спиртними напоями, наркотичними чи токсичними речовинами, може бути поновлена судом у повному обсязі. Порядок такого поновлення визначає Цивільний процесуальний кодекс.

З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки, встановлюється опіка чи піклування.

Опіка встановлюється над малолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування, та над фізичними особами, які визнані недієздатними. *Піклування* встановлюється над неповнолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, цивільна дієздатність яких обмежена (див. розділ 6 "Основи сімейного права").

Деліктоздатність – це здатність самостійно відповідати за майнову шкоду, нанесену внаслідок цивільного правопорушення.

Ст. 50 ЦК України визнає також учасником (суб'єктом) цивільних правовідносин фізичну особу-підприємця.

5.3. Поняття юридичної особи

Юридичною особою визнається організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правосдатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Юридичними особами визнаються організації, що мають такі ознаки (рис. 2.8):

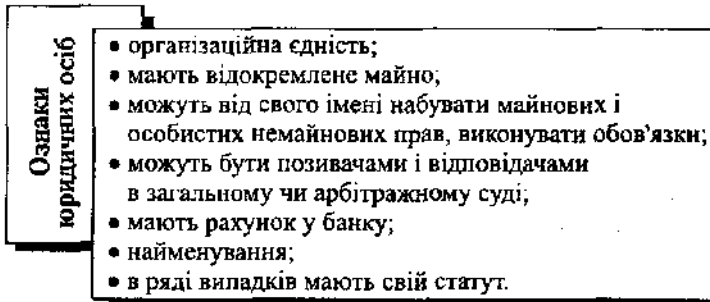

Рис. 2.8. Ознаки юридичних осіб

Правосуб'єктністю юридичних осіб є їх здатність виступати у цивільному товарообігу.

Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна.

Залежно від порядку їх створення юридичні особи поділяються на юридичних осіб *приватного права* та юридичних осіб *публічного права*.

Юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів відповідно до положень ЦК України.

Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

ЦК України встановлюються порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус юридичних осіб приватного права, а порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією та законами України.

Юридичні особи можуть створюватися у формі *товариств, установ та в інших формах*, передбачених законом.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом. Товариства поділяються на підприємницькі та не-підприємницькі.

Установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють установчі документи, які складаються письмово і підписуються всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження. Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації, якій вона підлягає в обов'язковому порядку. При реєстрації до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місцезнаходження, органи управління, філії та представництва, мету створення, вид діяльності, а також інші відомості, встановлені законом.

Юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Вона виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України запису про її припинення.

Щодо дієздатності юридичної особи, то остання набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону.

Згідно з ЦК України, юридична особа наділена такими особистими немайновими правами:

- право на недоторканність її ділової репутації;
- право на тасмнищу кореспонденції;
- право на інформацію та ін.

Юридичні особи можуть створювати філії та представництва. *Філією* є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій. *Представництвом* є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи. Філії та представництва не є юридичними особами. Вони наділяються майном юридичної особи, що їх створила, і діють на підставі затвердженого нею положення. Цивільну відповідальність юридичні особи несуть самостійно усім належним їм майном.

Правоздатність юридичної особи припиняється в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам — правонаступникам (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або в результаті ліквідації.

Ліквідація юридичної особи відбувається:

а) за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, в тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами;

б) за рішенням суду про визнання недійсною державну реєстрацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, встановлених законом.

5.4. Об'єкти цивільних правовідносин. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків

Об'єктом цивільних правовідносин є конкретні блага, з приводу яких суб'єкти вступають між собою в зазначені правові відносини.

Згідно з ЦК України, об'єктами цивільних прав визнаються речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага (здоров'я, життя, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, авторство, свобода літературної, художньої, наукової, технічної творчості).

Цивільні права та обов'язки – це такі права та обов'язки, які виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є:

- договори та інші правочини;
- створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- інші юридичні факти.

Особа здійснює свої *цивільні права* вільно, на власний розсуд. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Крім того, при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Законодавством забороняються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Закон вимагає дотримання особою моральних засад суспільства при здійсненні цивільних прав особи.

Цивільні обов'язки також виконуються у межах, встановлених договором або актом цивільного законодавства. Особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї. Виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства.

Суттєву роль у виникненні цивільних прав та обов'язків відіграють правочини.

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Розрізняють односторонні та дво- чи багатосторонні правочини (договори).

Зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Необхідною умовою вчинення правочину є наявність у особи, що його вчиняє, необхідного обсягу цивільної дієздатності. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом. Так, усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному засвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недотримання письмової форми має наслідком їх недійсність.

У письмовій формі належить учиняти:

- правочини між юридичними особами;
- правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, визначених законодавством;
- правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян (крім випадків, передбачених законодавством);
- інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

У деяких випадках законодавством вимагається нотаріальне посвідчення та державна реєстрація правочину.

Підставою недійсності правочину є недотримання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ЦК України. Розрізняють *нікчемні правочини* (такі, що визнані законом недійсними — без рішення суду) та *оспорювані правочини* (недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом — за рішенням суду).

Фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Такий правочин визнається судом недійсним.

Удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили.

5.5. Представництво у цивільному праві

Суб'єктивні цивільні права можуть здійснюватись особою як особисто, так і через інших осіб — *представників*.

Представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені іншої сторони, яку вона представляє.

Представництво виникає на підставі договору, закону, акту органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства.

Правочин, учинений представником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє. Представник зобов'язаний вчиняти правочин за наданими йому повноваженнями особисто. Він може передати своє повноваження частково або в повному обсязі іншій особі, якщо це встановлено договором або законом, або якщо представник був вимушений це зробити з метою захисту інтересів особи, яку він представляє. У випадку, якщо представник передав своє повноваження іншій особі, він повинен повідомити про це особу, яку він представляє, та надати їй необхідні відомості про особу, якій передані відповідні повноваження (замісника).

Законом визначено, що правочин, учинений представником з перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише у разі наступного схвалення правочину цією особою. Правочин вважається схваленим, зокрема у разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання.

Розрізняють представництво:

- за законом;
- комерційне представництво;
- представництво за довіреністю.

Так, *законними представниками* своїх малолітніх та неповнолітніх дітей є батьки (усиновлювачі). Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною.

Комерційним представником є особа, яка постійно та самостійно виступає представником підприємців при укладанні ними договорів у сфері підприємницької діяльності. Повноваження комерційного представника можуть бути підтверджені письмовим договором між ним та особою, яку він представляє, або довіреністю.

Представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися лише *за довіреністю*.

Довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій для представництва перед третіми особами. Форма довіреності повинна відповідати формі, передбаченій законом.

Довіреність військовослужбовця або іншої особи, яка перебуває на лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, може бути посвідчена начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем.

Довіреність військовослужбовця в пунктах дислокації військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, а також довіреність робітника, службовця, члена його сім'ї і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчена командиром (начальником) цієї частини, з'єднання, установи або закладу.

Довіреність особи, яка перебуває у місці позбавлення волі (слідчому ізоляторі), може бути посвідчена начальником установи позбавлення волі. Всі довіреності, посвідчені зазначеними вище посадовими особами, прирівнюються до нотаріально посвідчених.

Довіреність на одержання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо) може бути посвідчена посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання.

Довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це установчими документами, та скріплюється печаткою юридичної особи.

Слід звернути увагу на особливе правове регламентування строку дії довіреності. Так, згідно з законом, термін дії довіреності повинен фіксуватися у ній. Якщо ж термін дії довіреності не встановлений, то вона зберігає чинність до припинення її дії. Важливо, що термін дії довіреності, виданої в порядку передоучення, не може перевищувати терміну дії основної довіреності, на підставі якої вона видана. Довіреність, у якій не зазначена дата її вчинення, ЦК України визнається нікчемною.

Згідно з законом, представництво за довіреністю припиняється у разі:

- 1) закінчення терміну дії довіреності;
- 2) скасування довіреності особою, яка її видала;
- 3) відмови представника від учинення дій, що були визначені довіреністю;
- 4) ліквідації юридичної особи, яка видала довіреність;
- 5) ліквідації юридичної особи, якій видана довіреність;

б) смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності. У разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає своє повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків;

7) смерті особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

Із припиненням представництва за довіреністю втрачає чинність передоручення. У разі припинення представництва за довіреністю представник зобов'язаний негайно повернути довіреність.

5.6. Захист цивільних прав. Позовна давність

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльність органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Законодавством визначені й виладки захисту цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, нотаріусом а також самозахист цивільних прав (застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства). Право на захист особа здійснює на свій розсуд.

Цивільним кодексом України передбачена можливість відшкодування особі *моральної шкоди*, завданої внаслідок порушення її прав.

Моральна шкода полягає:

- у фізичному болі та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;
- у пониженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Корисно, на нашу думку, звернути увагу на визначення Цивільним кодексом понять "строк" та "термін".

Строком у цивільному праві визнається певний період у часі, з закінченням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами.

Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Строк та термін можуть бути визначені актами цивільного законодавства, правочином або рішенням суду.

Звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу особа може протягом строку *позовної давності*. Розрізняють *загальну* (три роки) та *спеціальну* (скорочену або більш тривалу, порівняно із загальною) позовну давність.

Так, скорочена (*в один рік*) позовна давність застосовується, зокрема, до вимог:

- про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- про спростування недостовірної інформації, поданої у засобах масової інформації;
- про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки за правом спільної часткової власності;
- у зв'язку з недоліками проданого товару;
- про розірвання договору дарування;
- у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти;

- про оскарження дій виконавця заповіту.

Позовна давність у *п'ять років* застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману.

Позовна давність у *десять років* застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину.

Закон дозволяє випадки збільшення позовної давності, встановленої законом, за домовленістю сторін (за письмовим договором).

Перебіг позовної давності зупиняється:

- якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);
- у разі відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом;
- у разі зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;
- якщо позивач або відповідач перебуває у складі Збройних сил України або в інших, створених відповідно до закону військових формуваннях, що персвідені у воєнний стан.

Перебіг позовної давності переривається вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку та у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач.

Згідно з цивільним законодавством позовна давність не поширюється:

- на вимогу, що впливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, установлених законом;
- на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;
- на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;
- на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

5.7. Правове регулювання власності в Україні. Захист права власності

Право власності – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Власникові належать права *володіння, користування та розпоряджання* своїм майном.

Суб'єктами права власності є Український народ, фізичні та юридичні особи, інші учасники цивільних відносин, які є рівними перед законом.

Форми права власності наведено на рис. 5.3.

Рис. 5.3. Право власності в Україні

Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд, має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону.

Закон забороняє власнику використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Право власності визнається в Україні непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Отже, особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів.

Юридична особа публічного права набуває права власності на майно, передане їй у власність, та на майно, набуте нею у власність на підставах, не заборонених законом.

Спеціальними нормами ЦК України врегульовані питання набуття права власності на знахідку, бездоглядну свійську тварину, скарб, безхазяйну річ, новостворене майно, перероблену річ, а також порядок привласнення загальнодоступних дарів природи тощо. Окрему увагу у законодавстві приділено праву власності на житло, земельну ділянку, а також речовим правам на чуже майно, чужу земельну ділянку.

Підставами *припинення* права власності ЦК визначає такі випадки:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмови власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викупу пам'яток історії та культури;
- 6) викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- 7) викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- 8) звернення щодо стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 9) реквізиції;
- 10) конфіскації;
- 11) ліквідації юридичної особи чи смерті власника та ін.

Реєвізиція – примусове відчуження майна у власника у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності (за умови попереднього або наступного і повного відшкодування його вартості).

Конфіскація – позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення, що застосовується до особи. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно.

Законодавством визначено поняття *спільної власності* – належність майна, що є у власності двох або більше осіб (співвласників). Таке майно вважається спільним. Майно може належати особам на *праві спільної часткової* або на *праві спільної сумісної* власності. Спільна власність вважається *частковою*, якщо договором або законом не встановлена сумісна власність на майно.

Спільна часткова власність – це власність двох чи більше осіб із визначенням частки кожної з них у праві власності.

Спільна сумісна власність – це спільна власність двох або більше осіб без визначення частки кожної з них у праві власності.

Суб'єктами права спільної сумісної власності можуть бути фізичні особи, юридичні особи, а також держава, територіальні громади, якщо інше не встановлено законом. Так, майно, набуте подружжям за час шлюбу, є їхньою спільною сумісною власністю.

Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

Згідно зі ст. 387 ЦК України власник має право на витребування майна із чужого незаконного володіння, від добросовісного набувача, а також витребування грошей та цінних паперів на пред'явника тощо.

5.8. Право інтелектуальної власності в Україні

Особливе місце у цивільному праві України посідає право інтелектуальної власності. Як уже зазначалося вище, воно описано у Книзі четвертій ЦК України.

Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК України та іншими законами.

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншими законами.

До об'єктів права інтелектуальної власності законодавство відносить:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконавство;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) **організацій мовлення**;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові **зразки**;
- компонування (топографії) **інтегральних мікросхем**;
- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні **марки** (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Суб'єктами права інтелектуальної власності є творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (**автор, виконавець, винахідник** тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності.

Особистими немайновими правами інтелектуальної власності є:

- 1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;
- 2) право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, що може завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;
- 3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності.

Майновими правами інтелектуальної власності є:

- 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- 2) виключне право дозволяти використовувати об'єкт права інтелектуальної власності;
- 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;
- 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково, якщо інше не встановлено законом. Майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, установлених ЦК України, іншим законом чи договором.

Особа, яка має виключне право дозволу використання об'єкта права інтелектуальної власності, може використовувати цей об'єкт на власний розсуд, з додержанням при цьому прав інших осіб. Використання об'єкта права інтелектуальної власності іншою особою здійснюється з дозволу особи, яка має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності, крім випадків правомірного використання без такого дозволу, передбачених законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній або фізичній особі, де або у якої працює працівник.

Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта, а у випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором.

Порушення права інтелектуальної власності, в тому числі невизнання цього права чи посягання на нього, тягне за собою відповідальність, встановлену законом чи договором.

Кожна особа має право звернутися до суду щодо захисту свого права інтелектуальної власності.

Суд у випадках та в порядку, встановлених законом, може винести рішення, зокрема, про:

1) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів;

2) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорту чи експорту яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності;

3) вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності;

4) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності;

5) застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір стягнення визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення;

6) опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.

5.9. Зобов'язальне право

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Сторонами у зобов'язанні є *боржник* і *кредитор*.

Підстави виникнення та основні види зобов'язань наведено на рис. 5.4.

Неустойкою (штрафом, пенєю) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання.

Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Пенєю є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожний день прострочення виконання.

За **договором поруки** поручитель зобов'язується перед кредитором боржника про виконання ним свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

За **гарантією** банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення боржником зобов'язання.

Завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторіві боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.

В силу **застави** кредитор (заставотримач) має право у разі невиконання боржником (заставаодавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення вимог за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави). Розрізняють такі види застав: іпотеку (застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи) та заклад (застава рухомого майна, що передається у володіння заставотримача або за його наказом — у володіння третій особі).

Кредитор, який правомірно володіє реччю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторіві пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право **притримати** її у себе до виконання боржником зобов'язання, забезпечення інших вимог та набуття права на неї третьою особою.

Зобов'язання **припиняється частково або у повному обсязі** на підставах, встановлених договором або законом.

Так, зобов'язання припиняється:

- якщо виконання проведено належним чином;

- за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо);
- при зарахувані зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги;
- за домовленістю сторін;
- внаслідок звільнення (прошення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора;
- якщо боржник і кредитор — одна особа;
- за неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає;
- зі смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою;
- зі смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора;
- з ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (пеналне виконання). У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

- 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;
- 2) зміна умов зобов'язання;
- 3) сплата неустойки;
- 4) відшкодування збитків та моральної шкоди.

5.10. Найпоширеніші види договірних зобов'язань

До найбільш широковживаних договірних зобов'язань можна віднести зобов'язання, які виникають із договорів купівлі-продажу, найму, підряду та ін.

За *договором купівлі-продажу* одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність іншій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Предметом договору купівлі-продажу може бути товар, який є у продавця на момент укладення договору або буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому.

Предметом договору купівлі-продажу можуть бути майнові права. До договору купівлі-продажу майнових прав застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не впливає зі змісту або характеру цих прав.

Договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації.

Право продажу товару, крім випадків примусового продажу та інших випадків, встановлених законом, належить власникові товару. Якщо продавець товару не є його власником, покупець набуває права власності лише у випадку, якщо власник не має права вимагати його повернення.

Продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар, що продається (права наймача, право застави, право довічного користування тощо). У разі невиконання цієї вимоги покупець має право вимагати зниження ціни або розірвання договору купівлі-продажу, якщо він не знав і не міг знати про права третіх осіб на товар.

Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження товару переходить до покупця з моменту передання йому товару, якщо інше не встановлено договором або законом.

Кількість товару, що продається, встановлюється у договорі купівлі-продажу у відповідних одиницях виміру або грошовому вираженні.

За *договором найму (оренди)* наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк.

Предметом договору найму може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками і зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ). Крім того, предметом договору найму можуть бути майнові права.

Право передання майна у найм має власник речі або особа, якій належать майнові права. Наймодавцем може бути також особа, уповноважена на укладення договору найму.

За користування майном з наймача справляється плата, розмір якої встановлюється договором найму. Якщо розмір плати не встановлений договором, він визначається з урахуванням споживчої якості речі та інших обставин, які мають істотне значення. Плата за користування майном може вноситися за вибором сторін у грошовій або натуральній формі. Форма плати за користування майном встановлюється договором найму.

Договір найму укладається на строк, встановлений договором. Якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на невизначений строк.

Кожна зі сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці. Договором або законом може бути встановлений інший строк для попередження про відмову від договору найму, укладеного на невизначений строк.

Наймодавець зобов'язаний передати наймачеві майно у користування негайно або у строк, установлений договором найму.

Наймодавець зобов'язаний передати наймачеві річ у комплекті і у стані, що відповідають умовам договору найму та її призначенню, а також попередити наймача про особливі властивості та недоліки речі, які йому відомі і які можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна наймача або інших осіб або призвести до пошкодження самої речі під час користування нею. Наймач зобов'язаний у присутності наймодавця перевірити справність речі. Якщо наймач у момент передання речі в його володіння не переконується у її справності, річ вважається такою, що передана йому в належному стані.

Поточний ремонт речі, переданої у найм, проводиться наймачем за його рахунок, якщо інше не встановлено договором або законом. Капітальний ремонт речі, переданої у найм, проводиться наймодавцем за його рахунок, якщо інше не встановлено договором або законом.

Наймач зобов'язаний усунути погіршення речі, які сталися з його вини. У разі неможливості відновлення речі наймодавець

має право вимагати відшкодування завданих йому збитків. Наймач не відповідає за погіршення речі, якщо це сталося в межах норм.

Договір найму припиняється у разі смерті фізичної особи — наймача, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір найму припиняється у разі ліквідації юридичної особи, яка була наймачем або наймодавцем.

За *договором підряду* одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням іншої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу. Договір підряду може укладатися на виготовлення, обробку, переробку, ремонт речі або на виконання іншої роботи з переданням її результату замовникові. Для виконання окремих видів робіт, установлених законом, підрядник (субпідрядник) зобов'язаний отримати спеціальний дозвіл.

Підрядник має право, якщо інше не встановлено договором, залучити до виконання роботи інших осіб (субпідрядників), залишаючись відповідальним перед замовником за результат їхньої роботи. У цьому разі підрядник виступає перед замовником як генеральний підрядник, а перед субпідрядником — як замовник.

Підрядник зобов'язаний виконати роботу, визначену договором підряду, зі свого матеріалу і своїми засобами, якщо інше не встановлено договором. Підрядник відповідає за неналежну якість наданого ним матеріалу і устаткування, а також за надання матеріалу або устаткування, обтяженого правами третіх осіб.

Якщо ж робота виконується частково або в повному обсязі з матеріалу замовника, підрядник відповідає за невідповідне використання цього матеріалу. Підрядник зобов'язаний надати замовникові звіт про використання матеріалу та повернути його залишок.

Підрядник зобов'язаний вживати усіх заходів щодо збереження майна, переданого йому замовником, і відповідає за втрату або пошкодження цього майна.

Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження (псування) матеріалу до настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи несе сторона, яка надала матеріал, а після настання цього строку — сторона, яка пропустила строк, якщо інше не встановлено договором або законом.

У договорі підяду визначається ціна роботи або способи її визначення. Якщо у договорі підяду не встановлено ціну роботи або способи її визначення, ціна встановлюється за рішенням суду на основі цін, що звичайно застосовуються за аналогічній роботі з урахуванням необхідних витрат, визначених сторонами.

ЦК України визначено, що ціна у договорі підяду може бути визначена кошторисом. Якщо робота виконується відповідно до кошторису, складеного підрядником, кошторис набирає чинності та стає частиною договору підяду з моменту підтвердження його замовником. Кошторис на виконання робіт може бути приблизним або твердим. Кошторис є твердим, якщо інше не встановлено договором.

Підрядник має право на ошадливе ведення робіт за умови забезпечення належної їх якості. Якщо фактичні витрати підрядника виявилися меншими від тих, які передбачалися при визначенні ціни (кошторису), підрядник має право на оплату роботи за ціною, встановленою договором підяду, якщо замовник не доведе, що отримане підрядником заощадження зумовило погіршення якості роботи.

Строки виконання роботи або її окремих етапів встановлюються у договорі підяду.

Підрядник зобов'язаний своєчасно попередити замовника:

- 1) про недоброякісність або непридатність матеріалу, одержаного від замовника;
- 2) про те, що додержання вказівок замовника загрожує якості або придатності результату роботи;
- 3) про наявність інших обставин, що не залежать від підрядника, які загрожують якості або придатності результату роботи.

Робота, виконана підрядником, має відповідати умовам договору підяду, а в разі їх відсутності або неповноти – вимогам, що звичайно ставляться до робіт відповідного характеру.

5.11. Основи спадкового права

Спадкове право – це сукупність цивільно-правових норм, що встановлюють порядок переходу прав та обов'язків померлої особи за правом спадкування.

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) після смерті фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;
- 3) право на компенсацію шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом тощо.

Спадщина відкривається після смерті особи або оголошення її померлою. **Часом відкриття** спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця не відоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які були живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування одержують спадкоємці за законом. Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини.

Закон позбавляє права на спадкування:

- осіб, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя

(зазначене положення не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом);

- осіб, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

- батьків після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини;

- батьків (усиновлювачів) та повнолітніх дітей (усиновлених), а також інших осіб, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом;

- одного з подружжя, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Спадкоємство може відбуватися двома шляхами — *за законом і за заповітом*.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто і вчинення його через представника не допускається.

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кількох фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин; без зазначення причин може позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У такому разі ця особа не може одержати право на спадкування.

Однак заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Так, право на обов'язкову частку у спадщині мають:

- неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця;
- непрацездатна вдова (вдівець);
- працездатні батьки.

Зазначені особи успадковують половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Проте розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

У разі смерті особи, яка була позбавлена права на спадкування, до смерті заповідача, позбавлення її права на спадкування втрачає чинність. Діти (внуки) цієї особи мають право на спадкування на загальних підставах. Заповідач має право зробити у заповіті заповідальну *відмову*. Відмовоодержувачами можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом.

Предметом заповідальної відмови може бути передання відмовоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання, а також до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно-корисної мети.

Закон дозволяє подружжю скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому по праву спільної сумісної власності.

Заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем. Якщо ж фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа. Підпис іншої особи на тексті правочину засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє. Нотаріус посвідчує заповіт, написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів.

У цивільному праві передбачено посвідчення *секретного заповіту*. Секретним є заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом.

Якщо у населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування.

Так, заповіт особи, яка перебуває на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів.

Заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна. Заповіт особи, яка перебуває у пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції.

Заповіт військовослужбовця в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, а також заповіт робітника, службовця, члена їхніх сімей і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу.

У місцях позбавлення волі заповіт може бути посвідчений начальником установи позбавлення волі.

Нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складення заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту.

У випадку настання спадкування за законом, спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, передбачених законом.

Законом установлено такі черги спадкування за законом (рис. 5.5):

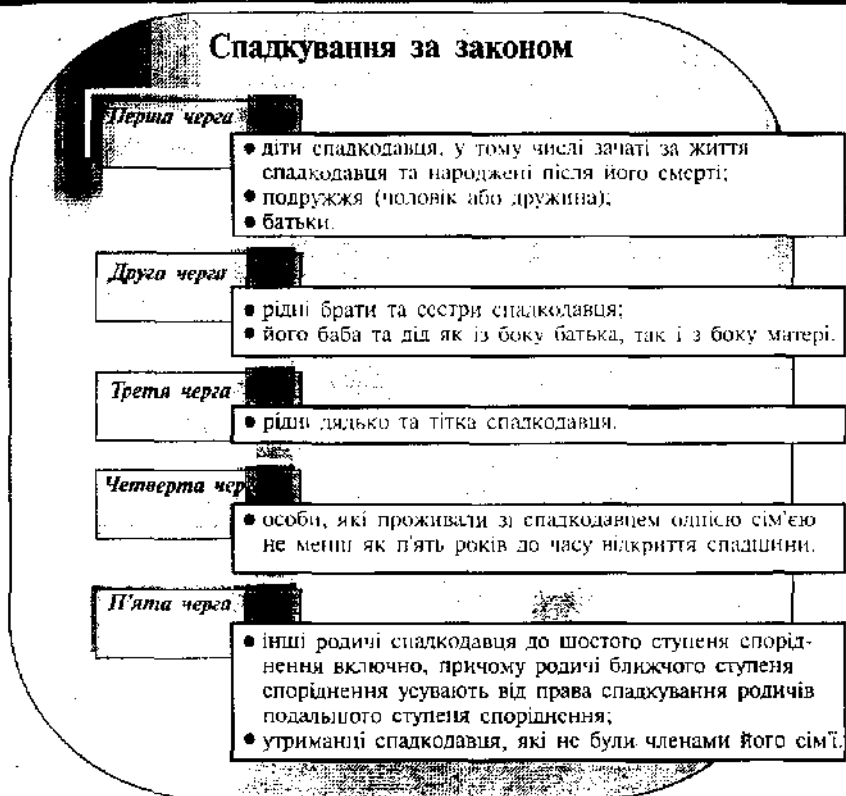

Рис. 5.5. Черги спадкування за законом

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти або не прийняти спадщину. Якщо спадкоємець постійно проживав разом зі спадкодавцем, то на час відкриття спадщини він вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом терміну, встановленого ЦК України, він не заявив про відмову від неї.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини.

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає *спадщину відумерлою* за заявою відповідного органу місцевого самоврядування. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

◆ Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття цивільного права, майнових та особистих немайнових відносин.
2. Дайте загальну характеристику Цивільного кодексу України.
3. Що таке цивільна дієздатність та які її рівні вам відомі?
4. Охарактеризуйте суб'єктів цивільних правовідносин.
5. Що таке юридична особа? Які їх види вам відомі?
6. Охарактеризуйте об'єкти цивільних правовідносин?
7. У які способи здійснюється захист цивільних прав?
8. Які підстави припинення права власності визначені ЦК України?
9. Що таке зобов'язання? Які підстави їх виникнення і припинення?
10. Розкрийте поняття спадкування за законом та за заповітом.

◆ Завдання для практичних занять

1. Учні училища під час перерви грали у футбол. Від удару м'яча 15-річним М. було розбито вікно кафе "Рута". Дрібне скло потрапило у страви, що готувалися на кухні кафе. У зв'язку з відмовою М. відшкодувати збитки адміністрація кафе звернулася до суду з позовом про відшкодування нанесених збитків (вартість розбитого скла, роботу по встановленню шибок, витрати на приготування зіпсованих страв). Як може вирішити справу суд?
2. Пенсіонер К. самотньо проживав у м. Коростені, мав будинок та присадибну ділянку, мотоцикл та інші речі. Потрапивши в автомобільну аварію, К. отримав струс мозку і часто скаржився на головний біль. Незабаром він продав своє майно за заниженими цінами і переїхав жити до своєї сестри.

Донька К. звернулася до покупців з вимогою повернути майно, оскільки, за її поясненнями, батько після перенесеної травми став недієздатним.

Наскільки правомірні вимоги доньки К.?

3. Студент фармацевтичного училища, 15-річний І., взяв на човновій станції напрокат човен вартістю 50 грн. В призначений час І. човен не повернув, пояснивши, що його вкрали, коли він купався. Адміністрація станції звернулася в юридичну консультацію за роз'ясненням щодо того, чи буде нести матеріальну відповідальність І. та у якому розмірі. Яка ваша думка з цього приводу?
4. У процесі розгляду судової справи було з'ясовано, що між Г. та І. сталася суперечка, в процесі якої І., погрожуючи Г. нанесенням тілесних ушкоджень його дружині, заволодів його мотоциклом. Незабаром між зазначеними громадянами був укладений договір купівлі-продажу мотоцикла, за яким І. сплатив Г. суму, яка не відповідає дійсній вартості транспортного засобу – 400 грн. На судовому засіданні Г. пояснив суду, що погодився на підписання такої угоди для того, щоб уникнути неприємностей з боку І.
Наскільки правомірною можна вважати дану угоду та які наслідки її укладення?
5. 19.04.2003 р. на конференції керівників підприємств між директором ТОВ “Акація” та виконавчим директором ТОВ “Ластівка” в усній формі було укладено угоду щодо придбання ТОВ “Акація” у ТОВ “Ластівка” автозапчастин на загальну суму 8 000 грн. Згідно з домовленістю покупець мав здійснити повну передоплату. ТОВ “Акація” перерахувало визначену суму коштів на розрахунковий рахунок ТОВ “Ластівка”, однак останнє відмовилось від поставки запчастин і повернуло гроші ТОВ “Акація”. Керівництво ТОВ “Акація” стало вимагати від ТОВ “Ластівка” виконання укладеної 19.04.2003 р. угоди.
Наскільки правомірні вимоги ТОВ “Акація”?
6. Громадянин Л. звернувся до нотаріальної контори з проханням про зміну заповіту, складеного два місяці тому у зв'язку з тим, що він посварився зі своїм братом, включеним до числа спадкоємців відповідно до заповіту. Помічник нотаріуса відмовив Л. у зміні заповіту, посилаючись на те, що для цього відсутні законні підстави.
Дайте вашу оцінку ситуації.

7. При підготовці наукової статті К. були використані окремі частини наукової роботи В. без здійснення відповідних посилань на джерела.
Чи має В. право та підстави на звернення до суду? Зобов'язання якого характеру виникли в даному випадку?
8. Громадянин Сирії М. звернувся до юриста за роз'ясненням щодо того, чи має він право та підстави для звернення до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди, нанесеної йому громадянином України О. в результаті постійних образ з боку останнього. Співробітник юридичної консультації пояснив, що оскільки М. є громадянином іноземної держави, а отже не є суб'єктом цивільних правовідносин в Україні, він не має законних підстав для звернення до суду.
Дайте вашу оцінку ситуації.
9. 15.07.02 р. у місцевому виданні "Вечірнє місто" було опубліковано статтю про неякісне виконання замовлень співробітниками швейного ательє ТОВ "Катруся". У липні 2003 р. ТОВ "Катруся" звернулося до суду із позовом про спростування недостовірної інформації, зміщеної у виданні. Суд відмовив позивачу у прийнятті позову, мотивуючи свої дії тим, що у даному випадку минув строк позовної давності.
Дайте оцінку запропонованої ситуації.
10. Суб'єкт підприємницької діяльності Є. уклав трудовий договір з І. Згідно із зазначеним договором, І. розробляв інтегральну мікросхему у відповідності до замовлення Є. По завершенню роботи та досягненню бажаного результату І. претендував на визнання його автором розробленої мікросхеми. Є. заперечував проти такого ходу подій.
Дайте вашу оцінку ситуації.

Рекомендована література

1. Цивільне право України / За ред. Я. М. Шевченко. — К., 2003.
2. Бондарев Е. М., Бугай В. В. та ін. Цивільне та сімейне право України: Навч. посіб. / За ред В. В. Васильченка. — Д., 2003.

Розділ 6

ОСНОВИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 6.1. Основні засади здійснення господарської діяльності в Україні.
- 6.2. Суб'єкти господарювання.
- 6.3. Підприємства в Україні.
- 6.4. Майнова основа господарювання.
- 6.5. Господарські зобов'язання: поняття, підстави виникнення, порядок виконання.
- 6.6. Господарські договори.
- 6.7. Порядок визнання суб'єкта господарювання банкрутом.
- 6.8. Відповідальність за порушення у сфері господарювання.
- 6.9. Особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання.
- 6.10. Засади правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності.
- 6.11. Спеціальні режими господарювання в Україні.

 ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ	
✓ банкрутство;	✓ інвестиційна діяльність;
✓ банки;	✓ інноваційна діяльність;
✓ господарська діяльність;	✓ підприємство;
✓ господарські зобов'язання;	✓ суб'єкти господарювання;
✓ господарські організації;	✓ фондова біржа
✓ господарські товариства;	

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Господарський кодекс України.
3. Господарський процесуальний кодекс України.
4. Цивільний кодекс України;
5. Закон України “Про господарські суди”.
6. Закон України “Про господарські товариства”.
7. Закон України “Про власність”.
8. Закон України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”.
9. Закон України “Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)”.
10. Закон України “Про приватизацію державного майна”.
11. Закон України “Про цінні папери і фондову біржу”.
12. Закон України “Про режим іноземного інвестування”.

6.1. Основні засади здійснення господарської діяльності в Україні

Господарська діяльність – це діяльність суб’єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, Господарським кодексом України (прийнятий 16.01.2003 р. та набирає чинності 01.01.2004 р.), законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами.

Основним нормативним документом, що визначає засади господарювання в Україні і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання є Господарський кодекс України.

Схема учасників відносин у сфері господарювання подана на рис. 6.1:

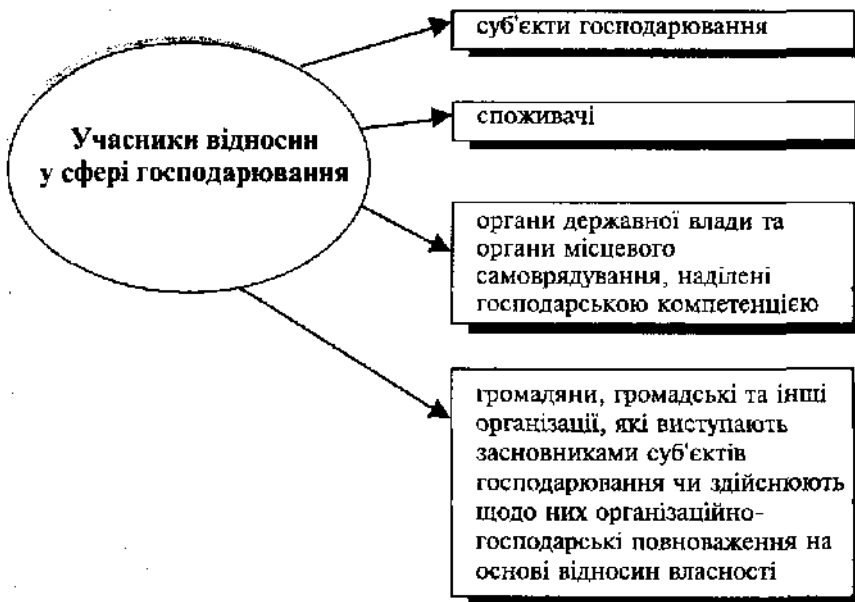

Рис. 6.1. Учасники відносин у сфері господарювання

Згідно зі ст. 8 ГК України держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання.

Сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини (рис. 6.2):

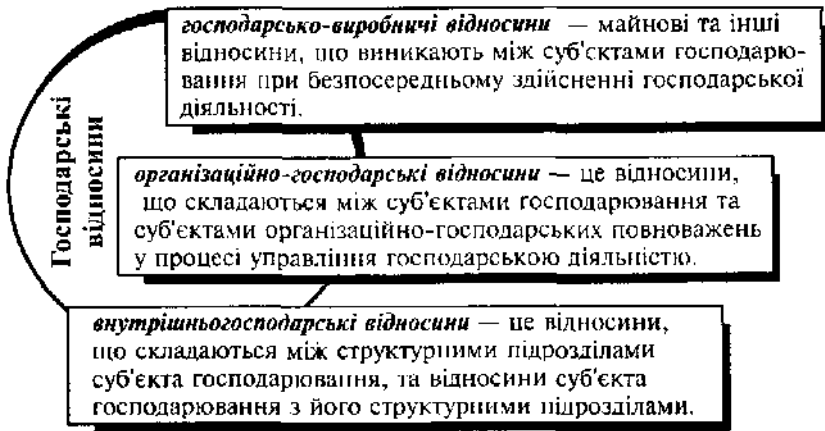

Рис. 6.2. Сфера господарських відносин

Суб'єкти господарювання та інші учасники відносин у сфері господарювання здійснюють свою діяльність у межах встановленого правового господарського порядку, згідно вимог законодавства.

Загальними принципами господарювання в Україні є:

- забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання;
- свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;
- вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України;
- обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави;
- захист національного товаровиробника;
- заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

Для реалізації економічної політики, виконання цільових економічних та інших програм і програм економічного і соціального розвитку держава бере участь у регулюванні господарської

діяльності шляхом застосування різноманітних засобів і механізмів, основними з яких є:

- державне замовлення, державне завдання;
- ліцензування, патентування і квотування;
- сертифікація та стандартизація;
- застосування нормативів та лімітів;
- регулювання цін і тарифів;
- надання інвестиційних, податкових та інших пільг;
- надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

В системі господарювання розрізняють господарську комерційну діяльність (підприємництво) та некомерційне господарювання (рис. 6.3).

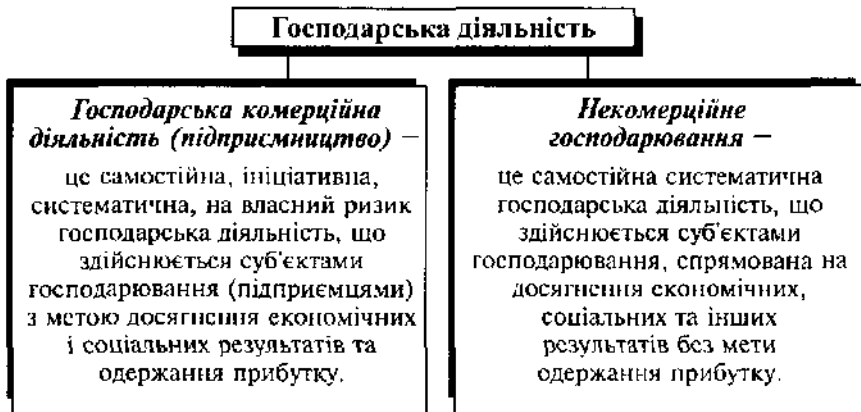

Рис. 6.3. Види господарської діяльності

Згідно чинного законодавства, підприємництво здійснюється на основі:

- вільного вибору підприємцем виду підприємницької діяльності;
- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- вільного найму підприємцем працівників;
- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;

- вільного розпоряджання прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Згідно ст. 51 ГК України, підприємницька діяльність припиняється:

- з власної ініціативи підприємця;
- у разі закінчення строку дії ліцензії;
- у разі припинення існування підприємця;
- на підставі рішення суду у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами.

Некомерційна господарська діяльність здійснюється суб'єктами господарювання державного або комунального секторів економіки у галузях (видах діяльності), в яких відповідно до законодавства забороняється підприємництво, на основі рішення відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування.

6.2. Суб'єкти господарювання

Суб'єкти господарювання – це учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Статтею 55 ГК України визначено перелік суб'єктів господарювання. До них належать:

1) *господарські організації* – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють

господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;

2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці;

3) філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської діяльності.

Господарські організації — це суб'єкти господарювання, які діють на основі права власності, права господарського відання чи оперативного управління, мають статус *юридичної особи*, що визначається цивільним та господарським законодавством. Відокремлені підрозділи (структурні одиниці) господарських організацій можуть діяти лише на основі права оперативно-господарського використання майна, *без статусу юридичної особи*.

Суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі таких видів правового режиму майна:

- права власності;
- права господарського відання;
- права оперативного управління;
- права оперативно-господарського використання майна відповідно до визначення цієї компетенції у цьому Кодексі та інших законах.

Суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом заснування нового, реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта господарювання з додержанням вимог законодавства.

Установчими документами суб'єкта господарювання є рішення про його утворення або засновницький договір, а у випадках, передбачених законом, статут (положення) суб'єкта господарювання. В установчих документах повинні бути зазначені:

- найменування та місцезнаходження суб'єкта господарювання;

- мета і предмет господарської діяльності;
- склад і компетенція органів його управління, порядок прийняття ними рішень;
- порядок формування майна, розподілу прибутків та збитків;
- умови його реорганізації та ліквідації, якщо інше не передбачено законом.

Суб'єкт господарювання підлягає державній реєстрації у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній державній адміністрації за місцезнаходженням або місцем проживання даного суб'єкта, якщо інше не передбачено законом.

Припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації — за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб — засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, а у випадках, визначених законодавством, — за рішенням суду.

6.3. Підприємства в Україні

Підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Класифікація підприємств:

1. Залежно від форми власності:

- приватні підприємства;
- підприємства колективної власності;
- комунальні підприємства;
- державні підприємства;
- підприємства, засновані на змішаній формі власності;
- інші види підприємств, передбачені законодавством.

2. В залежності від частки іноземних інвестицій у статутному фонді:

- підприємства без іноземних інвестицій;
- підприємства з іноземними інвестиціями (частка іноземних інвестицій – не менш як 10%);
- іноземні підприємства (частка іноземних інвестицій – 100%).

3. В залежності від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду:

- унітарні підприємства;
- корпоративні підприємства.

4. В залежності від відносин підпорядкування (при наявності таких):

- контролюючі підприємства;
- дочірні підприємства.

5. В залежності від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції:

- малі підприємства (середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік – не більше 50 осіб; обсяг валового доходу за цей же період не перевищує суми, еквівалентної 500 000 євро за середньорічним курсом НБУ щодо гривні);
- великі підприємства (середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік – більше 1 000 осіб; обсяг валового доходу за цей же період перевищує суму, еквівалентну 5 000 000 євро за середньорічним курсом НБУ щодо гривні);
- середні підприємства (всі інші).

Підприємство може складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо).

Підприємство має право створювати філії, представництва, відділення та інші відокремлені підрозділи, погоджуючи питання про розміщення таких підрозділів підприємства з відповідними органами місцевого самоврядування в установленому законодавством порядку. Такі відокремлені підрозділи *не мають статусу юридичної особи* і діють на основі положення про них, затвердженого підприємством. Вони можуть відкривати рахунки в установах банків відповідно до закону.

Управління підприємством здійснюється відповідно до його установчих документів на основі поєднання прав власника щодо

господарського використання свого майна і участі в управлінні трудового колективу.

Керівник підприємства без доручення діє від імені підприємства, представляє його інтереси в органах державної влади і органах місцевого самоврядування, інших організаціях, у відносинах з юридичними особами та громадянами, формує адміністрацію підприємства і вирішує питання діяльності підприємства в межах та порядку, що визначені установчими документами.

Майно підприємства становлять виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства. Джерелами формування майна підприємства є:

- грошові та матеріальні внески засновників;
- доходи, одержані від реалізації продукції, послуг, інших видів господарської діяльності;
- доходи від цінних паперів;
- кредити банків та інших кредиторів;
- капітальні вкладення і дотації з бюджетів;
- майно, придбане в інших суб'єктів господарювання, організацій та громадян у встановленому законодавством порядку;
- інші джерела, не заборонені законодавством України.

Відносини підприємства з іншими підприємствами, організаціями, громадянами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів. Підприємства вільні у виборі предмета договору, визначенні зобов'язань, інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України. Підприємство самостійно здійснює зовнішньоекономічну діяльність, яка є частиною зовнішньоекономічної діяльності України і регулюється законами України, іншими прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами.

У разі необхідності підприємства мають право на добровільних засадах об'єднувати свою господарську діяльність (виробничу, комерційну та інші види діяльності).

Державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Майно державного унітарного підприємства перебуває у державній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання чи праві оперативного управління.

Найменування державного унітарного підприємства повинно містити слова “державне підприємство”.

Державне комерційне підприємство є суб’єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту на принципах підприємництва, і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому за правом господарського відання майном згідно із законодавством. Майно державного комерційного підприємства закріплюється за ним за правом господарського відання. Державне унітарне комерційне підприємство може бути перетворено у випадках та порядку, що передбачені законом, у корпоративізоване підприємство (державне акціонерне товариство).

Казенні підприємства створюються у галузях народного господарства, в яких:

- законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам;
- основним (понад п’ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава;
- за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів;
- переважаючим (понад 50%) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним;
- приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом.

Майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління в обсязі, зазначеному в статуті підприємства. Найменування казенного підприємства повинно містити слова “казенне підприємство”.

Комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління. Майно комунального унітарного підприємства перебуває у комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство). Найменування комунального унітарного підприємства повинно містити слова “комунальне підприємство” та вказівку на орган місцевого самоврядування, до сфери управління якого входить дане підприємство.

Господарські товариства – це підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та (або) громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У випадках, передбачених законодавством, господарське товариство може діяти у складі одного учасника. Господарські товариства є юридичними особами.

Закон визначає такі види господарських товариств:

1) *акціонерні товариства (відкриті та закриті)* (товариства, які мають статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несуть відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій);

2) *товариства з обмеженою відповідальністю* (товариства, що мають статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах своїх вкладів);

3) *товариства з додатковою відповідальністю* (товариства, статутний фонд яких поділений на частки визначених установчими документами розмірів і які несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників);

4) *повні товариства* (товариства, всі учасники яких відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном);

5) *командитні товариства* (товариства, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники)).

Учасниками повного товариства, повними учасниками ко-мандитного товариства можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва.

З метою координації виробничої, наукової та іншої діяльності підприємств для вирішення спільних економічних та соціальних завдань законодавством дозволено утворення двома або більше підприємствами об'єднання підприємств (асоціації, консорціуми, корпорації, концерни тощо). Такі об'єднання є юридичною особою. Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть утворюватися як:

1) *господарські об'єднання* (об'єднання підприємств, утворені за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність);

2) *державні (комунальні) господарські об'єднання* (об'єднання підприємств, утворені державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання), або рішенням компетентних органів місцевого самоврядування).

Громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи відповідно до ГК України. Громадянин-підприємець відповідає за свої зобов'язання усім своїм майном, на яке, відповідно до закону, може бути звернено стягнення.

Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність у такі способи:

- безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється;
- із залученням або без залучення найманої праці;
- самостійно або спільно з іншими особами.

Громадянин здійснює управління заснованим ним приватним підприємством безпосередньо або через керівника, найманого за контрактом. У разі здійснення підприємницької діяльності спільно з іншими громадянами або юридичними особами громадянин має права та обов'язки відповідно засновника та (або) учасника господарського товариства, члена кооперативу тощо, або права і обов'язки, визначені укладеним за його участі договором про спільну діяльність без створення юридичної особи.

Громадянин-підприємець зобов'язаний:

- у передбачених законом випадках і порядку одержати ліцензію на здійснення певних видів господарської діяльності;
- повідомляти органи державної реєстрації про зміну його адреси, зазначеної в реєстраційних документах, предмета діяльності, інших суттєвих умов своєї підприємницької діяльності, що підлягають відображенню у реєстраційних документах;
- дотримуватися прав і законних інтересів споживачів, забезпечувати належну якість товарів (робіт, послуг), що ним виготовляються, дотримуватися правил обов'язкової сертифікації продукції, встановлених законодавством;
- не допускати недобросовісної конкуренції, інших порушень антимонопольно-конкурентного законодавства;
- вести облік результатів своєї підприємницької діяльності відповідно до вимог законодавства;
- своєчасно надавати податковим органам декларації про доходи, інші необхідні відомості для нарахування податків та інших обов'язкових платежів; сплачувати податки та інші обов'язкові платежі в порядку і в розмірах, встановлених законом.

Громадяни, які постійно проживають на території України, можуть об'єднуватися у кредитні спілки.

Кредитна спілка – неприбуткова організація, заснована громадянами у встановленому законом порядку на засадах добровільного об'єднання грошових внесків з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наланні інших фінансових послуг. Кредитна спілка є юридичною особою. Статусу юридичної особи вона набуває з дня її державної реєстрації.

6.4. Майнова основа господарювання

Майно у сфері господарювання – це сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших, передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів.

Правову основу режиму майна суб'єктів господарювання, становлять:

- *право власності;*
- *право господарського відання майном;*
- *право оперативного управління майном;*
- *право оперативного використання майна.*

Господарська діяльність може здійснюватися також на основі інших речових прав (*права володіння, права користування тощо*), передбачених Цивільним кодексом України.

Суб'єкти господарювання, які здійснюють господарську діяльність на основі права оперативного використання майна, не можуть мати статусу юридичної особи і реалізують свою господарську компетенцію в межах статусу, визначеного господарською організацією, до складу якої вони входять.

Суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами *володіє, користується і розпоряджається* належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання його за правом власності, правом господарського відання чи правом оперативного управління, або на основі інших форм правового режиму майна, передбачених цим Кодексом.

Власник майна має право одноосібно або спільно з іншими власниками на основі належного йому (їм) майна засновувати господарські організації або здійснювати господарську діяльність в інших організаційно-правових формах господарювання, не заборонених законом, на свій розсуд визначаючи мету і предмет господарської діяльності, структуру утвореного ним суб'єкта господарювання, склад і компетенцію його органів управління, порядок використання майна тощо.

Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який *володіє, користується і розпоряджається майном*, закріпленням за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника.

Право оперативного управління — це речове право суб'єкта господарювання, який *володіє, користується і розпоряджається майном*, закріпленням за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення *некомерційної господарської діяльності*, у межах, встановлених ГК України та іншими законами, а також власником майна

(уповноваженим ним органом). Право господарського відання та право оперативного управління захищаються законом відповідно до положень, що регламентують захист права власності.

Суб'єкт господарювання – відокремлений підрозділ (структурна одиниця) господарської організації використовує *надане йому майно для здійснення господарської діяльності на праві оперативного використання майна*. Обсяг майнових правомочностей суб'єкта господарювання у межах права оперативного використання майна визначається господарською організацією, до складу якої входить зазначений суб'єкт, відповідно до закону.

Залежно від економічної форми, якої набуває майно у процесі здійснення господарської діяльності, майнові цінності належать до таких груп (рис. 6.4):

Рис. 6.4. Класифікація майнових цінностей в залежності від економічної форми

Джерелами формування майна суб'єктів господарювання є:

- грошові та матеріальні внески засновників;
- доходи від реалізації продукції (робіт, послуг);
- доходи від цінних паперів;
- капітальні вкладення і дотації з бюджетів;
- надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що їм належать, придбання майна інших суб'єктів;
- кредити банків та інших кредиторів;
- безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян;
- інші джерела, не заборонені законом.

Майнові права суб'єктів господарювання захищаються законом. Вилючення державою у суб'єкта господарювання його майна допускається не інакше як у випадках, на підставах і в порядку, що передбачені законом.

ГК України передбачено загальні засади правового режиму використання природних ресурсів у сфері господарювання. Так, відповідно до Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України, а кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності українського народу відповідно до закону.

ГК України та іншими законами окремо регулюються відносини, пов'язані з використанням у господарській діяльності та охороною прав інтелектуальної власності. Так, ст. 155 ГК України визначено перелік об'єктів прав інтелектуальної власності у сфері господарювання. До них належать:

- винаходи та корисні моделі;
- промислові зразки;
- сорти рослин та породи тварин;
- торговельні марки (знаки для товарів і послуг);
- комерційне (фірмове) найменування;
- географічне зазначення;
- комерційна таємниця;
- комп'ютерні програми;
- інші об'єкти, передбачені законом.

Суб'єкти господарювання в межах своєї компетенції та відповідно до встановленого законодавством порядку можуть *випускати та реалізовувати цінні папери*, а також *придбавати цінні папери інших суб'єктів господарювання*.

Цінні папери — це документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошове або інше майнове право і визначають відносини між суб'єктом господарювання, який його випустив (видав), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його випуску, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам.

У сфері господарювання у випадках, передбачених законом, використовуються такі види цінних паперів:

- акції;
- облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик;
- облігації місцевих позик;

- облігації підприємств;
- казначейські зобов'язання;
- ошадні сертифікати;
- векселі;
- інші види цінних паперів, передбачені законодавством.

6.5. Господарські зобов'язання: поняття, підстави виникнення, порядок виконання

Господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених ГК України, в силу якого один суб'єкт (*зобов'язана сторона*, у тому числі боржник) повинен вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (*управнена сторона*, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Основними видами зобов'язань є *майново-господарські та організаційно-господарські зобов'язання* (рис. 6.5).

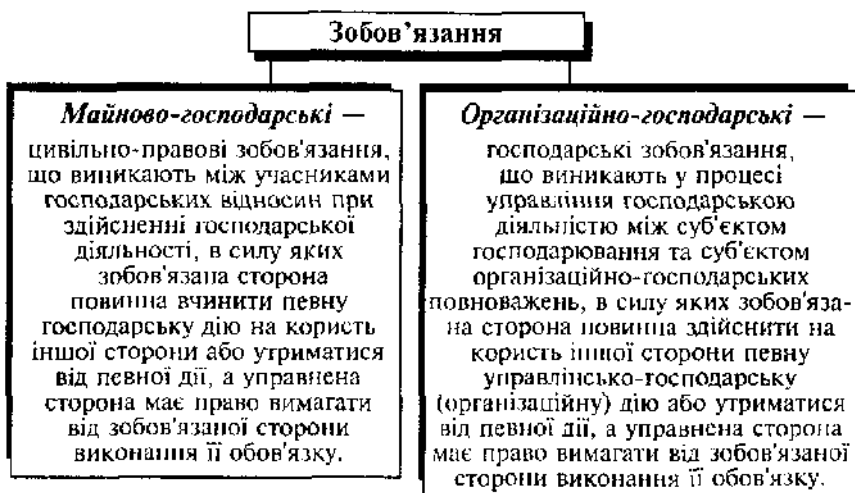

Рис. 6.5. Види господарських зобов'язань

Підстави для виникнення господарських зобов'язань:

- безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;
- з акта управління господарською діяльністю;
- з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;
- внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;
- у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

6.6. Господарські договори

Майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами — юридичними особами *на підставі господарських договорів, є господарсько-договірними зобов'язаннями.*

Укладення господарського договору є обов'язковим для сторін, якщо він заснований на державному замовленні, виконання якого є обов'язком для суб'єкта господарювання у випадках, передбачених законом, або існує пряма вказівка закону щодо обов'язковості укладення договору для певних категорій суб'єктів господарювання чи органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

При укладенні господарських договорів сторони можуть визначати зміст договору на основі:

- *вільного волевиявлення*, коли сторони мають право погоджувати на свій розсуд будь-які умови договору, що не суперечать законодавству;
- *примірничкового договору*, рекомендованого органом управління суб'єктам господарювання для використання при укладенні ними договорів, коли сторони мають право за взаємною

згодою змінювати окремі умови, передбачені примірниковим договором, або доповнювати його зміст;

- *типового договору*, затвердженого Кабінетом Міністрів України, чи у випадках, передбачених законом, іншим органом державної влади, коли сторони не можуть відступати від змісту типового договору, але мають право конкретизувати його умови;

- *договору приєднання*, запропонованого однією стороною для інших можливих суб'єктів, коли ці суб'єкти у разі вступу в договір не мають права наполягати на зміні його змісту.

Зміст господарського договору становлять умови договору, визначені угодою сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення господарських зобов'язань, як погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові умови договору відповідно до законодавства.

Господарський договір вважається укладеним, якщо між сторонами у передбаченому законом порядку та формі досягнуто згоди щодо усіх його *істотних умов*.

Істотними є умови, визнані такими за законом чи необхідні для договорів даного виду, а також умови, щодо яких на вимогу однієї зі сторін повинна бути досягнута згода. При укладенні господарського договору сторони зобов'язані у будь-якому разі погодити предмет, ціну та строк дії договору.

Виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав та відповідальності учасників господарських відносин, що передбачені ГК України та іншими законами. За погодженням сторін можуть застосовуватися передбачені законом або такі, що йому не суперечать, види забезпечення виконання зобов'язань, які звичайно застосовуються у господарському (діловому) обігу.

Господарське зобов'язання, всі умови якого виконано належним чином, припиняється, якщо виконання прийнято управлінською стороною. Воно може бути припинено за згодою сторін, зокрема угодою про заміну одного зобов'язання іншим між тими самими сторонами, якщо така заміна не суперечить обов'язковому акту, на підставі якого виникло попереднє зобов'язання, або за неможливістю виконання у разі виникнення обставин, за які жодна з сторін не відповідає, якщо інше не передбачено законом.

6.7. Порядок визнання суб'єкта господарювання банкрутом

Банкрутство – це нездатність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів інакше як через застосування визначеної судом ліквідаційної процедури.

Це означає, що у разі нездатності суб'єкта підприємництва після настання встановленого строку виконати свої грошові зобов'язання перед іншими особами, територіальною громадою або державою інакше як через відновлення його платоспроможності цей суб'єкт (боржник), відповідно до положень ГК України, визнається неплатоспроможним.

Суб'єктом банкрутства (далі — банкрутом) може бути лише суб'єкт підприємницької діяльності. Не можуть бути визнані банкрутом казенні підприємства, а також відокремлені структурні підрозділи господарської організації.

Кредиторами неплатоспроможних боржників є суб'єкти, які мають підтвержені відповідно до законодавства вимоги до боржника щодо грошових зобов'язань, включаючи кредиторів, вимоги яких повністю або частково забезпечені заставою. Правами кредиторів щодо неплатоспроможних боржників користуються також визначені законом органи справляння податків, зборів (обов'язкових платежів).

Засновники (учасники) суб'єкта підприємництва, власник майна, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, у межах своїх повноважень зобов'язані своєчасно вживати заходів щодо запобігання його банкрутству.

Власники майна державного (комунального) або приватного підприємства, засновники (учасники) суб'єкта підприємництва, що виявився неплатоспроможним боржником, кредитори та інші особи в межах заходів щодо запобігання банкрутству вказаного суб'єкта можуть надати йому фінансову допомогу в розмірі, достатньому для погашення його зобов'язань перед кредиторами, включаючи зобов'язання щодо сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) та відновлення платоспроможності цього суб'єкта (досудова санація).

У випадках, передбачених законом, щодо неплатоспроможного боржника застосовуються такі процедури:

- розпорядження майном боржника;
- мирова угода;
- санація (відновлення платоспроможності) боржника;
- ліквідація банкрута.

У випадках, передбачених законом, суб'єкт підприємництва (боржник), його засновники (учасники), власник майна, а також інші особи несуть юридичну відповідальність за порушення вимог законодавства про банкрутство, зокрема *фіктивне банкрутство, приховування банкрутства або умисне доведення до банкрутства*.

6.8. Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання

Учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, що передбачені законодавством та договором. Підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання.

Господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та (або) правові наслідки. У сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій:

- відшкодування збитків;
- штрафні санкції;
- оперативно-господарські санкції.

Крім зазначених господарських санкцій, до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-господарські санкції.

Учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен *відшкодувати завдані ним збитки* суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

За порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися *оперативно-господарські санкції* — заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. До суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, *застосування яких передбачено договором*.

У господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, зі звільненням її від відповідальності за це — у разі порушення зобов'язання другою стороною; відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди іншої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

2) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного іншою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунка боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

3) встановлення на майбутнє в односторонньому порядку додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання;

5) інші (передбачені договором).

За порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування *адміністративно-господарські санкції*, тобто заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. Розрізняють такі види адміністративно-господарських санкцій:

- вилучення прибутку (доходу);
- адміністративно-господарський штраф;
- стягнення збору (обов'язкових платежів);
- зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання;
- застосування антидемпінгових заходів;
- припинення експортно-імпортних операцій;
- застосування індивідуального режиму ліцензування;
- зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності;
- анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності;
- обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання;
- скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання;
- інші адміністративно-господарські санкції, встановлені цим Кодексом та іншими законами.

ГК України передбачено спеціальний порядок відповідальності суб'єктів господарювання за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства.

6.9. Особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання

Особливості правового регулювання господарських відносин визначаються залежно від сфери суспільного виробництва, в якій складаються ці відносини, особливостей галузі господарювання, виду господарської діяльності, економічної форми результату господарської діяльності, простору, на якому складаються господарські відносини (внутрішньому чи зовнішньому ринку), особливостей суб'єктів, між якими виникають господарські відносини.

Для віднесення суб'єкта господарювання до відповідної категорії обліку визначаються *основні, другорядні та допоміжні* види господарської діяльності.

Складовою частиною державної системи класифікації і кодування техніко-економічної та соціальної інформації є класифікація видів економічної діяльності (КВЕД), яка затверджується центральним органом виконавчої влади з питань стандартизації та має статус державного стандарту. Об'єктами класифікації в КВЕД є усі види господарської (економічної) діяльності суб'єктів.

Сукупність усіх виробничих одиниць, які здійснюють переважно однакові або подібні види виробничої діяльності, складає галузь.

До сфери *матеріального виробництва* належать галузі, які визначаються видами діяльності, що створюють, відновлюють або знаходять матеріальні блага (продукцію, енергію, природні ресурси), а також продовжують виробництво у сфері обігу (реалізації) шляхом переміщення, зберігання, сортування, пакування продукції чи інших видів діяльності. Усі інші види діяльності у своїй сукупності становлять сферу *нематеріального виробництва* (невиробничу сферу).

Господарсько-торговельною є діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг.

Господарсько-торговельна діяльність може здійснюватися суб'єктами господарювання в таких формах:

- матеріально-технічне постачання і збут;
- енергопостачання, заготівля;
- оптова торгівля;
- роздрібна торгівля і громадське харчування;
- продаж і передача в оренду засобів виробництва;
- комерційне посередництво у здійсненні торговельної діяльності та інша допоміжна діяльність по забезпеченню реалізації товарів (послуг) у сфері обігу.

Господарсько-торговельна діяльність опосередковується господарськими договорами *поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, енергопостачання, купівлі-продажу, оренди, міни (бартеру), лізингу* та іншими договорами.

1. За *договором поставки* одна сторона — постачальник зобов'язується передати (поставити) у визначені строки (строк) іншій стороні — покупцеві — товар (товари), а покупець зобов'язується прийняти вказаний товар (товари) і сплатити за нього певну грошову суму.

2. За *договором контракції* виробник сільськогосподарської продукції (далі — виробник) зобов'язується передати заготовительному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації (далі — контрактанту) вироблену ним продукцію у строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти і оплатити її.

3. За *договором енергопостачання* енергопостачальне підприємство (енергопостачальник) відпускає електричну енергію, пару, гарячу і перегріту воду (далі — енергію) споживачеві (абоненту), який зобов'язаний оплатити прийняту енергію та дотримуватися передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного обладнання, що ним використовується. Відпуск енергії без оформлення договору енергопостачання не допускається.

4. Здійснення *торговельно-біржової діяльності* має на меті організацію та регулювання торгівлі шляхом надання послуг суб'єктам господарювання у здійсненні ними торговельних операцій спеціально утвореною господарською організацією — товарною біржею.

5. За *договором оренди* одна сторона (орендодавець) передає іншій стороні (орендареві) за плату на певний строк у користування майно для здійснення господарської діяльності.

6. *Лізинг* — це господарська діяльність, спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає в наданні за договором лізингу однією стороною (лізингодавцем) у виключне користування іншій стороні (лізингоодержувачу) на визначений строк майна, що належить лізингодавцю або набувається ним у власність (господарське відання) за дорученням чи погодженням лізингоодержувача у відповідного постачальника (продавця) майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів.

7. За *договором міни (бартеру)* кожна із сторін зобов'язується передати іншій стороні у власність, повне господарське відання чи оперативне управління певний товар в обмін на інший товар.

8. За договором складського зберігання товарним складом здійснюється зберігання товарів та надаються пов'язані зі зберіганням послуги на засадах підприємницької діяльності.

Комерційне посередництво (агентська діяльність) є підприємницькою діяльністю, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє.

Перевезенням вантажів ГК України визнається господарська діяльність, пов'язана з переміщенням продукції виробничо-технічного призначення та виробів народного споживання залізними, автомобільними дорогами, водними та повітряними шляхами, а також транспортування продукції трубопроводами. Суб'єктами відносин перевезення вантажів є перевізники, вантажо-відправники та вантажоодержувачі.

Будівництво об'єктів виробничого та іншого призначення, підготовка будівельних ділянок, роботи з обладнання будівель, роботи з завершення будівництва, прикладні та експериментальні дослідження і розробки тощо, які виконуються суб'єктами господарювання для інших суб'єктів або на їх замовлення, здійснюються на умовах *підряду*.

Інноваційною діяльністю у сфері господарювання є діяльність учасників господарських відносин, що здійснюється на основі реалізації інвестицій з метою виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя.

Інвестиціями у сфері господарювання визнаються довгострокові вкладення різних видів майна, інтелектуальних цінностей та майнових прав в об'єкти господарської діяльності з метою одержання доходу (прибутку) або досягнення іншого соціального ефекту.

6.10. Засади правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності

Зовнішньоекономічна діяльність суб'єктів господарювання — це господарська діяльність, яка в процесі її здійснення потребує перетинання митного кордону України майна, та (або) робочої сили.

Згідно з принципами, що закріплені у Господарському кодексі України, зовнішньоекономічна діяльність провадиться на принципах свободи її суб'єктів добровільно вступати у зовнішньоекономічні відносини, здійснювати їх у будь-яких формах, не заборонених законом, та рівності перед законом усіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності є:

1) *господарські організації* — юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;

2) *громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці;*

3) *підрозділи (структурні одиниці) іноземних суб'єктів господарювання, що не є юридичними особами за законодавством України (філії, відділення тощо), але мають постійне місцезнаходження на території України і зареєстровані в порядку, встановленому законом.*

У зовнішньоекономічній діяльності можуть брати участь також зовнішньоекономічні організації, що мають статус юридичної особи, утворені в Україні відповідно до закону органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Усі суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності мають право на здійснення будь-яких видів зовнішньоекономічної діяльності і зовнішньоекономічних операцій, якщо інше не встановлено законом. Держава здійснює захист прав та законних інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України згідно з нормами міжнародного права. Такий захист здійснюється через дипломатичні та консульські установи, державні торговельні представництва, які представляють інтереси України, а також в інший спосіб, визначений законом.

З метою ефективного інвестування народного господарства України, розвитку міжнародного економічного співробітництва та інтеграції законодавством окремо врегульоване питання іноземних інвестицій.

Інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницької та іншої видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект.

Інвестиційна діяльність — сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій.

Суб'єктами (інвесторами та учасниками) інвестиційної діяльності можуть бути громадяни і юридичні особи України та іноземних держав, а також держави.

Інвестори — суб'єкти інвестиційної діяльності, які приймають рішення про вкладення власних, позичкових і залучених майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти інвестування.

Що ж до зовнішньоекономічної діяльності, то іноземними інвесторами визнаються такі суб'єкти, що здійснюють інвестиційну діяльність на території України:

- юридичні особи, утворені за законодавством іншої країни;
- іноземці та особи без громадянства, які не мають постійного місця проживання на території України;
- міжнародні урядові та неурядові організації;
- інші держави;
- інші іноземні суб'єкти інвестиційної діяльності, визначені законом.

Іноземні інвестори мають право здійснювати інвестиції на території України у вигляді іноземної валюти, що визнається конвертованою Національним банком України, будь-якого рухомого і нерухомого майна та пов'язаних з ним майнових прав; інших цінностей (майна), які відповідно до закону визнаються іноземними інвестиціями.

Іноземні інвестори мають право здійснювати всі види інвестицій, зокрема у таких формах:

- участь у господарських організаціях, що створюються разом з вітчизняними юридичними особами чи громадянами, або придбання частки в діючих господарських організаціях;
- створення іноземних підприємств на території України, філій або інших структурних підрозділів іноземних юридичних осіб або придбання у власність діючих підприємств;
- придбання безпосередньо нерухомого або рухомого майна, що не заборонено законами України, або придбання акцій чи інших цінних паперів;

- господарська діяльність на основі угод про розподіл продукції;
- придбання інших майнових прав тощо.

6.11. Спеціальні режими господарювання в Україні

Господарське законодавство України передбачає спеціальні режими господарювання. Так, спеціальний правовий режим господарської діяльності, особливий порядок застосування та дії законодавства України встановлено на частині території України – *спеціальних (вільних) економічних зонах*. На території спеціальної (вільної) економічної зони можуть запроваджуватися пільгові митні, податкові, валютно-фінансові та інші умови для підприємництва вітчизняних та іноземних інвесторів.

Спеціальні (вільні) економічні зони створюються з метою залучення інвестицій та ефективного їх використання, активізації спільної з іноземними інвесторами підприємницької діяльності з метою збільшення експорту товарів, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції і послуг, впровадження нових технологій, розвитку інфраструктури ринку, поліпшення використання природних, матеріальних і трудових ресурсів, прискорення соціально-економічного розвитку України.

Територія і статус спеціальної (вільної) економічної зони, в тому числі строк, на який вона створюється, визначаються окремим законом для кожної спеціальної (вільної) економічної зони.

Згідно з чинним законодавством на території України можуть створюватися спеціальні (вільні) економічні зони різних функціональних типів:

- вільні митні зони і порти;
- експортні, транзитні зони;
- митні склади;
- технологічні парки;
- технополіси;
- комплексні виробничі зони;
- туристично-рекреаційні зони;
- страхові, банківські зони тощо.

До спеціальних режимів господарювання належать і концесія, тобто надання з метою задоволення суспільних потреб уповноваженим органом державної влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі вітчизняним або іноземним суб'єктам господарювання (концесіонерам) права на створення (будівництво) та (або) управління (експлуатацію) об'єктом концесії за умови взяття концесіонером на себе відповідних зобов'язань, майнової відповідальності і підприємницького ризику.

Концесійна діяльність в Україні базується, зокрема, на таких засадах:

- посприяння державного регулювання концесійної діяльності та здійснення її на підставі концесійного договору;
- вибір концесіонерів переважно на конкурсній основі;
- комплексне та оплатне використання об'єкта концесії, участь держави, органів місцевого самоврядування у частковому фінансуванні об'єктів концесії соціального призначення;
- взаємна вигода сторін у концесійному договорі, розподіл ризиків між сторонами концесійного договору;
- державне гарантування інвестицій концесіонерів;
- стабільність умов концесійних договорів;
- забезпечення прав та законних інтересів споживачів продукції (послуг), що надаються концесіонерами.

Концесійна діяльність здійснюється на основі концесійних договорів, що укладаються відповідно до законодавства України з концесіонерами, в тому числі іноземними інвесторами, Кабінетом Міністрів України або уповноваженим ним органом державної влади, або визначеними законом органами місцевого самоврядування.

Спеціальний режим господарювання встановлено і для *включної (морської) економічної зони України, на державному кордоні України, в санітарно-захисних та інших охоронних зонах, на територіях і об'єктах, що особливо охороняються, на територіях пріоритетного розвитку, в умовах надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації, в умовах воєнного стану тощо.*

➡ Питання для самоконтролю

1. Що таке господарська діяльність? Які її види ви знаєте?
2. Назвіть суб'єкти господарювання.

3. Що таке підприємство? Назвіть організаційні форми підприємств.
4. Назвіть види підприємств колективної форми власності.
5. Дайте визначення поняття господарського товариства. Назвіть їх види.
6. Що таке господарський договір?
7. Назвіть підстави виникнення господарських зобов'язань.
8. Які види господарських санкцій за порушення у сфері господарської діяльності застосовуються згідно з чинним законодавством України?
9. У яких випадках законодавством встановлюється спеціальний режим господарювання?

➡ Завдання для практичних занять

1. Акціонери ВАТ "Зорі" вирішили реорганізувати його у товариство з обмеженою відповідальністю.
Які переваги та недоліки такого рішення? Що потрібно зробити власнику для здійснення реорганізації?
2. ТОВ "Арго", не маючи можливості (через відсутність необхідних коштів) протягом останнього півріччя розплатитися зі своїми кредиторами, а також у зв'язку з відмовою міністерства, до відання якого входило це підприємство, надати останньому фінансову допомогу, звернулося до господарського суду з заявою про порушення відносно підприємства справи про банкрутство. До заяви були додані: копії установчих документів підприємства, фінансова звітність підприємства за останній фінансово-господарський рік, перелік кредиторів підприємства.
З якою метою підприємство-боржник виступає ініціатором порушення відносно себе справи про банкрутство?
Які фактичні підстави для порушення справи про банкрутство? Які документи в цьому випадку мають бути подані разом із заявою?
Які судові процедури можуть бути застосовані до підприємства-боржника?
3. Який вид господарської діяльності (благодійна, підприємницька, непідприємницька) характеризується такими ознаками:
а) здійснюється суб'єктом господарювання як безпосередньо самостійна, систематична, на власний ризик діяльність;

- б) діяльність спрямована на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг;
- в) метою зазначеної діяльності є отримання прибутку.
- 4. Які з перелічених нижче осіб не можуть бути суб'єктами підприємницької діяльності:
 - а) військовослужбовці;
 - б) іноземці;
 - в) особи, що мають непогашену судимість за хабарництво;
 - г) особи, що мають непогашену судимість за вчинення необережного злочину;
 - ґ) працівники суду;
 - д) особи, звільнені з роботи за службову невідповідність;
 - е) працівники прокуратури;
 - є) особи, що протягом 6 останніх місяців не проживали на території України.
- 5. Згідно з чинним законодавством до господарських товариств належать:
 - а) відкрите акціонерне товариство;
 - б) асоціація;
 - в) командитне товариство;
 - г) закрите акціонерне товариство;
 - ґ) консорціум;
 - д) товариство з обмеженою відповідальністю.
- 6. Вкладами учасників та засновників товариства можуть бути:
 - а) будинки, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності;
 - б) цінні папери;
 - в) права користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будинками, обладнанням, інші майнові права;
 - г) бюджетні кошти;
 - ґ) грошові кошти в національній валюті;
 - д) грошові кошти в іноземній валюті;
 - е) кошти, одержані в кредит та під заставу.
- 7. До якої категорії правопорушень (договірних чи позадоговірних) відносяться такі факти господарського життя:
 - а) порушення підрядником строків виконання зобов'язань щодо виконання робіт для замовника;
 - б) незаконне знищення рослин будівельною організацією на території квіткового господарства в результаті прокладання мережі водопостачання та водовідведення;

- в) несплата коштів державним підприємством за одержані послуги зв'язку;
 - г) порушення підприємством державної дисципліни цін, пов'язане із виконанням договору;
 - ґ) ненадання відповіді на одержаний протокол розбіжностей щодо проекту договору;
 - д) укладення підприємством договору, предмет якого не відповідає вимогам чинного законодавства та меті діяльності підприємства.
8. Справа про визнання суб'єкта господарювання — боржника — банкрутом розглядається і рішення приймається:
- а) комітетом кредиторів;
 - б) Антимонопольним комітетом України;
 - в) судом загальної юрисдикції за місцезнаходженням боржника;
 - в) Конституційним Судом України;
 - г) арбітражним керуючим (розпорядником майна) боржника;
 - ґ) Вищим господарським судом;
 - д) господарським судом за місцезнаходженням боржника.

Рекомендована література

1. Щербина В. С. Господарське право України: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
2. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Основи права: Навч. посіб. — Житомир: ЖІТІ, 2000.

Розділ 7

ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА

□ План викладу матеріалу розділу

- 7.1. Поняття сімейного права. Шлюб і сім'я.
- 7.2. Порядок укладання шлюбу.
- 7.3. Порядок припинення шлюбу.
- 7.4. Шлюбний договір.
- 7.5. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя.
- 7.6. Майнові права та обов'язки подружжя.
- 7.7. Права та обов'язки батьків і дітей.
- 7.8. Опіка і піклування.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ шлюб;	✓ майнові права та
✓ сім'я;	обов'язки подружжя;
✓ шлюбний договір;	✓ опіка;
✓ особисті права та	✓ піклування
обов'язки подружжя;	

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Сімейний кодекс України.
3. Закон України "Про охорону дитинства".
4. Наказ Міністерства освіти України "Про затвердження Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків" № 137 від 13.05.1998 р.
5. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами та проживанням у сім'ях усиновителів" № 775 від 20.07.1996 р.

7.1. Поняття сімейного права. Шлюб і сім'я

Сімейне право — сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї.

Основним правовим джерелом шлюбно-сімейних відносин є Сімейний кодекс України, який був прийнятий 10.01.02 р. і набуває чинності із введенням в дію Цивільного кодексу України (з 01.01.2004 р.).

Він визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення та зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Сімейний кодекс України (далі за текстом — СК України) регулює сімейні відносини з метою:

- зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Законодавством України передбачені такі принципи сімейного права:

- рівноправність громадян у сімейних відносинах;
- рівноправність чоловіка і жінки у сімейних відносинах;
- одношлюбство (моногамія);
- свобода і добровільність вступу до шлюбу;
- свобода в розірванні шлюбу;
- державна турбота про материнство і дитинство, охорона їхніх інтересів, заохочення материнства;
- взаємна турбота членів сім'ї один про одного.

Так, Конституція України проголошує: "Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі" (ст. 5).

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Слід зазначити, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має також одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Згідно зі ст. 21 СК України, проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу також не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

7.2. Порядок укладання шлюбу

Шлюб — це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

СК України визначає загальні засади укладання шлюбу. Ним визначені наступні положення:

1) Для укладання шлюбу необхідна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік встановлюється у 18 років для чоловіків і в 17 років — для жінок. За заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

2) Кодексом визначені категорії осіб, шлюб між якими заборонений. Так відповідно до ст. 26 СК України, у шлюбі між собою не можуть перебувати особи:

- які є родичами по прямій лінії споріднення;
- рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра (повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків, неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька);

- двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним;

- усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути заєєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Особи, які вступають у шлюбні відносини, мають право:

- бути взаємно обізнаними про стан здоров'я один одного;
- вибору прізвища (одного із подружжя, збереження свого або приєднання до свого прізвища другого з подружжя);
- вирішувати питання про місце проживання;
- вибору занять, професії;
- спільно вирішувати питання життя та виховання дітей та ін.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором особисто. Якщо жінка і (або) чоловік не можуть через поважні причини особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до державного органу реєстрації актів цивільного стану, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники. Повноваження представника мають бути нотаріально засвідчені. Якщо реєстрація шлюбу у визначений день не відбулася, заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність через три місяці від дня її подання.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу.

Ст. 30 СК України вимагає від осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повідомити одна одну про стан свого здоров'я. Держава забезпечує створення умов для медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Порядок здійснення медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, встановлює Кабінет Міністрів України.

Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише особам, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Приховання тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

Ст. 31 СК України дає визначення поняття заручин і заручених. Так, зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Заручини не створюють обов'язку вступу до шлюбу. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати іншій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої (нареченого), прихованням нею (ним) обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо). У разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не збереглася — відшкодувати її вартість.

Шлюб реєструється через один місяць від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. За наявності поважних причин керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до закінчення цього строку. У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання відповідної заяви. Якщо є відомості про наявність перешкод до реєстрації шлюбу, керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану може відкласти реєстрацію шлюбу, але не більше ніж на три місяці. Рішення про таке відкладення може бути оскаржене в суді.

Шлюб реєструється у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану. Разом з тим, ст. 33 СК України дозволяє реєстрацію шлюбу за заявою наречених в урочистій обстановці в іншому місці. Так, за заявою наречених реєстрація шлюбу може відбутися за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть з поважних причин прибути до державного органу реєстрації актів цивільного стану.

Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою. Реєстрація шлюбу через представника не допускається.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Наречена (наречений) мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого (нареченої). Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає зі звичаю національної меншини, до якої належить наречена або наречений. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої (нареченого) вже є подвійним, вона (він) має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого.

Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Шлюб не може бути підставою для надання особі пільг чи переваг, а також для обмеження її прав та свобод, які встановлені Конституцією і законами України.

СК України визначає окремі випадки, в яких шлюб може бути визнаний недійсним.

Так, недійсним визнається шлюб:

- зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;
- зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

СК України розмежовує випадки, при яких шлюб обов'язково визнається або може визнаватися недійсним за рішенням суду.

Так, шлюб визнається недійсним за рішенням суду:

- якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи не вважається вільною, зокрема тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства;

- у разі його фіктивності. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком, або одним із них, без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Шлюб

не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Згідно зі ст. 40 СК України, шлюб також може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:

- між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, установлених СК України;
- між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою (дядьком) та племінником (племінницею);
- з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого з подружжя і їхніх нащадків;
- з особою, яка не досягла шлюбного віку, і якій не було надано права на шлюб.

7.3. Порядок припинення шлюбу

Законодавством передбачений такий порядок припинення шлюбу (рис. 7.1):

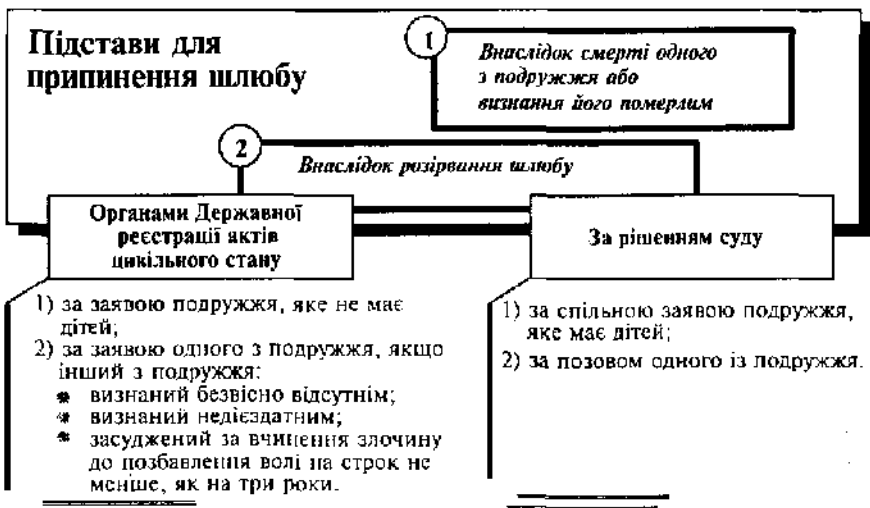

Рис. 7.1. Підстави припинення шлюбу

Подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той із батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Договір між подружжям про розмір аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений. У разі невиконання цього договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса через три місяці від дня подання заяви. Суд виносить рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка, і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей. До закінчення 1 місяця дружина і чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу.

Згідно зі ст. 110 СК України, позов про розірвання шлюбу може бути поданий одним із подружжя. Разом із тим, позов про розірвання шлюбу не може бути поданий під час вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини. Чоловік, дружина мають право подати позов про розірвання шлюбу в період вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою, а також до досягнення дитиною одного року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою, або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено із актового запису про народження дитини. Опікун має право подати позов про розірвання шлюбу, якщо цього вимагають інтереси того з подружжя, хто визнаний недездатним.

Суд обов'язково повинен вживати заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства, з'ясовувати фактичні взаємини подружжя, справжні причини позову про розірвання шлюбу, брати до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя. Суд виносить рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

Особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану, за заявою колишньої дружини або чоловіка. Розірвання шлюбу засвідчується Свідоцтвом про розірвання шлюбу, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Після розірвання шлюбу та одержання Свідоцтва про розірвання шлюбу особа має право на повторний шлюб.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу за умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі.

7.4. Шлюбний договір

Подружжя та особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, мають право на укладення шлюбного договору. Якщо стороною шлюбного договору є неповнолітня особа, на його укладання потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, засвідчена нотаріусом.

Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки, а також майнові права та обов'язки подружжя як батьків. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми, не може зменшувати обсяг прав дитини, які встановлені законодавством, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище. За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

У шлюбному договорі може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків, чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу.

Згідно зі ст. 97 СК України, у шлюбному договорі може бути визначене майно, яке дружина (чоловік) передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу. Сторони можуть домовитися, що майно, набуте ними за час шлюбу, є його спільною частковою власністю, або особистою приватною власністю кожного з них, про можливий порядок поділу майна, у тому числі і в разі розірвання шлюбу і т. ін.

Якщо у зв'язку з укладенням шлюбу один із подружжя вселяється в житлове приміщення, яке належить іншому з подружжя, сторони у шлюбному договорі можуть домовитися про порядок користування ним. Подружжя може домовитися про звільнення житлового приміщення тим із подружжя, хто вселився в нього, в разі розірвання шлюбу, з виплатою грошової компенсації або без неї.

Ст. 100 СК України дозволяє зміну подружжям умов шлюбного договору. Угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення.

Ст. 101 СК України дозволяє подружжю відмовитися від шлюбного договору. Права та обов'язки, встановлені шлюбним договором, припиняються в день подання до нотаріуса заяви про відмову від нього.

На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду на підставах, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання, а також може бути визнаний недійсним.

7.5. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя

Особисті права та обов'язки — це такі, що не мають майнового змісту.

Глава VI СК України визначає такі права:

Право на материнство. Так, згідно зі ст. 49 дружина має право на материнство. Небажання чоловіка мати дитину або

нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу. Позбавлення жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції) у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї — є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди. Вагітній дружині мають бути створені у сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини, а також для поєднання материнства зі здійсненням нею інших прав та обов'язків.

Право на батьківство. Чоловік має право на батьківство. Відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу. Позбавлення чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції у зв'язку з виконанням ним конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо нього — є підставою для відшкодування завданої йому моральної шкоди.

Право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності.

Право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток.

Право дружини та чоловіка на зміну прізвища.

Право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї. Дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї. Дружина, чоловік повинні утверджувати повагу до будь-якої праці, яка робиться в інтересах сім'ї. Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності.

Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю. Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері. Дружина зобов'язана утверджувати в сім'ї повагу до батька. Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній, зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

Право дружини та чоловіка на особисту свободу. Дружина та чоловік мають право на вибір місця свого проживання. Дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин. Разом з тим, кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини.

7.6. Майнові права та обов'язки подружжя

СК України розмежовує поняття “особиста приватна” та “спільна сумісна” власність подружжя.

Згідно з чинним законодавством, члени подружжя мають і відповідні *майнові права та обов'язки*.

Так, згідно зі ст. 87 СК України, особистою приватною власністю дружини (чоловіка) є:

- майно, набуте кожним із них до шлюбу;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їй (йому) особисто;
- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії, нагороди, які кожен із подружжя одержав за особисті заслуги. Разом із тим, суд може визнати за іншим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню;
- кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка одному з подружжя належала, а також як відшкодування завданої їм моральної шкоди;
- страхові суми, отримані одним із подружжя за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням.

Суд може визнати особистою приватною власністю дружини (чоловіка) майно, набуте нею (ним) за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин. Якщо у придбання майна вкладені, крім спільних коштів, кошти, що належали одному з подружжя, то частка у цьому майні, відповідно до розміру внеску, є його особистою приватною власністю. У випадку, коли річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди), він є власником цих плодів, приплоду або доходу (дивідендів). Той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які, відповідно до закону, мають право користування ним.

Сімейним кодексом визначені підстави набуття права *спільної сумісної власності подружжя*. Так, майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені з цивільного обігу. Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Якщо майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат іншого з подружжя, воно у разі спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Ст. 60 СК України дозволяє подружжю укладати між собою усі договори, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Договір про відчуження одним із подружжя на користь іншого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності подружжя може бути укладений без виділення цієї частки.

У разі поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором. При вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема, якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. За рішенням суду частка майна дружини (чоловіка) може бути збільшена, якщо з нею (ним) проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування. До вимоги про поділ майна, заявленої після розірвання шлюбу, застосовується позовна давність у три роки. Позовна давність обчислюється від дня, коли один із співвласників дізнався, або міг дізнатися, про порушення свого права власності.

Законодавством також передбачені права та обов'язки подружжя по утриманню один одного.

Так, подружжя зобов'язується матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що інший із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Разом із тим, закон позбавляє права на утримання того із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також того, хто став непрацездатним у зв'язку із учиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом. Той із подружжя, хто став непрацездатним у зв'язку з протиправною поведінкою іншого з подружжя, має право на утримання незалежно від права на відшкодування збитків.

Слід зазначити, що розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу. Після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного

року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги, і якщо її колишній чоловік чи колишня дружина може надавати матеріальну допомогу. Особа має право на утримання і тоді, коли вона стала інвалідом через один рік від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка (дружини) під час шлюбу.

Закон передбачає право подружжя на укладення договору про утримання одного з них, у якому визначаються умови, розмір та строки виплати аліментів.

Подружжя, а також особи, шлюб між якими було розірвано, мають право укласти договір про припинення права на утримання в обмін на набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати. Цей та інші договори мають бути нотаріально посвідчені і підлягають державній реєстрації.

7.7. Права та обов'язки батьків і дітей

СК України визначає особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей.

Так, батьки зобов'язані:

- виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
- піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- поважати дитину.

Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

Закон забороняє будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Закон надає батькам такі права щодо дитини:

- переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини;

- право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам;
- право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом.

Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, аж до звернення за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, а при досягненні 14-річного віку — і безпосередньо до суду.

Закон надає матері і батькові право на безперешкодне спілкування з дитиною, зокрема, якщо хтось із них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання та позбавлення волі тощо). Здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

Питання виховання дитини повинно вирішуватися батьками спільно. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею, а той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

В окремих випадках батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби.

Закон зобов'язує батьків утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати. Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23-річного віку за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу.

У свою чергу, повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Закон звільняє від такого обов'язку дітей, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені.

Мати або батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона або він:

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- жорстоко поводяться з дитиною;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Особа, позбавлена батьківських прав:

- втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- перестає бути законним представником дитини;
- втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання дитиною, право на пенсію та відшкодування збитків у разі втрати годувальника, право на спадкування);
- втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Разом із тим, особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання аліментів на дитину.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Поновлення батьківських прав неможливе, якщо дитина була усиновлена і усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом. Поновлення батьківських прав неможливе, якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

7.8. Опіка і піклування

Опіка та піклування — це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів громадян.

Опіка і піклування встановлюються відповідними відділами та управліннями державної адміністрації районів, районів міст Києва та Севастополя, виконавчими комітетами міських чи районних у містах рад народних депутатів.

Опіка встановлюється:

- над неповнолітніми віком до 14 років, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування;
- над громадянами, визнаними судом недієздатним внаслідок душевної хвороби або недоумства.

Піклування встановлюється:

- над неповнолітніми дітьми віком від 14 до 18 років, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування;
- над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними;
- над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права.

Опікуни і піклувальники призначаються переважно з числа осіб, близьких підопічному, тільки за їх згодою, а над повнолітніми особами — тільки на їх прохання. Не можуть бути опікунами і піклувальниками особи, які:

- не досягли 18 років;
- визнані судом недієздатними, або обмежено дієздатними;
- позбавлені батьківських прав;
- інтереси яких суперечать інтересам підопічних;
- які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами.

Дитина, над якою встановлено опіку, або піклування, має право:

- на проживання в сім'ї опікуна, або піклувальника, на піклування з його боку;
- на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;
- на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;
- на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Опікун (піклувальник) зобов'язаний:

- виховувати дитину;
- піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток;
- забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.

Опікун (піклувальник) має право:

- самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування;
- вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

Опікун (піклувальник) не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.

СК України передбачає одну із форм правового захисту дітей — патронат. Так, за договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання (за плату) у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття.

◆ Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття шлюбу і сім'ї.
2. На яких принципах будуються шлюбно-сімейні відносини?
3. Який порядок укладання шлюбу?
4. Між якими особами укладення шлюбу не допускається? Чому?
5. Який порядок припинення шлюбу?
6. Які відносини регулює шлюбний договір?
7. В чому полягають особисті права та обов'язки подружжя?
8. В чому полягають майнові права та обов'язки подружжя?
9. Які взаємні права та обов'язки батьків і дітей передбачені законодавством?
10. Які форми правового захисту дітей вам відомі?

◆ Завдання для практичних занять

1. Сімнадцятирічна М. звернулася з позовом до суду про стягнення з її чоловіка аліментів на користь дворічної доньки та самої М., оскільки вона сама виховує дитину, а чоловік Н. проживає зі своїми батьками і не бере участі у вихованні

та утриманні дитини, не підтримує саму М. Суд відмовив у позові, мотивувавши це тим, що М. є неповнолітньою і від її імені повинні виступати її батьки.

Дайте роз'яснення цієї ситуації.

2. Громадянин С. звернувся за роз'ясненням до юридичної консультації з таким питанням. С. протягом 12 років перебував у шлюбі з громадянкою В., яка є інвалідом II групи. У 2001 р. шлюб між ними був розірваний і суд зобов'язує його сплачувати аліменти на користь дружини. У 2002 р. він вирішив переїхати на ПМП до Франції. Чи зможе він виїхати за кордон? Які його дії повинні цьому передувати?
3. Двадцятирічний П. є студентом ВНЗ. Батько не проживає із сім'єю і відмовляється сплачувати аліменти на користь сина, мотивуючи це тим, що не має на це можливості, і до того ж П. є повнолітнім.
Дайте роз'яснення ситуації.
4. Чотирнадцятирічний О. звернувся до суду з позовом на дії свого батька Л., який знущався над сином, примушував жебракувати, принижував честь і гідність сина, пиячив. Чи прийме суд заяву О.?
Яким може бути рішення суду в цій ситуації?
5. Після смерті батьків М. його взяв на виховання П., в якого вже була дитина — донька О. Ставши дорослими, М. і О. вирішили одружитися, та батько дівчини згоди на це не дав, вважаючи, що шлюб між родичами недопустимий. Врахувавши категоричні заперечення батька, орган реєстрації цивільного стану відмовив у реєстрації шлюбу.
Чи є підстави для оскарження такого рішення?
6. Громадянка К. звернулася до відділу РАЦСу із заявою про розірвання шлюбу. У заяві К. вказала на причини розлучення: чоловік останнім часом підтримує зв'язки з іншою жінкою, веде з нею спільне господарство, не підтримує матеріально її та сина. Далі зазначила, що спору про розподіл майна, що є їх спільною власністю, не виникає, а щодо утримання сина між ними досягнуто згоди. Однак відділ РАЦСу не прийняв заяву до свого розгляду.
Дайте роз'яснення ситуації.
7. Громадянка Л. призначена опікуном 12-річної О. Аліменти, які надходили від батька О., Л. отримувала і витрачала їх на ремонт квартири. У телефонній розмові О. поскаржилася

на це батькові. Батько звернувся до органу опіки й піклування за роз'ясненням.

Яка ваша думка з цього приводу?

8. Подружжя О. пиячить. Діти — 8-річний П. та 14-річна Л. проживають з бабусяю. Через деякий час батько став вимагати повернення дітей додому, хоч пиячити не припинив. Бабуся звернулася до органу опіки і піклування за допомогою і з проханням залишити дітей з нею.

Якою має бути відповідь? Як би цю справу вирішили ви?

9. У подружжя М. двоє неповнолітніх дітей. Усі вони проживали у приватному будинку, який був власністю батька. Після припинення шлюбу між подружжям було укладено договір про те, що батько залишає їм будинок, а натомість — звільняється від обов'язку сплачувати аліменти на користь дітей.

Прокоментуйте ситуацію.

10. І. була позбавлена батьківських прав за пияцтво та аморальну поведінку, яка негативно впливала на дітей. Над дітьми була встановлена опіка з боку тітки, сестри матері. Проте І. постійно вимагала зустрічі з дітьми, погрожуючи сестрі. Сестра-опікун заперечувала і звернулася за роз'ясненням до органу опіки і піклування.

Як орган опіки і піклування може вирішити цю справу? Дайте роз'яснення.

11. Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав у таких випадках:

- а) якщо вони не проживають разом із дітьми;
- б) жорстоко поведуться з дітьми;
- в) є безробітними і не можуть утримувати дітей;
- г) систематично зловживають спиртними напоями;
- г) примушують разом із собою жебракувати;
- д) вимагають від дітей суворого дотримання режиму дня;
- е) принижують честь і гідність дітей.

Рекомендована література

1. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). — К., 2002, №21-22. — с. 135.
2. Ариванюк Т. О. та ін. Сімейне право України: Підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів/ В. С. Гопанчук (ред.). — К.: Истина, 2002. — 304 с.

Розділ 8

ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 8.1. Фінансова діяльність та фінансове право України.
- 8.2. Бюджет і бюджетна система.
- 8.3. Система оподаткування в Україні.
- 8.4. Законодавство України про банки і банківську діяльність.
- 8.5. Правові основи страхування.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ <i>фінансова діяльність;</i>	✓ <i>бюджетний процес;</i>
✓ <i>фінансово-правові норми;</i>	✓ <i>податок;</i>
✓ <i>фінансова політика;</i>	✓ <i>банки;</i>
✓ <i>бюджет;</i>	✓ <i>страхування;</i>
✓ <i>бюджетна система;</i>	✓ <i>страховики;</i>
✓ <i>бюджетна класифікація;</i>	✓ <i>страхувальники</i>

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Бюджетний кодекс України.
3. Закон України “Про систему оподаткування”.
4. Закон України “Про банки і банківську діяльність”.
5. Закон України “Про страхування”.

8.1. Фінансова діяльність та фінансове право України

Фінансова діяльність держави зумовлена об'єктивною необхідністю і є процесом збирання, розподілу, перерозподілу та використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів, що забезпечують практичне виконання функцій державою.

Фінанси відрізняються від грошей як за змістом, так і за функціями, які вони виконують. Гроші — загальний еквівалент, за допомогою якого вимірюються затрати праці виробників, а фінанси — економічний інструмент розподілу і перерозподілу національного доходу, зняряддя контролю за фондами грошових коштів.

Фінанси виражають грошові відносини, які виникають між:

- підприємствами в процесі придбання товарно-матеріальних цінностей, реалізації товарів і послуг;
- підприємствами і вищестоячими організаціями при створенні централізованих фондів грошових коштів і їх розподілі;
- державою і підприємствами при сплаті ними податків до бюджету і фінансуванні видатків;
- державою і громадянами при внесенні ними податків і добровільних платежів;
- підприємствами, громадянами і позабюджетними фондами при внесенні платежів і одержанні коштів від них;
- окремими ланками бюджетної системи;
- органами страхування, підприємствами, населенням при сплаті страхових внесків і відшкодуванні збитків при настанні страхового випадку;
- грошові відносини, що опосередковують кругообіг фондів підприємств [1, с. 10–15].

Принципи фінансової діяльності держави:

- гласність;
- самостійність;
- соціальна спрямованість;
- розподіл функцій між представницькими органами влади та виконавчими органами влади;
- пріоритет представницьких органів влади перед виконавчими;
- фінансування безпеки держави;

- єдність фінансової діяльності та грошової системи держави;
- плановість;
- публічний характер тощо.

Сукупність всіх цільових фондів грошових коштів держави, необхідних для її функціонування, називають *фінансовими ресурсами*.

Фінансова політика — це система державних заходів, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і забезпечення державою її функцій.

Головним завданням фінансової політики є забезпечення відповідними фінансовими ресурсами реалізації тієї чи іншої державної програми економічного і соціального розвитку, зовнішньополітичної діяльності.

Фінансова політика держави безпосередньо виробляється і реалізується органами управління державними фінансами. До них належать:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України;
- Міністерство фінансів України, **інші центральні органи виконавчої влади**;
- Державне казначейство України;
- Державна податкова адміністрація;
- Рахункова палата;
- органи виконавчої влади та місцевого **самоврядування на місцях**;
- аудиторський комітет України;
- контрольно-ревізійна служба;
- Державна пробірна палата;
- Національний банк України.

Суспільні відносини, які виникають в процесі фінансової діяльності держави, складають предмет фінансового права.

Фінансове право — це самостійна галузь публічного права, що регулює суспільні відносини в сфері мобілізації, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів органів держави та місцевого самоврядування з метою забезпечення виконання нею своїх завдань і функцій.

8.2. Бюджет і бюджетна система

Бюджет — план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджет виконує в державі певні функції, а саме:

- перерозподіл національного доходу та ВВП;
- державне регулювання та стимулювання економіки;
- фінансове забезпечення соціальної політики;
- контроль за утворенням і використанням централізованого фонду грошових ресурсів.

Бюджетна система — це сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Згідно зі ст. 7 Бюджетного кодексу, бюджетна система України ґрунтується на таких принципах:

- *єдності бюджетної системи України* — єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;
- *збалансованості* — повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;
- *самостійності* — Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування. Органи влади Автономної Республіки Крим та органи

місцевого самоврядування коштами відповідних бюджетів не несуть відповідальності за бюджетні зобов'язання одне одного, а також за бюджетні зобов'язання держави. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;

- *повноти* — до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження до бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

- *обґрунтованості* — бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

- *ефективності* — при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

- *субсидіарності* — розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами він повинен ґрунтуватися на максимально можливому наближенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача;

- *цільового використання бюджетних коштів* — бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

- *справедливості і неупередженості* — бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

- *публічності та прозорості* — Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами;

• *відповідальності учасників бюджетного процесу* — кожен учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Для здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших розпорядників бюджетних коштів, проведення необхідного аналізу в розрізі доходів, а також організаційних, функціональних та економічних категорій видатків, забезпечення загальнодержавної і міжнародної порівнянності бюджетних показників застосовується *бюджетна класифікація України*.

Бюджетна класифікація має такі складові частини (рис. 8.1):

Рис. 8.1. Бюджетна класифікація

Доходи бюджету класифікуються за такими розділами (рис. 8.2):

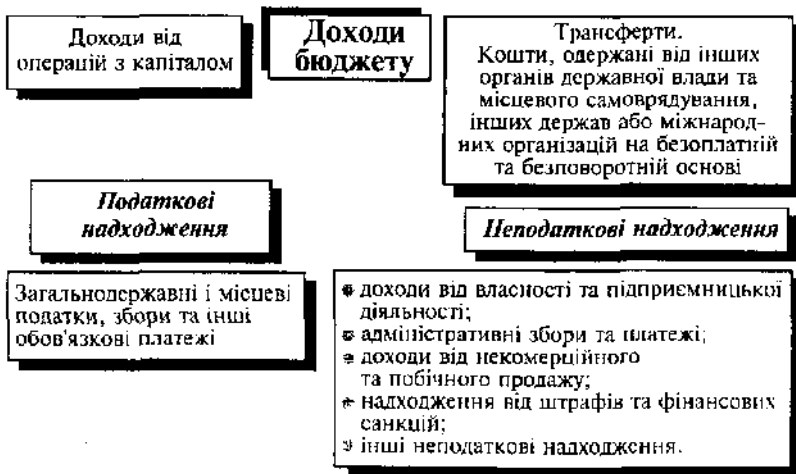

Рис. 8.2. Класифікація доходів бюджету

Класифікація видатків бюджету здійснюється за такими критеріями (рис. 8.3):

Рис. 8.3. Класифікація видатків бюджету

Класифікація фінансування бюджету визначає джерела отримання фінансових ресурсів, необхідних для покриття дефіциту бюджету, і напрями витрачання фінансових ресурсів, що утворилися в результаті перевищення доходів бюджету над його видатками.

Класифікація фінансування здійснюється за такими ознаками:

- *фінансування за типом кредитора* — за категоріями кредиторів або власників боргових зобов'язань;
- *фінансування за типом боргового зобов'язання* — за засобами, що використовуються для фінансування дефіциту (перевищення видатків бюджету над доходами) або профіциту (перевищення доходів бюджету над видатками).

Класифікація боргу систематизує інформацію про всі боргові зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування. Борг класифікується за типом кредитора та типом боргового зобов'язання.

Згідно з чинним законодавством бюджет в Україні може складатися із загального та спеціального фондів (рис. 8.4).

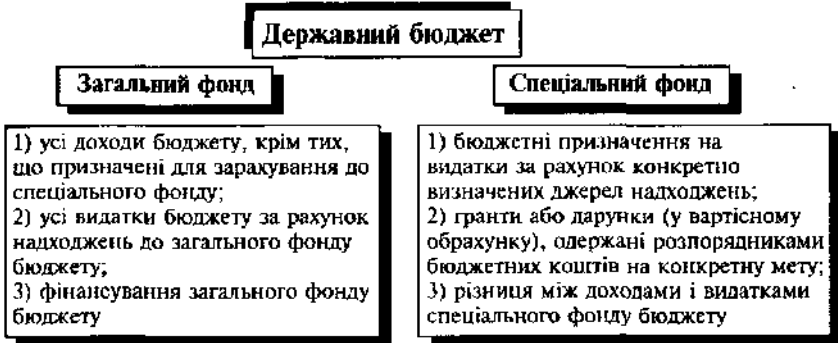

Рис. 8.4. Склад бюджету

Ст. 2 Бюджетного кодексу України визначає поняття бюджетного процесу.

Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Ст. 19 Бюджетного кодексу України передбачає такі стадії бюджетного процесу:

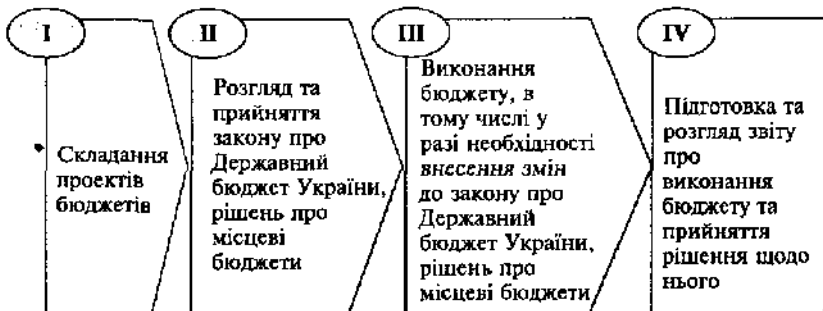

Рис. 8.5. Бюджетний процес

Кабінет Міністрів України розробляє проект закону про Державний бюджет України.

Закон про Державний бюджет України приймається Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому.

Контроль за дотриманням бюджетного законодавства здійснюється: Верховною Радою України, Рахунковою палатою, Міністерством фінансів України, Державним казначейством України, Державною контрольно-ревізійною службою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, виконавчими органами відповідних рад.

Бюджетне правопорушення — це недотримання учасником бюджетного процесу порядку складання, розгляду, затвердження, внесення змін, виконання бюджету чи звіту про виконання бюджету.

Особи, винні у порушенні бюджетного законодавства, несуть цивільну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно з законами України.

8.3. Система оподаткування в Україні

Система оподаткування — сукупність податків, що сплачуються до бюджетів і державних цільових фондів у встановленому законами України порядку, а також права, обов'язки й відповідальність платників.

Система оподаткування регулюється Законом України “Про систему оподаткування” від 25.06.1991 р. (в редакції Закону від 18.02.1997 р.)

Функції податків викладено на рис. 8.6:

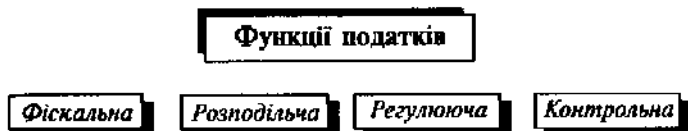

Рис. 8.6. Функції податків

Ст. 2 Закону України “Про систему оподаткування” визначає:

Податок — обов’язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками в порядку й на умовах, визначених законами України про оподаткування.

Ознаки податку:

- примусовість та обов’язковість;
- безоплатність;
- безумовність;
- нецільовий характер;
- безповоротність.

Оподаткування здійснюється на основі наступних принципів:

- стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності;
- обов’язковість;
- рівнозначність і пропорційність;
- соціальна справедливість;
- недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації;
- стабільність;
- економічна обґрунтованість;
- компетенція;
- єдиний підхід і доступність.

Всю сукупність податків прийнято класифікувати за певними ознаками. До них належать: характер платника, форма обкладання, вид органу державної влади, який їх устанавлює, характер використання, періодичність стягнення тощо.

Класифікація податків та зборів:

1. За суб’єктним складом:

- податки з юридичних осіб;

- податки з фізичних осіб;
- змішані податки.

2. За формою обкладання:

● **прямі** (податки, які сплачуються в процесі придбання та акумуляції матеріальних благ, що визначаються розміром об'єкту оподаткування, включаються до ціни товару і сплачуються виробником чи власником).

● **непрямі** (податки, які сплачуються в процесі використання матеріальних благ, що визначаються розміром споживача і включаються у вигляді надбавки до ціни товару та сплачуються споживачем).

3. Залежно від органу влади, який їх встановлює:

загальнодержавні (встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України):

- податок на додану вартість;
- акцизний збір;
- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- мито;
- державне мито;
- податок на нерухоме майно (нерухомість);
- плата (податок) за землю тощо.

місцеві (встановлюються органом місцевого самоврядування):

- комунальний податок;
- податок із реклами;
- готельний збір;
- збір за припаркування автотранспорту;
- ринковий збір;
- збір за видачу ордера на квартиру;
- курортний збір тощо.

Платники податків — юридичні та фізичні особи, які, згідно законодавства України, поділяються на: резидентів (національні платники) і нерезидентів (іноземні платники).

До об'єктів оподаткування закон відносить:

- доходи (прибуток), вартість (у т. ч. додана) продукції (робіт, послуг);

- спеціальне використання природних ресурсів;
- майно юридичних та фізичних осіб та ін.

Відповідальність за правильність обчислення, своєчасність сплати податків і додержання законів про оподаткування несуть платники податків відповідно до законів України.

Умисне ухилення від сплати податків, вчинене посадовою особою підприємства, установи чи організації незалежно від форм власності, або фізичною особою, якщо ці діяння призвели до ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах, тягне кримінальну відповідальність.

Ухилення від подання декларації про доходи від заняття кустарно-ремісничим промислом, іншою індивідуальною трудовою діяльністю чи про інші доходи, що оподатковуються прибутковим податком, несвоєчасне подання декларації, включення до неї явно перекручених даних становить адміністративне правопорушення. До адміністративної відповідальності притягуються також посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування за незаконне надання підприємцям податкових пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших підприємців.

8.4. Законодавство України про банки і банківську діяльність

Банківська діяльність в Україні регулюється Законом України “Про банки і банківську діяльність” від 07.12.2000 р.

Банк — юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення до вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, що створені і діють на території України відповідно до положень чинного законодавства.

Банки в Україні створюються у формі:

- акціонерного товариства;
- товариства з обмеженою відповідальністю;
- кооперативного банку.

Слід мати на увазі, що законодавство про господарські товариства поширюється у частині, що не суперечить і не врегульована Законом України "Про банки і банківську діяльність".

Банки в Україні можуть функціонувати як *універсальні* або як *спеціалізовані*. За спеціалізацією банки бувають:

- ошадними;
- інвестиційними;
- іпотечними;
- розрахунковими (кліринговими).

Банки також можуть провадити: операції з валютними цінностями, емісію власних цінних паперів, організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів, надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі; лізинг, послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів тощо. Крім того, отримання письмого дозволу Національного банку України дає можливість банкам здійснювати інвестиції у статутні фонди та акції інших юридичних осіб, випуск, обіг, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї та ін.

Учасниками банку можуть бути юридичні і фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених ним органів. Разом з тим, встановлені обмеження щодо юридичних осіб, у яких банк має істотну участь, об'єднань громадян, релігійних та благодійних організацій. Управління банком здійснюють загальні збори учасників, спостережна рада, правління (рада директорів) банку. Банки створюють органи контролю: ревізійна комісія та внутрішній аудит банку.

Банки мають право створювати банківські об'єднання таких типів:

- банківська корпорація;

- банківська холдингова група;
- фінансова холдингова група, а також можуть бути учасниками промислово-фінансових груп із дотриманням вимог антимонопольного законодавства України. З метою захисту та представлення інтересів своїх членів, розвитку міжрегіональних та міжнародних зв'язків, забезпечення наукового та інформаційного обміну і професійних інтересів, розробки рекомендацій щодо банківської діяльності банки мають право створювати неприбуткові спілки та асоціації. Останні не мають права займатися банківською чи підприємницькою діяльністю і не можуть бути створені з метою отримання прибутку.

Національний банк України здійснює регулювання та банківський нагляд з метою забезпечення стабільності грошової одиниці України, стабільності банківської системи, а також проводить грошову кредитну політику, здійснює емісію національної валюти України та організує її обіг, встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна, визначає систему, порядок і форми платежів, у тому числі між банками, веде Державний реєстр банків, здійснює ліцензування банківської діяльності та операцій інших кредитних установ, де співробітництво здійснюється на рівні центральних банків, здійснює інші функції у фінансово-кредитній сфері.

З метою відшкодування коштів вкладникам банків, відповідно до Указу Президента України від 10 вересня 1998 року № 996 “Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб — вкладників комерційних банків України”, створено Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, функціонування якого регулюється одноіменним Законом України. Згідно з цим Законом вкладники набувають права на одержання гарантованої суми відшкодування коштів за вкладами за рахунок коштів Фонду в грошовій одиниці України в готівковій або безготівковій формі з дня настання недоступності вкладів. Порядок відшкодування Фондом коштів за вкладами фізичних осіб затверджується адміністративною радою Фонду. Виплата Фондом гарантованої суми відшкодування через визначені банки-агенти здійснюється протягом трьох місяців з дня настання недоступності вкладів. У разі ліквідації системоутворюючого банку цей строк може бути продовжено до шести місяців.

8.5. Правові основи страхування

Відносини у сфері страхування регулюються Законом України “Про страхування” від 07.03.1996 р. (в редакції Закону від 04.10.2001 р.).

Страхування — це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Страховики — це фінансові установи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств із додатковою відповідальністю згідно з Законом України “Про господарські товариства”, які одержали у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності.

Учасників страховика повинно бути не менше трьох. Страхова діяльність в Україні здійснюється виключно страховиками-резидентами України.

Страхувальники — це юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали зі страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України.

Об'єктами страхування можуть бути майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, і пов'язані:

- із життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте страхування);
- із володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);

- із відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності).

За формою розрізняють *добровільне* та *обов'язкове* страхування.

Добровільне страхування — це страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно відповідно до вимог закону. Конкретні умови страхування визначаються при укладанні договору страхування відповідно до законодавства.

Видами добровільного страхування можуть бути:

- страхування життя;
- страхування від нещасних випадків;
- медичне страхування (безперервне страхування здоров'я);
- страхування здоров'я на випадок хвороби;
- страхування залізничного транспорту;
- страхування наземного транспорту (крім залізничного);
- страхування повітряного транспорту;
- страхування водного транспорту (морського внутрішнього та інших видів водного транспорту);
- страхування вантажів та багажу (вантажобагажу);
- страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ тощо.

До обов'язкового страхування в Україні належать:

- медичне страхування;
- особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків;
- особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд);
- страхування спортсменів вищих категорій;

- страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини;
- особисте страхування від нещасних випадків на транспорті;
- авіаційне страхування цивільної авіації;
- страхування відповідальності морського перевізника та виконавця робіт, пов'язаних із обслуговуванням морського транспорту, щодо відшкодування збитків, завданих пасажиром, багажу, пошти, вантажу, іншим користувачам морського транспорту та третім особам;
- страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів тощо.

Договір страхування — це письмова угода між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладено договір страхування (надати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору.

Закон визначає права та обов'язки страховика і страхувальника. Так, страховик зобов'язаний:

- ознайомити страхувальника з умовами та правилами страхування;
- протягом двох робочих днів, як тільки стане відомо про настання страхового випадку, вжити заходів щодо оформлення всіх необхідних документів для своєчасного здійснення страхової виплати або страхового відшкодування страхувальнику;
- при настанні страхового випадку здійснити страхову виплату або виплату страхового відшкодування у передбаченій договором строк. Страховик несе майнову відповідальність за несвоєчасне здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) шляхом сплати страхувальнику неустойки (штрафу, пені), розмір якої визначається умовами договору страхування;
- відшкодувати збитки, понесені страхувальником при настанні страхового випадку щодо запобігання або зменшення збитків, якщо це передбачено умовами договору;

- за заявою страхувальника у разі здійснення ним заходів, що зменшили страховий ризик, або збільшення вартості майна переукласти з ним договір страхування;

- тримати в таємниці відомості про страхувальника та його майновий стан, за винятком випадків, передбачених законодавством України та ін.

Страхувальник зобов'язаний:

- своєчасно вносити страхові платежі;

- при укладанні договору страхування надати інформацію страховикові про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-яку зміну страхового ризику;

- повідомити страховика про інші діючі договори страхування щодо цього об'єкта страхування;

- вживати заходів щодо запобігання та зменшення збитків, завданих внаслідок настання страхового випадку;

- повідомити страховика про настання страхового випадку в строк, передбачений умовами страхування.

◆ Питання для самоконтролю

1. Що таке фінанси і які функції вони виконують?
2. Дайте визначення поняття фінансової діяльності **держави**.
3. Охарактеризуйте джерела фінансового права.
4. Дайте визначення поняття бюджету.
5. Що таке бюджетна класифікація? Які її складові?
6. Охарактеризуйте бюджетний процес в Україні.
7. Дайте визначення поняття податку. Які функції він виконує?
8. Охарактеризуйте податкову систему України.
9. Що таке страхування? Які його види Вам відомі?
10. Які основні функції страхування?

◆ Завдання для практичних занять

1. Установа, яка випускає в обіг грошові знаки, цінні папери та платіжно-розрахункові документи:
 - а) Рахункова палата України;
 - б) інвестор;
 - в) банк-емітент;
 - г) казначейство.

2. Кредитно-фінансові інститути, що спеціалізуються на операціях з цінними паперами з метою залучення коштів, здійснення довгострокового кредитування і фінансування різних галузей господарства:
 - а) комерційні банки;
 - б) банківський кредит;
 - в) інвестиційні банки;
 - г) універсальні банки.
3. Вид грошової допомоги місцевим органам влади з боку держави, яка спрямовується на фінансування певного заходу і підлягає поверненню у разі її нецільового використання:
 - а) дотація;
 - б) субсидія;
 - в) субвенція.
4. Юридична чи фізична особа, яка заборгувала даному підприємству, організації, фірмі чи установі гроші або майно:
 - а) гудвіл;
 - б) дисконт;
 - в) кредитор;
 - г) дебітор.
5. Процес стримання зростання грошової маси в обігу:
 - а) інфляція;
 - б) девальвація;
 - в) дефляція;
 - г) емісія.
6. Система економіко-організаційних заходів, спрямованих на оздоровлення фінансового стану державних підприємств-боржників:
 - а) секвестр видатків;
 - б) санація;
 - в) форвейтинг;
 - г) санація.
7. Ситуація на ринку, коли ціни на товари, валюту та цінні папери через перенасичення ними ринку знижується до збиткового рівня:
 - а) офф-шор;
 - б) овербот;
 - в) овердрафт;
 - г) оверсолд.

8. Застава нерухомого майна (землі, будинків, споруд тощо) для отримання позики:
- а) кліринг;
 - б) лізинг;
 - в) ф'ючерс;
 - г) іпотека.
9. Грошова сума, що видається однією зі сторін договору іншій у рахунок належних платежів, є доказом укладення договору і засобом забезпечення його виконання:
- а) застава;
 - б) неустойка;
 - в) завдаток;
 - г) бартер.
10. Організаційно оформлений, постійно функціонуючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами і оптова торгівля товарами:
- а) банківська асоціація;
 - б) аукціон;
 - в) біржа;
 - г) страховий ринок.
11. Цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання сплатити визначену суму грошей власникові даного цінного паперу:
- а) акцент;
 - б) чек;
 - в) вексель;
 - г) бони.

Рекомендована література

1. Фінансове право: Навч. посібник: У 2 т. / Упоряд. Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко. — Х.: Консум, 1999.
2. Фінансове право: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова та ін. — Х.: Консум, 1999.
3. Финансовое право: Учебн.-метод. пособие / О. А. Бурбело, В. Ф. Василенко и др. Луганская акад. МВД. — Луганск, 2002.
4. Алісов Е. А. Финансовое право Украины: Учеб. пособ. — Х.: Эспада, 2000.

Розділ 9

ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 9.1. Поняття житлового права України. Житловий фонд та його види.
- 9.2. Право громадян на житло і форми його реалізації.
- 9.3. Порядок надання жилих приміщень у будинках державного і громадського житлових фондів.
- 9.4. Умови користування жилими приміщеннями.
- 9.5. Приватизація державного житлового фонду.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

- ✓ *житлове право України;*
- ✓ *житловий фонд;*
- ✓ *договір найму жилого приміщення;*
- ✓ *приватизація державного житлового фонду*

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Житловий кодекс Української РСР.
3. Закон України "Про приватизацію державного житлового фонду".
4. Закон України "Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку".
5. Правила користування приміщеннями житлових будинків і прибудинковими територіями, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1992 року № 572.
6. Типовий договір найму житла в будинках державного і комунального житлового фонду, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 червня 1998 року № 939.
7. Правила надання населенню послуг з водо-, тепlopостачання та водовідведення, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 1997 року № 1497.

9.1. Поняття житлового права України. Житловий фонд та його види

Житлове право України — це сукупність правових норм, що регулюють житлові правовідносини між громадянами та громадян із державними та громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права на житло.

Становлення України як суверенної, незалежної держави можливе лише за умови надійного функціонування її економіки. Проблема розвитку житлового господарства, яка є важливою сферою економіки, — необхідна складова умова переходу нашої країни до ринкової моделі економічного розвитку, що знайшло відображення і поступове вирішення у нормативно-правових актах із питань житлового законодавства.

Законодавчу базу, що передбачає державне регулювання в сфері житлового права, складають закони та інші підзаконні нормативно-правові акти; укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; інструкції, нормативні акти державних відомств, а також нормативно-правові акти колишнього СРСР з питань, які не врегульовані законодавством України, що не суперечать Конституції України та законам нашої держави, а також укладені і ратифіковані Україною міжнародно-правові договори.

Указом Президента України "Про прискорення реформування житлово-комунального господарства" від 19.10.1999 р. визначені основні напрямки необхідних перетворень у цій сфері, спрямовані на зменшення вартості та підвищення якості житлово-комунальних послуг.

Житловий фонд України — це сукупність жилих будинків, а також жилих приміщень в інших будівлях, що знаходяться на території республіки для постійного проживання громадян.

Житловий фонд України включає:

- *державний житловий фонд* — це житловий фонд місцевих Рад народних депутатів, а також житловий фонд, який знаходиться у повному господарському віданні чи оперативному

управлінні державних підприємств, організацій, установ (так званий відомчий житловий фонд);

- *громадський житловий фонд* — жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях, що належать колективним сільськогосподарським підприємствам та іншим кооперативним організаціям;

- *фонд житлово-будівельних кооперативів* — жилі будинки, що належать житлово-будівельним кооперативам;

- *приватний житловий фонд* — жилі будинки (частини будинків), квартири, що належать особам на праві приватної власності.

До житлового фонду *не входять* нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торговельних, побутових та інших потреб непромислового характеру.

У складі житлового фонду в *самостійну категорію* виділяють будинки і житлові приміщення спеціального призначення, наприклад, гуртожитки.

9.2. Право громадян на житло і форми його реалізації

Стаття 47 Конституції України гарантує: “Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду”.

Основні *житлові права* громадян:

- одержання у безстрокове користування жилого приміщення;
- приватизація квартир (будинків) державного житлового фонду;

- придбання квартир (будинків) у житлових кооперативів;

- індивідуальне будівництво житла;

- судовий захист від протиправних посягань на житло.

Житлові обов'язки громадян:

- дбайливо ставитися до будинку, в якому вони проживають;
- використовувати жиле приміщення відповідно до його призначення;

- додержуватись правил користування жилими приміщеннями;

- економно витратити воду, газ, електричну і теплову енергію;
- своєчасно вносити квартирну плату і плату за комунальні послуги.

Норма жилої площі в Україні на одну людину встановлюється в розмірі 13,65 м² (ст. 47 Житлового кодексу України).

9.3. Порядок надання жилих приміщень у будинках державного і громадського житлових фондів

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на одержання у користування житлового приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду в порядку, передбаченому законодавством.

Громадяни самостійно здійснюють право на одержання жилого приміщення в будинках державного і громадського житлових фондів із настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку, а такі, що одружилися або влаштувалися на роботу у передбачених законом випадках до досягнення вісімнадцятирічного віку, — відповідно з часу одруження або влаштування на роботу. Інші неповнолітні (віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років) здійснюють право на одержання жилого приміщення за згодою батьків або піклувальників.

Особи, які потребують поліпшення житлових умов, члени житлово-будівельних кооперативів, громадяни, які мають жилий будинок (квартиру) у приватній власності, та інші громадяни, що проживають у цих будинках (квартирах), забезпечуються жилими приміщеннями на загальних підставах.

Такими, що потребують поліпшення житлових умов, визнаються громадяни:

1) забезпечені жилою площею нижче за рівень, що визначається законодавством;

2) які проживають у приміщенні, що не відповідає встановленим санітарним і технічним вимогам;

3) які хворіють на тяжкі форми хронічних захворювань, у зв'язку з чим не можуть проживати в комунальній квартирі або в одній кімнаті з членами своєї сім'ї;

4) які проживають за договором піднайму жилого приміщення у будинках державного або громадського житлового фонду чи за договором найму жилого приміщення в будинках житлово-будівельних кооперативів;

5) які проживають тривалий час за договором найму (оренди) в будинках (квартирах), що належать громадянам на праві приватної власності;

б) які проживають у гуртожитках.

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, беруться на облік для одержання жилих приміщень у будинках державного і громадського житлового фонду.

Громадяни, які штучно погіршили житлові умови шляхом обміну займаного жилого приміщення, його псування або руйнування, відчуження придатного і достатнього за розміром для проживання жилого будинку (частини будинку), а також громадяни, у яких потреба в поліпшенні житлових умов виникла внаслідок вилучення жилого приміщення, використовуваного для одержання нетрудових доходів, не беруться на облік потребуючих поліпшення житлових умов протягом п'яти років з моменту погіршення житлових умов.

Облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, здійснюється, як правило, за місцем проживання у виконавчому комітеті районної, міської, районної у місті, селищної, сільської Ради народних депутатів. Облік потребуючих поліпшення житлових умов громадян, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, що мають житловий фонд і ведуть житлове будівництво або беруть пайову участь у житловому будівництві, здійснюється за місцем роботи, а за їх бажанням — також і за місцем проживання.

Громадянам, які перебувають на обліку потребуючих поліпшення житлових умов, жилі приміщення надаються в порядку черговості.

Молоді сім'ї та одинокі молоді громадяни, які згідно із законодавством визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов, мають право на отримання кредиту у Фонді сприяння молодіжному житловому будівництву. Відповідно до статті 10 Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", визначено порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла, Положення про який затверджено постановою КМУ від 29 травня 2001 р., № 584.

9.4. Умови користування жилими приміщеннями

Порядок користування приміщеннями, а також утримання житлових будинків і прибудинкових територій, незалежно від відомчої належності і форми власності, визначають Правила користування приміщеннями житлових будинків і прибудинковими територіями, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1992 р., № 572. На основі цих Правил відповідними державними органами управління розробляються нормативні документи (правила, нормативи, інструкції) щодо використання і утримання житлового фонду.

Використання квартир, одноквартирних будинків (надалі — будинків) здійснюється громадянами на основі приватної власності, найму або оренди. Квартири (кімнати) житлових будинків, що перебувають у державній і колективній власності, можуть надаватися громадянам в оренду або найм, а в будинках або квартирах, що перебувають у приватній власності, — в оренду. Власники квартир у багатоквартирному будинку можуть утворювати товариства (об'єднання) власників квартир для забезпечення ефективного використання приватизованих квартир та управління ними і вирішення інших передбачених статутом питань (Закон України “Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку”).

Договір найму жилого приміщення в будинках державного та громадського житлового фонду укладається в письмовій формі на підставі ордеру на жиле приміщення між наймодавцем — житлово-експлуатаційною організацією (а у разі її відсутності — відповідним підприємством, установою, організацією) і наймачем — громадянином, на ім'я якого видано ордер.

Предметом договору найму жилого приміщення в будинках державного та громадського житлового фонду є окрема квартира або інше ізольоване жиле приміщення, що складається з однієї чи декількох кімнат, а також одноквартирний жилий будинок.

Не можуть бути самостійним предметом договору найму:

- жиле приміщення, яке хоч і є ізольованим, проте за розміром менше від установленого для надання одній особі;
- частина кімнати або кімната, зв'язана з іншою кімнатою спільним входом;
- підсобні приміщення (кухня, коридор, комора тощо).

Члени сім'ї наймача, які проживають разом з ним, користуються нарівні з наймачем усіма правами і несуть усі обов'язки, що випливають з договору найму жилого приміщення. Повнолітні члени сім'ї несуть солідарну з наймачем майнову відповідальність за зобов'язаннями, що випливають із зазначеного договору.

До членів сім'ї наймача належить дружина наймача, їхні діти і батьки. Членами сім'ї наймача може бути визнано й інших осіб, якщо вони постійно проживають разом з наймачем і ведуть з ним спільне господарство. Якщо зазначені особи перестали бути членами сім'ї наймача, але продовжують проживати в займаному жилому приміщенні, вони мають такі ж права і обов'язки, як наймач та члени його сім'ї.

Наймач вправі в установленому порядку за письмовою згодою всіх членів сім'ї, які проживають разом з ним, вселити в займане ним жиле приміщення свою дружину, дітей, батьків, а також інших осіб. На вселення до батьків їхніх неповнолітніх дітей зазначеної згоди не потрібно.

Особи, що вселилися в жиле приміщення як члени сім'ї наймача, набувають рівного з іншими членами сім'ї права користування жилим приміщенням, якщо при вселенні між цими особами, наймачем та членами його сім'ї, які проживають разом з ним, не було іншої угоди про порядок користування жилим приміщенням.

Наймачі жилих приміщень у будинках державного чи громадського житлового фонду можуть за згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які проживають разом з ними, придбати займані ними приміщення у власність на підставах, передбачених чинним законодавством.

Постановою КМУ від 22 червня 1998 р., № 939 "Про вдосконалення системи державного регулювання розміру квартирної плати та плати за утримання будинків і прибудинкових територій" надано право Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям встановлювати плату за користування житлом (квартирну плату) та за утримання житла, виходячи з того, що зміна розміру зазначеної плати здійснюється лише за умови економічного її обґрунтування залежно від переліку та якості послуг, що надаються підприємствами житлового господарства згідно з затвердженим Урядом складом витрат підприємств житлового господарства, пов'язаних з утриманням будинків і прибудинкових територій, що входять до квартирної плати (плати за утримання житла).

Плата за користування житлом (квартирна плата) обчислюється, виходячи із загальної площі квартири (одноквартирного будинку). Норма загальної площі встановлюється у розмірі 21 м² на одну особу. В одинарному розмірі оплачується загальна площа, що має належати наймачеві та членам його сім'ї за встановленими нормами, а також загальна площа, якщо розміри її на всю сім'ю не перевищують половини норми загальної площі, яку належить мати одній особі. Загальна площа, право користування якою зберігається за тимчасово відсутнім наймачем або членом його сім'ї, не вважається зайвою.

Наймач зобов'язаний своєчасно вносити квартирну плату та плату за комунальні послуги.

9.5. Приватизація державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду — це відчуження квартир (будинків) та належних до них господарських споруд і приміщень державного житлового фонду на користь громадян України.

Метою приватизації державного житлового фонду є створення умов для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі, залучення громадян до участі в утриманні і збереженні існуючого житла та формування ринкових відносин.

Об'єкти приватизації:

- квартири багатоквартирних будинків та одноквартирні будинки, які використовуються громадянами на умовах найму;
- незаселені квартири, частини будинків, одноквартирні будинки після закінчення їх будівництва, реконструкції, ремонту та поточного звільнення.

Способи здійснення приватизації:

- безоплатна передача громадянам квартир з розрахунку санітарної норми 21 м² загальної площі на наймача і на кожного члена його сім'ї та додатково 10 м² на сім'ю;
- продаж надлишків загальної площі квартир (будинків) громадян України, що мешкають в них або перебувають в черзі потребуючих поліпшення житлових умов.

Незалежно від розміру житлової площі безоплатно передаються у власність громадян займані ними:

- однокімнатні квартири;

- квартири (будинки), одержані у разі знесення або відселення всіх сімей із будинків (частин будинків), які належали їм на праві власності, якщо колишні власники не одержали за ці будинки (частини будинків) грошової компенсації;

- квартири (будинки), у яких мешкають громадяни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави трьох ступенів, ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни-інтернаціоналісти, інваліди I і II груп, інваліди дитинства, ветерани праці, що пропрацювали: не менше 25 років — жінки, 30 років — чоловіки, ветерани Збройних сил та репресовані особи, реабілітовані згідно із Законом України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”;

- квартири (будинки), в яких мешкають сім’ї загиблих при виконанні державних і громадських обов’язків та на виробництві;

- квартири (будинки), в яких мешкають військовослужбовці, котрим встановлена пільга Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”;

- квартири (будинки), в яких мешкають багатодітні сім’ї (сім’ї, що мають трьох і більше неповнолітніх дітей).

За громадянами, які не виявили бажання приватизувати житло, у якому вони мешкають, залишається чинний порядок отримання і користування житлом на умовах найму.

При здійсненні приватизації державного житлового фонду всі громадяни України одержують і використовують *житлові чеки* — приватизаційні папери.

Не підлягають приватизації:

- квартири-музеї;

- квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень, підприємств, установ, організацій, природних та біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, дендрологічних, зоологічних, регіональних ландшафтних парків, парків-пам’яток садово-паркового мистецтва, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників;

- кімнати в гуртожитках;

- квартири (будинки), які перебувають в аварійному стані (в яких неможливо забезпечити безпечне проживання людей);

- квартири (кімнати, будинки), віднесені в установленому порядку до числа службових, а також квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов’язкового) відселення, забрудненій внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

➡ Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття житлового права України.
2. Охарактеризуйте нормативну базу житлового права України.
3. Дайте загальну характеристику Житлового кодексу України.
4. Що таке житловий фонд? Назвіть його складові.
5. Який порядок надання житла у будинках державного і громадського фонду?
6. Розкрийте зміст договору житлового найму.
7. У чому суть приватизації житла? Охарактеризуйте її нормативну базу.
8. Який порядок приватизації житла? Які об'єкти не підлягають приватизації згідно з чинним законодавством?
9. Охарактеризуйте способи приватизації житла.
10. Назвіть житлові права та обов'язки громадян України.

➡ Завдання для практичних занять

1. Які з названих нижче осіб можуть вважатися такими, що потребують поліпшення житлових умов:
 - а) сім'я з трьох чоловік, яка займає квартиру площею 60 м²;
 - б) громадянин, який проживає у будинку, що підлягає знесенню;
 - в) громадянка, хвора на відкриту форму туберкульозу, яка проживає зі своїми батьками;
 - г) громадянка, яка протягом трьох років проживає в гуртожитку;
 - ґ) громадянин, який проживає в одній квартирі площею 30 м² зі своїм батьком, інвалідом III групи.
2. Громадянка Воронова В. А. звернулася до виконавчого комітету міської Ради за місцем проживання із заявою про постановку її на облік потребуючих поліпшення житлових умов. Виконком відмовив Вороновій В. А. у її проханні, мотивувавши свою відмову тим, що вона вже перебуває на обліку потребуючих поліпшення житлових умов за місцем роботи. Наскільки, на Вашу думку, правомірна відмова виконкому?
3. 1996 р. громадянин Романюк Р. К. здійснив обмін своєї квартири площею 30 м² на квартиру площею 20 м² з метою переїзду в інший район міста. 1998 р. він звернувся до міськвиконкому із заявою про постановку його на облік потребуючих

поліпшення житлових умов, оскільки він одружився, і вони з дружиною забезпечені жилою площею нижчою від рівня, що визначається законодавством.

Міськвиконком відмовив Романюку Р. К. у його проханні. Які підстави могли бути для цього?

4. Громадянин Прокопик П. К. звернувся до адміністрації підприємства, на якому він працював, із заявою про взяття його на облік потребуючих поліпшення житлових умов. Адміністрація відмовила Прокопику у його проханні, мотивуючи відмову тим, що на підприємстві не створено відповідної комісії по обліку працівників, що потребують поліпшення житлових умов, і він не є членом профспілки.

Наскільки правомірною можна вважати таку відмову?

5. У зв'язку із від'їздом у відрядження за кордон Коропчук К. К. надав Павлову П. В. у тимчасове користування свою однукімнатну квартиру (за договором оренди). За час проживання в квартирі Павлов облицював у ванній кімнаті стіни кахельною плиткою, приладнав до вхідних дверей поштову скриньку, вставив у вхідні двері інший замок. По поверненню Коропчука К. К. і виселенні Павлова останній став вимагати від власника квартири відшкодування витрат, пов'язаних із поліпшеннями, що були зроблені у помешканні. Коропчук відмовився відшкодувати зазначені витрати, мотивуючи це тим, що між ними не було відповідної домовленості і зроблені поліпшення не відповідають його планам. Павлов став вимагати від Коропчука зняти скриньку та замок і повернути йому речі. Від виконання вимоги Коропчук відмовився, пояснюючи це тим, що відокремлення скриньки та замка суттєво погіршить стан вхідних дверей. Павлов, вважаючи що його інтереси порушено, звернувся до суду.

Як на Вашу думку, чи є підстави у Павлова для звернення до суду? Яке рішення може винести суд, керуючись чинним законодавством?

6. У будинку, яким на праві приватної власності володів Кондратюк К. К., за договором оренди, укладеного на два роки, проживав Топорик Т. К. з дружиною та сином. Сім'я займала дві кімнати загальною площею 30 м². Кондратюк, разом із дружиною та двома дітьми проживав в іншій половині будинку, в трьох кімнатах, загальною площею 42 м².

Під час проживання Топорика Т. К. між ним та власником будинку декілька разів велися розмови про те, що, можливо, Кондратюк дозволить Топорику проживати у його будинку ще 2–3 місяці. По закінченні терміну дії договору оренди Кондратюк став вимагати від Топорика звільнення займаного приміщення, пояснюючи це тим, що зазначена житлова площа необхідна йому та його сім'ї. Топорик відмовився від виконання такої вимоги, посилаючись на те, що вважає її неправомірною, адже і на час укладення договору найму сім'я Кондратюка була у такому самому складі. Чи підлягає, на Вашу думку, виселенню сім'я Топорика Т. К. із займаного ним житлового приміщення?

Рекомендована література

1. Житлове законодавство України / Укладачі: М. К. Галявич, Г. І. Коваленко. — К.: Юрінком Інтер, 1998.

Розділ 10

ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 10.1. Поняття екологічного права.
- 10.2. Екологічні права та обов'язки громадян України.
- 10.3. Правове регулювання використання природних ресурсів.
- 10.4. Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. Природно-заповідний фонд України.
- 10.5. Правова охорона атмосферного повітря.
- 10.6. Правова охорона рослинного і тваринного світу.
- 10.7. Основи земельного права України.
- 10.8. Право власності на землю.
- 10.9. Право землекористування. Оренда землі.
- 10.10. Гарантії права на землю.
- 10.11. Управління земельним фондом.
- 10.12. Відповідальність за порушення земельного законодавства.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ екологічні правовідносини;	✓ природно-заповідний фонд;
✓ екологічне право;	✓ рослинний світ;
✓ принципи екологічного права;	✓ тваринний світ ;
✓ екологічні права громадян;	✓ екологічне правопорушення;
✓ загальне та спеціальне природокористування;	✓ земельна ділянка;
✓ екологічна безпека;	✓ земельний кадастр

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Земельний кодекс України.
3. Закон України “Про плату за землю”.
4. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”.
5. Закон України “Про природно-заповідний фонд України”.
6. Закон України “Про охорону атмосферного повітря”.
7. Закон України “Про тваринний світ”.
8. Закон України “Про форми власності на землю”.
9. Закон України “Про екологічну експертизу”.

10.1. Поняття екологічного права

Суспільство існує в природному середовищі, яке для всіх людей є неодмінною складовою, без якої неможливе існування. З розвитком суспільства розширюється його взаємодія з природою, збільшується потреба людей у використанні природних ресурсів, тому очевидною є необхідність правової регламентації таких відносин. Згідно зі ст. 50 Конституції України, кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Згідно з чинним законодавством, охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини — невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи, навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів.

У відповідності до ст. 5 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають:

- навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів;
- природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в народному господарстві в даний період (земля, надра, вода, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ);
- ландшафти та інші природні комплекси.

Предмет екологічного права складають екологічні правовідносини, які виникають в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки існування людей, які базуються на різних формах права власності, права природокористування і права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Ці правовідносини складаються між громадянами, організаціями, органами державної влади та місцевого самоврядування з приводу належності, використання, відтворення об'єктів охорони навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних та інших потреб. Залежно від природних об'єктів їх можна поділити на сім груп (рис. 10.1).

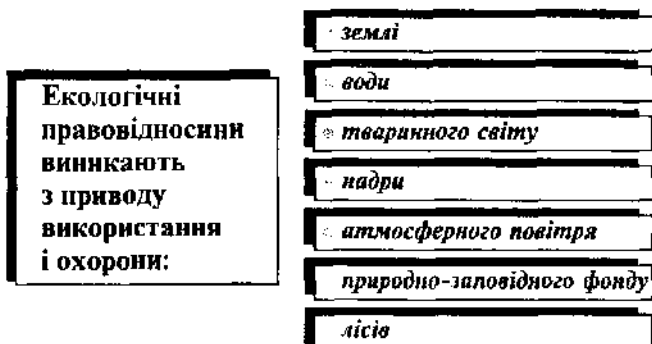

Рис. 10.1. Класифікація екологічних правовідносин

Виходячи із наведеної класифікації, кожна із перерахованих груп відносин має відповідне коло джерел нормативного регулювання та галузь законодавства, як-от земельне, лісове, законодавство про тваринний світ, надра, природно-заповідний фонд тощо.

Екологічне право — галузь права, норми якої регулюють відносини, що виникають з приводу використання, відновлення, охорони об'єктів природного середовища, та забезпечують раціональне використання природних ресурсів та їх охорону.

Ст. 3 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” визначає основні *принципи екологічного права*:

а) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість дотримання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;

б) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;

в) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

г) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;

ґ) збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;

д) науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;

е) обов'язковість екологічної експертизи;

є) гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;

ж) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;

з) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;

и) стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

і) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;

ї) поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;

й) вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.

До основних завдань екологічного законодавства належать:

- регулювання відносин у сфері охорони, використання і відтворення природних ресурсів;
- забезпечення екологічної безпеки;
- запобігання і ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на природне середовище;
- збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

10.2. Екологічні права та обов'язки громадян України

Кожний громадянин України має право на:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних та господарських органів, установ та організацій з цих питань;

в) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

ґ) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

д) одержання у встановленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;

е) участь у проведенні громадської екологічної експертизи;

є) одержання екологічної освіти;

ж) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування збитків, заподіяних їхньому здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Законодавством України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян.

Екологічні права громадян забезпечуються:

а) проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

б) обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів;

в) участю громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;

г) здійсненням державного та громадського контролю за дотриманням законодавства про охорону навколишнього середовища;

ґ) компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

д) невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Діяльність, що перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище та інших їхніх екологічних прав, підлягає припиненню в порядку, встановленому чинним законодавством України.

Україна гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Ради, спеціально уповноважені державні органи управління в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів зобов'язані надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їх пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян до участі у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

Порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до законодавства України.

Громадяни України зобов'язані:

а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

б) здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

в) не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;

г) вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення;

г) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законодавства України.

10.3. Правове регулювання використання природних ресурсів

Використання природних ресурсів в Україні здійснюється в порядку загального і спеціального використання природних ресурсів.

Законодавством України громадянам гарантується *право загального використання природних ресурсів* для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних,

матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством України.

У порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності, а у випадках, передбачених законодавством України, — на пільгових умовах.

Використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з дотриманням обов'язкових екологічних вимог, а саме:

- раціонального і економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій;
- здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища;
- здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів;
- здійснення господарської та іншої діяльності без порушення екологічних прав інших осіб.

За ознаками належності та значимості природних об'єктів розрізняють природні ресурси загальнодержавного значення:

- територіальні та внутрішні морські води;
- природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;
- атмосферне повітря;
- підземні води;
- поверхневі води, що знаходяться або використовуються на території більш ніж однієї області;
- лісові ресурси державного значення;
- природні ресурси в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- дикі тварини, що перебувають в умовах природної волі, а також інші об'єкти тваринного світу у межах територіальних і внутрішніх морських вод, водойм, розташованих на території більш ніж однієї області, державних мисливських угідь, лісів державного значення, а також види тварин і рослин, занесені до Червоної книги України;
- корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

Законодавством України можуть бути віднесені до природних ресурсів загальнодержавного значення й інші природні ресурси.

До природних ресурсів місцевого значення належать природні ресурси, не віднесені законодавством України до природних ресурсів загальнодержавного значення.

Підставами для виникнення права природокористування є адміністративні акти органів державної влади та місцевого самоврядування, інші юридичні факти (дії, події).

10.4. Природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. Природно-заповідний фонд України

Природні території та об'єкти, що мають велику екологічну цінність як унікальні та типові природні комплекси, підлягають особливій охороні. Це необхідно для збереження, сприятливої екологічної обстановки, попередження та стабілізації негативних природних процесів і явищ.

Такі території утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Режим природокористування залежить від встановлення відносин власності на природні об'єкти. Так, власністю народу України оголошені: території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам.

Регіональні ландшафтні парки, зони — буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України.

У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною переєстрацією охоронного зобов'язання.

Порушення законодавства України про *природно-заповідний фонд* тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність, яка настає при:

- нецільовому використанні територій та об'єктів природно-заповідного фонду, порушенні вимог проектів створення та організації територій природно-заповідного фонду;
- здійсненні в межах території та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон забороненої господарської діяльності;
- організації на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, в їх охоронних зонах господарської діяльності без попереднього проведення екологічної експертизи або з порушенням її висновків;
- невжитті заходів щодо попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду;
- порушенні строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- порушенні вимог щодо використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- перевищенні допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів і антропогенних навантажень, порушенні вимог наданих дозволів на використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- псуванні, пошкодженні чи знищенні природних комплексів територій та об'єктів природно-заповідного фонду та зарезервованих для включення до його складу;
- самочинній зміні меж, відведенні територій та об'єктів природно-заповідного фонду для інших потреб.

10.5. Правова охорона атмосферного повітря

Охорона атмосферного повітря — система заходів, пов'язаних зі збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням та зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних факторів.

Атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища. В нашій державі передбачена система заходів, спрямованих на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище. Основним документом, що регулює зазначене питання, є Закон України "Про охорону атмосферного повітря", який визначає правові і організаційні основи та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря.

Для оцінки стану забруднення атмосферного повітря встановлюються нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря та нормативи гранично допустимих викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин, рівні шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів у межах населених пунктів, у рекреаційних зонах, в інших місцях проживання, постійного чи тимчасового перебування людей, об'єктах навколишнього природного середовища з метою забезпечення екологічної безпеки громадян і навколишнього природного середовища:

- нормативи якості атмосферного повітря;
- гранично допустимі рівні впливу акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних факторів і біологічного впливу на стан атмосферного повітря населених пунктів.

Для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів можуть встановлюватися більш суворі нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря.

Господарська чи інші види діяльності, пов'язані з порушенням умов і вимог до викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і рівнів впливу фізичних та біологічних факторів на його стан, передбачених дозволами, може бути обмежена, тимчасово заборонена (зупинена) або припинена відповідно до законодавства.

Видобування надр та вибухові роботи повинні проводитися з дотриманням вимог щодо охорони атмосферного повітря способами, погодженими зі спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я, іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до закону.

Проектування, будівництво і реконструкція підприємств та інших об'єктів, які впливають або можуть впливати на стан атмосферного повітря, удосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів та устаткування здійснюється з обов'язковим дотриманням норм екологічної безпеки, державних санітарних вимог і правил на запланованих для будівництва та реконструкції підприємствах та інших об'єктах, а також з урахуванням накопичення і трансформації забруднення в атмосфері, його транскордонного перенесення, особливостей кліматичних умов.

Будівництво та введення в експлуатацію нових і реконструйованих підприємств та інших об'єктів, які не відповідають установленим законодавством вимогам про охорону атмосферного повітря, забороняються.

З метою забезпечення оптимальних умов життєдіяльності людини в районах житлової забудови, масового відпочинку і оздоровлення населення при визначенні місць розміщення нових, реконструкції діючих підприємств та інших об'єктів, які впливають або можуть впливати на стан атмосферного повітря, встановлюються санітарно-захисні зони.

Якщо внаслідок порушення встановлених меж та режиму санітарно-захисних зон виникає необхідність у відселенні жителів, виведенні з цих зон об'єктів соціального призначення або здійсненні інших заходів, підприємства, установи, організації та громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування повинні вирішувати питання про фінансування необхідних робіт і заходів та строки їх реалізації.

10.6. Правова охорона рослинного і тваринного світу

Тваринний світ є одним із компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей.

В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в Україні за участю підприємств, установ, організацій і громадян здійснюються заходи щодо охорони, науково обгрунтованого, невиснажливого використання і відтворення тваринного світу.

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають в умовах природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Конституцією України та іншими нормативними актами, зокрема Законом України "Про тваринний світ".

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення сільськогосподарських, свійських тварин, а також діяльність, пов'язана з охороною і використанням залишків викопних тварин, регулюються відповідним законодавством України.

Завданнями законодавства України про охорону, використання і відтворення тваринного світу є:

- регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу;
- збереження та поліпшення середовища існування диких тварин;
- забезпечення умов збереження всього видового і популяційного розмаїття тварин.

Об'єктами тваринного світу, на які поширюється дія зазначеного Закону, є:

- дикі тварини — хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають в умовах природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі;
- частини диких тварин (роги, шкіра тощо);
- продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо).

Об'єкти тваринного світу, а також нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції, підлягають охороні.

Дикі тварини, які перебувають в умовах природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія закону і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті у комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення.

Об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права державної або комунальної власності.

Громадський контроль у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища та громадськими інспекторами спеціально уповноважених центральних органів виконавчої влади з питань мисливського господарства та полювання і рибного господарства.

Законодавством України врегульований також порядок захисту *рослинного світу*, до якого відносять рослини сільськогосподарського та іншого призначення, багаторічні і лісові насадження, дерева, чагарники, рослинність закритого ґрунту, продукція рослинного походження і т. ін.

Відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослинного світу регулюються Конституцією України, іншими нормативними актами, зокрема Законом України "Про рослинний світ".

Завданням законодавства України про рослинний світ є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань.

Природні рослинні ресурси за своєю екологічною, господарською, науковою, оздоровчою, рекреаційною цінністю та іншими ознаками чинне законодавство поділяє на природні рослинні ресурси *загальнодержавного та місцевого значення*.

До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать:

- об'єкти рослинного світу у межах:

- внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України;
- поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розташовані і використовуються на території більш ніж однієї області, а також їх приток усіх порядків;
- природних та біосферних заповідників, національних природних парків, а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення;
- лісові ресурси державного значення;
- рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України;
- рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, та типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

До природних рослинних ресурсів місцевого значення відносяться дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення.

Закон передбачає дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність за порушення законодавства про захист рослин. Відповідальність за порушення законодавства про рослинний світ несуть особи, винні у:

- самовільному спеціальному використанні природних рослинних ресурсів;
- порушенні правил загального використання природних рослинних ресурсів;
- протиправному знищенні або пошкодженні об'єктів рослинного світу;
- порушенні вимог щодо охорони, використання та відтворення рослинного світу під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в дію, експлуатації споруд та об'єктів, застосування технологій, які негативно впливають на стан об'єктів рослинного світу;
- перевищенні лімітів використання природних рослинних ресурсів;

- реалізації лікарської та технічної сировини дикорослих рослин, зібраної без дозволу на спеціальне використання природних рослинних ресурсів;
- порушенні правил вивезення за межі України і ввезення на її територію об'єктів рослинного світу.

10.7. Основи земельного права України

Земельні відносини — це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею, управління земельним фондом та охорони земель.

Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельне законодавство базується на таких *принципах*:

- поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва;
- забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави;
- невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом;
- забезпечення раціонального використання та охорони земель;
- забезпечення гарантій прав на землю;
- пріоритету вимог екологічної безпеки.

До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії.

Землі України за основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії (рис. 10.2):

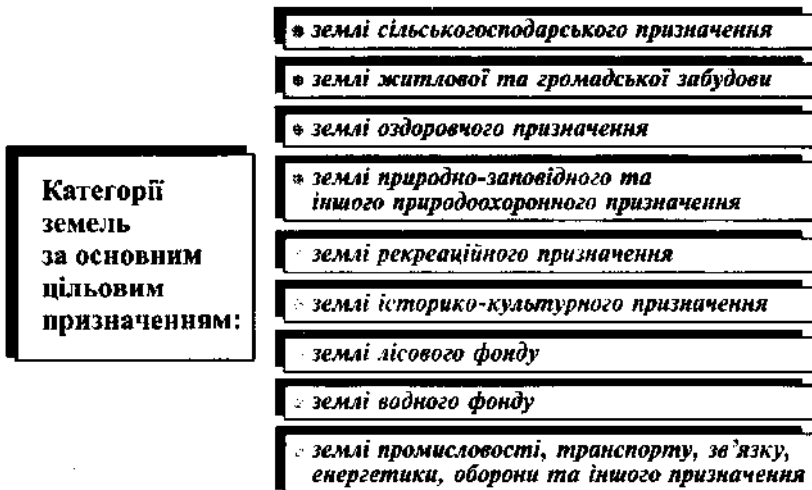

Рис. 10.2. Класифікація земель за основним цільовим призначенням

10.8. Право власності на землю

Законодавством урегульоване право власності на землю, яке передбачає право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності.

Об'єктом права власності на землю є земельні ділянки.

Земельна ділянка — це частина земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, що є необхідними для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Суб'єктами права власності на землю є:

- громадяни та юридичні особи — на землі приватної власності;
- територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, — на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, — на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- безоплатної передачі земель державної і комунальної власності;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- прийняття спадщини;
- виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки у разі:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності;
- прийняття спадщини.

Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть отримати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у випадках:

- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

- внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;

- прийняття спадщини;
- виникнення інших підстав, передбачених законом.

Іноземні юридичні особи можуть отримати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення:

- у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності в Україні;

- за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна.

Землі сільськогосподарського призначення, отримані в спадщину іноземними юридичними особами, підлягають відчуженню протягом одного року.

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю. У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності. До земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать:

- землі загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів тощо);

- землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного і трубопровідного транспорту;

- землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;

- землі лісового, водного фонду, крім випадків, визначених законодавством;

- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування.

Територіальні громади дістають землю у комунальну власність у разі:

- передачі їм земель державної власності;
- примусового відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

- прийняття спадщини;
- придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- виникнення інших підстав, передбачених законом.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Право державної власності на землю набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій відповідно до закону.

До земель державної власності, які не можуть передаватись у комунальну власність, належать:

- а) землі атомної енергетики та космічної системи;
- б) землі оборони, крім земельних ділянок під об'єктами соціально-культурного, виробничого та житлового призначення;
- в) землі під об'єктами природно-заповідного фонду та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення;
- г) землі під водними об'єктами загальнодержавного значення;
- ґ) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної Академії наук України, державних галузевих академій наук;
- д) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

До земель державної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать:

- а) землі атомної енергетики та космічної системи;
- б) землі під державними залізницями, об'єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту;
- в) землі оборони;
- г) землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;
- ґ) землі лісового та водного фонду, крім випадків, визначених законодавством;
- д) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету

Міністрів України, інших органів державної влади, Національної Академії наук України, державних галузевих академій наук;

е) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Згідно з чинним законодавством держава набуває права власності на землю у разі:

- відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- прийняття спадщини;
- передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;
- конфіскації земельної ділянки.

Законодавство надає іноземним державам право набуття у власність земельних ділянок для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них організацій відповідно до міжнародних договорів.

Земельна ділянка може знаходитись у спільній власності з визначенням частки кожного з учасників спільної власності (спільна часткова власність) або без визначення часток учасників спільної власності (спільна сумісна власність). Суб'єктами права спільної власності на землю можуть бути громадяни та юридичні особи. Суб'єктами права спільної власності на земельні ділянки територіальних громад можуть бути районні та обласні ради.

Право спільної власності на землю посвідчується державним актом на право власності на землю. Законом установлені гарантії прав на землю.

Власники земельних ділянок мають право:

- продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- самостійно господарювати на землі;
- власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

- споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Порушені права власників земельних ділянок підлягають відновленню в порядку, встановленому законом.

Власники земельних ділянок зобов'язані:

- забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
- додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- своєчасно сплачувати земельний податок;
- не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів;
- дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

10.9. Право землекористування. Оренда землі

Право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної або комунальної власності.

Право оренди земельної ділянки — це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. Земельні ділянки можуть передаватися в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам.

Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою — не більше 5 років, та довгостроковою — не більше 50 років.

Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця передаватись орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда).

Орендодавцями земельних ділянок є їх власники або уповноважені ними особи.

Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право:

- самостійно господарювати на землі;
 - власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
 - використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові угіддя, водні об'єкти, інші корисні властивості землі;
 - на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
 - споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі, споруди.
- Землекористувачі зобов'язані:
- забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;
 - дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
 - своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;
 - не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
 - підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
 - своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів;
 - дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
 - зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

10.10. Гарантії права на землю

Держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю. Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків.

Захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом:

- визнання прав;
- відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав;
- визнання угоди недійсною;
- визнання недійсними рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування;
- відшкодування заподіяних збитків;
- застосування інших, передбачених законом способів.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування без рішення суду не мають права втручатись у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження належною йому земельною ділянкою або встановлювати непередбачені законодавчими актами додаткові обов'язки чи обмеження. В іншому випадку вони несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їхнім неправомірним втручанням у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою.

До органів, що вирішують земельні спори, закон відносить суди, органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

Виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей.

Органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності і користуванні громадян, та дотримання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах.

Органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель та земельних сервітутів.

У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування, органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів спір вирішується судом.

10.11. Управління земельним фондом

У державі існує система контролю за використанням та охороною земель, який полягає у забезпеченні дотримання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами земельного законодавства України. Так, розрізняють:

- *державний* контроль за використанням та охороною земель, який здійснюється уповноваженими органами виконавчої влади по земельних ресурсах, а за дотриманням вимог законодавства — спеціально уповноваженими органами з питань екології та природних ресурсів;

- *самоврядний* контроль, який здійснюється сільськими, селищними, міськими, районними та обласними радами;

- *громадський* контроль, який здійснюється громадськими інспекторами, які призначаються відповідними органами місцевого самоврядування і діють на підставі положення, затвердженого центральним органом виконавчої влади по земельних ресурсах.

З метою забезпечення екологічної і санітарно-гігієнічної безпеки громадян Закон передбачає встановлення нормативів, стандартів, які визначають вимоги щодо якості земель, допустимого антропологічного навантаження на ґрунт та окремі території тощо.

З метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів законом передбачений моніторинг земель.

У системі моніторингу земель проводиться збирання, оброблення, передавання, збереження та аналіз інформації про стан земель, прогнозування їх змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень щодо запобігання негативним змінам стану земель та дотримання вимог екологічної безпеки. Моніторинг земель є складовою частиною державної системи моніторингу довкілля.

Залежно від цілей, спостережень і охоплення територій моніторинг земель може бути національним, регіональним і локальним.

Ведення моніторингу земель здійснюється уповноваженими органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів, з питань екології та природних ресурсів.

З метою забезпечення необхідною інформацією органів державної влади та органів місцевого самоврядування, заінтересованих підприємств, установ і організацій, а також громадян з метою регулювання земельних відносин, раціонального використання та охорони земель, визначення розміру плати за землю і цінності земель у складі природних ресурсів, контролю за використанням і охороною земель, економічного та екологічного обґрунтування бізнес-планів та проектів землеустрою законом передбачений державний земельний кадастр.

Державний земельний кадастр — це єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності і права користування земельними ділянками та містить сукупність відомостей і документів про місце розташування та правовий режим цих ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі та землекористувачів.

Основними завданнями ведення державного земельного кадастру є:

- забезпечення повноти відомостей про всі земельні ділянки;
- застосування єдиної системи просторових координат та системи ідентифікації земельних ділянок;
- запровадження єдиної системи земельно-кадастрової інформації та її достовірності.

Державний земельний кадастр включає:

- кадастрове зонування;
- кадастрові зйомки;
- бонітування ґрунтів;
- економічну оцінку земель;
- грошову оцінку земельних ділянок;
- державну реєстрацію земельних ділянок;
- облік кількості та якості земель.

Грошова оцінка земельних ділянок визначається на рентній основі. Залежно від призначення та порядку проведення грошова оцінка земельних ділянок може бути *нормативною* і *експертною*.

Нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель тощо.

Експертна грошова оцінка використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок.

Бонітування ґрунтів — це порівняльна оцінка якості ґрунтів за їх основними природними властивостями, які мають сталий характер та суттєво впливають на врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природно-кліматичних умовах.

Економічна оцінка земель — це оцінка землі як природного ресурсу і засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві та як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання та дохідність з одиниці площі.

Економічна оцінка земель різного призначення проводиться для порівняльного аналізу ефективності їх використання. Дані економічної оцінки земель є основою грошової оцінки земельної ділянки різного цільового призначення. Економічна оцінка земель визначається в умовних кадастрових гектарах або у грошовому вираженні.

Охорона земель — це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Завданнями охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель.

Охорона земель включає:

- обґрунтування і забезпечення досягнення раціонального землекористування;
- захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб;
- захист земель від ерозії, селей, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів;
- збереження природних водно-болотних угідь;
- попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів;
- консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь.

10.12. Відповідальність за порушення земельного законодавства

Громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення:

- укладення угод з порушенням земельного законодавства;
- самовільне зайняття земельних ділянок;
- псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;
- розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;
- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- знищення межових знаків;
- приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок;
- непроведення рекультивациі порушених земель;

- знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;
- невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;
- самовільне відхилення від проектів землеустрою;
- ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;
- порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

◆ Питання для самоконтролю

1. Що є предметом екологічного права?
2. Охарактеризуйте джерела екологічного права України.
3. Назвіть основні принципи екологічного права.
4. Які види екологічних прав громадян передбачено законодавством України?
5. В чому полягають обов'язки громадян у галузі екології?
6. Дайте загальну характеристику загального і спеціального природокористування.
7. Які форми права власності на природні ресурси передбачає законодавство України?
8. Що таке екологічна відповідальність і які її види Вам відомі?
9. Які основні вимоги та принципи охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу?
10. Назвіть види правопорушень у галузі охорони атмосферного повітря. Яка відповідальність передбачена за їх вчинення?

◆ Завдання для практичних занять

1. У разі ліквідації державного підприємства землі, які перебувають у його постійному користуванні:
 - а) передаються до земель запасу;
 - б) надаються у користування громадянам чи юридичним особам;
 - в) підприємство має право здати цю землю в оренду;
 - г) продаються підприємством, що ліквідується.
2. При ліквідації сільськогосподарського підприємства переважне право на отримання земельних ділянок мають:

- а) працівники сільськогосподарського підприємства;
 - б) власники паїв, які проживають у найближчих населених пунктах;
 - в) керівники підприємства.
3. Землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у:
- а) державній власності;
 - б) комунальній власності;
 - в) приватній власності.
4. Суб'єктами права власності на землю можуть бути:
- а) громадяни України;
 - б) іноземці;
 - в) особи без громадянства;
 - г) іноземні держави;
 - ґ) спільні підприємства;
 - д) іноземні фірми.
5. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземцями:
- а) можуть перебувати у їхній власності протягом життя;
 - б) не можуть перебувати у власності;
 - в) підлягають відчуженню протягом року.
6. Власник земельної ділянки, на території якої виявлено цінну породу каменю:
- а) не має права використовувати її для власних потреб;
 - б) зобов'язаний передати її державі;
 - в) інше.
7. Система спостереження за станом земель своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації негативних процесів:
- а) кадастр;
 - б) бонітування;
 - в) експертиза;
 - г) моніторинг;
 - ґ) земельний сервітут.

Рекомендована література

1. Щербина В. С. Господарське право України: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
2. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Основи права: Навч. посіб. — Житомир: ЖІТІ, 2000.

Розділ 11

ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА

План викладу матеріалу розділу

- 11.1. Поняття суспільної праці і трудового права України.
- 11.2. Колективний договір.
- 11.3. Поняття трудового договору, його сторони і зміст.
- 11.4. Порядок прийняття на роботу.
- 11.5. Контракт — особливий вид трудового договору.
- 11.6. Трудова книжка працівника.
- 11.7. Підстави припинення трудового договору. Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника.
- 11.8. Порядок припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.
- 11.9. Робочий час працівників.
- 11.10. Час відпочинку.
- 11.11. Особливості праці неповнолітніх.
- 11.12. Трудова дисципліна. Обов'язки працівника. Порядок накладання дисциплінарних стягнень.
- 11.13. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору.
- 11.14. Порядок розгляду індивідуальних і колективних трудових спорів.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ трудові правовідносини;	✓ трудова дисципліна;
✓ суб'єкти трудових правовідносин;	✓ дисциплінарне стягнення;
✓ колективний договір;	✓ матеріальна відповідальність;
✓ трудовий договір;	✓ трудовий спір;
✓ контракт;	✓ колективний трудовий спір;
✓ трудова книжка;	✓ трудовий арбітраж;
✓ робочий час;	✓ примирна комісія;
✓ час відпочинку;	✓ охорона праці

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Кодекс законів про працю України.
3. Закон України “Про колективні договори і угоди”.
4. Закон України “Про зайнятість населення”.
5. Закон України “Про відпустки”.
6. Закон України “Про оплату праці”.
7. Закон України “Про охорону праці”.
8. Закон України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”.
9. Постанова Кабінету Міністрів України “Про трудові книжки працівників”.

11.1. Поняття суспільної праці і трудового права України

Право на працю — одне із невід’ємних прав громадян незалежної демократичної держави, що означає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Праця — це необхідна умова життя людини і суспільства. Саме праці люди зобов’язані своїми великими відкриттями і науково-технічними досягненнями. Практично все, чим ми користуємося у повсякденному житті, є також результатом трудової діяльності людей, продуктом їх цілеспрямованої праці. Потреби людини і суспільства в цілому різноманітні. Їх задоволення пов’язано з виробництвом не тільки матеріальних благ, але й зі створенням духовних благ, наданням різного роду послуг.

Таким чином, *праця* є свідомою вольовою діяльністю людей, спрямованою на створення матеріальних і духовних благ, надання послуг, діяльність, яка характеризує певні споживчі цінності. Але люди не можуть створювати споживчі цінності, не об’єднуючись певним чином для спільної діяльності. Тому процес праці майже завжди має колективний характер й значною мірою опосередковується через трудові відносини.

Трудові правовідносини — це відносини між працівником та власником підприємства, установи, організації, за якими працівник зобов'язується виконувати певну роботу з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник, або уповноважена ним особа, зобов'язується оплачувати його працю, забезпечувати належні, необхідні і безпечні умови для праці.

Трудове право України — система встановлених або санкціонованих державою правових норм, які регулюють індивідуальні і колективні трудові відносини у суспільній організації праці.

Предмет трудового права складають суспільно-трудові відносини, що регулюються нормами трудового права, а саме:

- суспільні відносини, які виникають у зв'язку з працевлаштуванням;
- правовідносини з професійної підготовки і підвищення кваліфікації кадрів безпосередньо на виробництві;
- трудові правовідносини;
- правовідносини профспілкових і інших уповноважених трудовим колективом органів з приводу організації праці;
- правовідносини щодо участі в управлінні виробництвом трудових колективів і окремих працівників;
- правовідносини з нагляду і контролю за охороною праці і дотриманням трудового законодавства;
- процесуально-трудові відносини.

За напрямками правового впливу вирізняють наступні функції цієї галузі права:

- економічну; вирішення економічних питань, пов'язаних з працею
- соціальну; вирішення соціальних питань, пов'язаних з працею
- ідеологічну (виховну).

Трудові та інші суспільні відносини, пов'язані з ними, регулюються Конституцією України та більш як 250 нормативно-правовими актами. Основним джерелом трудового права є Кодекс законів про працю. Він містить преамбулу, 18 глав, 265 статей.

Структура Кодексу законів про працю:

Глава I. Загальні положення.

Глава II. Колективний договір.

- Глава III.* Трудовий договір.
- Глава III-A.* Забезпечення зайнятості звільнених працівників.
- Глава IV.* Робочий час.
- Глава V.* Час відпочинку.
- Глава VI.* Нормування праці.
- Глава VII.* Заробітна плата.
- Глава VIII.* Гарантії і компенсації.
- Глава IX.* Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.
- Глава X.* Трудова дисципліна.
- Глава XI.* Охорона праці.
- Глава XII.* Праця жінок.
- Глава XIII.* Праця молоді.
- Глава XIV.* Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням.
- Глава XV.* Індивідуальні трудові спори.
- Глава XVI.* Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями.
- Глава XVI-A.* Трудовий колектив.
- Глава XVII.* Державне соціальне страхування.
- Глава XVIII.* Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

Отже, трудове право — провідна галузь українського права, яка є системою норм, що регулюють індивідуальні і колективні трудові правовідносини і встановлюють права й обов'язки в галузі праці на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності та відповідальність у разі їх порушення.

11.2. Колективний договір

Перехід України до ринкової економіки вимагає створення механізму соціального захисту прав та інтересів працівників. Колективний договір як одна з важливих форм демократичного самоврядування сприяє визначенню взаємовідносин власника або уповноваженого ним органу з трудовим колективом у галузі праці, економіки та соціального розвитку підприємства.

Колективний договір — це угода, яка укладається між власником підприємства, установи чи організації або уповноваженим ним органом (особою) і трудовим колективом на основі чинного законодавства з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів працівників, власників та уповноважених ними органів.

Порядок укладання колективного договору, його зміст, контроль за виконанням регулюється Законом України “Про колективні договори і угоди”, іншими нормативними актами. Колективний договір укладається на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов’язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва і праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування і оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);
- встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи, організації (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;
- умов і охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;
- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

Колективний договір може передбачати додаткові, порівняно з чинним законодавством і угодами, гарантії та соціально-побутові пільги.

Умови колективного договору, що погіршують, порівняно з чинним законодавством та індивідуальними трудовими угодами, становище працівників, є *недійсними*.

Укладенню колективного договору передують *колективні переговори*.

Колективні договори підлягають реєстрації місцевими органами державної виконавчої влади.

Колективний договір *набирає чинності* з дня його підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у ньому. Після закінчення строку чинності він продовжує діяти до того часу, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором.

Контроль за виконанням колективного договору проводиться безпосередньо сторонами, які його уклали, чи уповноваженими ними представниками.

Сторони, які підписали колективний договір, щорічно в строки, передбачені колективним договором, *звітують* про його виконання.

Таким чином, *колективний договір* — локальний нормативно-правовий акт, який регулює трудові, соціально-економічні та професійні відносини на підприємстві, в установі й організації і виступає своєрідним регулятором суспільних відносин у сфері праці, що є надзвичайно важливим на сучасному етапі розвитку українського суспільства й держави.

11.3. Поняття трудового договору, його сторони і зміст

Трудовий договір — головний інститут трудового права. Як правовий інститут він характеризується сукупністю правових норм, які регулюють порядок виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин і є організаційно-правовою формою застосування праці громадян.

Трудовий договір — це угода між працівником і власником підприємства (установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою), за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий договір може бути:

- безстроковий (укладається на невизначений строк);
- на визначений строк, що встановлюється за погодженням сторін;

- на час виконання певної роботи.

Особливим видом трудового договору є контракт.

Працівник вправі укладати трудовий договір на одному або водночас на декількох підприємствах (праця за сумісництвом).

Трудовий договір укладається, як правило, у письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

- при організованому наборі працівників;
- при укладанні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- при укладанні контракту;
- у випадках, коли працівник наполягає на укладанні трудового договору в письмовій формі;
- при укладанні трудового договору з неповнолітнім;
- в інших випадках, передбачених законодавством України.

Учасником трудових правовідносин може бути особа, яка досягла 16 річного віку, як виняток — 14-15 років.

Трудовий договір слід відмежовувати від *цивільно-правового договору*. Головне в цьому відмежуванні полягає у тому, що об'єктом цивільного договору є конкретна річ, майновий результат праці, і особа виконує певну роботу за власними правилами, у той час як об'єктом трудового договору є сам процес праці робітника за певною спеціальністю чи класифікацією з обов'язковим підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку.

11.4. Порядок прийняття на роботу

Для укладання трудового договору працівник повинен надати такі документи:

- заяву про прийняття на роботу;
- паспорт або інший документ, що посвідчує особу;
- трудову книжку;
- у разі необхідності — документ про освіту, характеристику, довідку про стан здоров'я тощо.

Чинним законодавством забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу.

Укладання трудового договору оформлюється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівника на роботу.

При укладанні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Строки випробувань:

- для робітників — 1 місяць;
- за згодою профспілки — не більше трьох місяців, в окремих випадках — шести місяців;
- не встановлюється випробування щодо неповнолітніх, молодих спеціалістів, осіб, що звільнені у запас із військової служби, інвалідів, вагітних жінок, працівників, прийнятих у порядку переведення.

Забороняється укладання трудового договору з особою, якій за медичним висновком конкретна робота протипоказана за станом здоров'я.

11.5. Контракт — особливий вид трудового договору

Контракт — це особливий вид трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення і організації праці працівників, умови розірвання договору можуть встановлюватися угодою сторін.

Контракт як особливий вид трудового договору повинен спрямовуватись на забезпечення умов для виявлення ініціативності

та самостійності працівника, враховуючи його індивідуальні здібності й професійні навички, підвищення взаємної відповідальності сторін, правову і соціальну захищеність працівника.

Контракт укладається тільки у випадках, чітко визначених законами. Порядок укладання контракту передбачає:

- він укладається у письмовій формі в 2 примірниках (за бажанням сторін копія контракту може знаходитись у профспілці);
- набуває чинності з моменту підписання, або з терміну, обумовленого контрактом;
- контракт є підставою для видання наказу про прийняття на роботу.

Зміст контракту:

- обсяг роботи;
- вимоги до якості роботи та строків виконання;
- строк дії контракту;
- права, обов'язки та взаємна відповідальність сторін;
- умови оплати й організації праці;
- підстави для припинення дії контракту;
- особливі умови праці;
- додаткові пільги та компенсації;
- режим робочого часу та відпочинку;
- передбачені зобов'язання сторін про компенсацію шкоди, заподіяної працівникові в разі дострокового розірвання контракту.

Контракт не може змінювати порядок вирішення індивідуальних трудових спорів, повної матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі чи організації.

Порядок розірвання контракту передбачає, що:

- в разі невиконання сторонами зобов'язань контракт може бути розірваний достроково, за умови, що одна із сторін, яка зажадала розірвання контракту, попередила іншу сторону за 2 тижні у письмовій формі;
- контракт підлягає розірванню достроково на вимогу працівника в разі його хвороби або інвалідності, порушення роботодавцем законодавства про працю, невиконання чи неналежного виконання роботодавцем своїх зобов'язань.

За 2 місяці до закінчення строку дії контракту за угодою сторін він може бути продовжений.

11.6. Трудова книжка працівника

Трудова книжка є основним документом про трудову діяльність працівника. Порядок ведення трудових книжок працівників регулюється підзаконним нормативно-правовим актом. Так, згідно Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників, затвердженої Наказом Міністерства праці України, Міністерства соціального захисту населення України від 29.07.93 р. № 58, трудові книжки ведуть на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи понад п'ять днів. Трудові книжки ведуться також на позаштатних працівників за умови, якщо вони підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

На осіб, які працюють за сумісництвом, трудові книжки ведуться тільки за місцем основної роботи. При влаштуванні на роботу працівники зобов'язані подавати трудову книжку, оформлену в установленому порядку.

Працівникам, що влаштовуються на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше п'яти днів після прийняття на роботу.

До трудової книжки заносяться:

- відомості про працівника: прізвище, ім'я та по батькові, дата народження;
- відомості про роботу, переведення на іншу постійну роботу, звільнення;
- відомості про нагородження і заохочення: про нагородження державними нагородами України та відзнаками України, заохочення за успіхи в роботі та інші заохочення відповідно чинного законодавства України;
- відомості про відкриття, на які видані дипломи, про використані винаходи і раціоналізаторські пропозиції та про виплачені у зв'язку з цим винагороди.

Стягнення до трудової книжки не заносяться.

Усі записи в трудовій книжці про прийняття на роботу, переведення на іншу постійну роботу або звільнення, а також про нагороди та заохочення вносяться власником або уповноваженим ним органом після видання наказу (розпорядження), але не пізніше тижневого строку, а в разі звільнення – у день звільнення, і повинні точно відповідати тексту наказу (розпорядження).

Робота за сумісництвом, яка оформлена в установленому порядку, в трудовій книжці зазначається окремим рядком. Запис

відомостей про роботу за сумісництвом провадиться за бажанням працівника власником або уповноваженим ним органом. Переведення працівника на іншу постійну роботу на тому ж підприємстві оформляється в такому ж порядку, як і прийняття на роботу.

Трудові книжки працівників, які працюють на умовах трудового договору у фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності без створення юридичної особи з правом найму та фізичних осіб, які використовують найману працю, пов'язану з наданням послуг (кухарі, няньки, водії тощо), зберігаються безпосередньо у працівників. Зазначені фізичні особи роблять записи до трудових книжок працівників про прийняття на роботу та звільнення з роботи відповідно до укладених з працівниками письмових трудових договорів, що зареєстровані в установленому порядку в державній службі зайнятості.

Внесені фізичною особою до трудових книжок записи підтверджуються підписом посадової особи органу державної служби зайнятості, який зареєстрував трудовий договір, і засвідчуються його печаткою.

Записи про причини звільнення у трудовій книжці повинні провадитись у точній відповідності з формулюванням чинного законодавства із посиланням на відповідну статтю, пункт закону.

Днем звільнення вважається останній день роботи.

Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний видати працівнику його трудову книжку в день звільнення з внесеним до неї записом про звільнення. При затримці видачі трудової книжки з вини власника або уповноваженого ним органа працівникові сплачується середній заробіток за весь час вимушеного прогулу. Днем звільнення в такому разі вважається день видачі трудової книжки. Про новий день звільнення видається наказ і вноситься запис до трудової книжки працівника. Раніше внесений запис про день звільнення визнається недійсним.

Трудові книжки зберігаються на підприємствах, в установах і організаціях як документи суворої звітності, а при звільненні працівника трудова книжка видається йому під розписку в журналі обліку.

Відповідальність за організацію ведення обліку, зберігання і видачу трудових книжок покладається на керівника підприємства, установи, організації. За порушення встановленого порядку ведення, обліку, зберігання і видачі трудових книжок посадові особи несуть дисциплінарну, а в передбачених законом випадках іншу відповідальність.

11.7. Підстави припинення трудового договору.

Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника

Підставами для припинення трудового договору є:

- угода сторін;
- закінчення строку дії трудового договору (п. 2 і 3 ст. 23 КЗпП України), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- розірвання трудового договору з ініціативи працівника (ст. 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (ст. 40, 41) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (ст. 45);
- переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- підстави, передбачені контрактом.

Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні. У разі, коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продовжувати роботу, роботодавець повинен розірвати трудовий договір у термін, про який просить працівник. До поважних причин, через які працівник не може виконувати роботу належать:

- переїзд на нове місце проживання;
- переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість;
- вступ до навчального закладу;
- неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком, вагітність;

- догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї, відповідно до медичного висновку, або інвалідом I групи;

- вихід на пенсію;

- прийняття на іншу роботу за конкурсом тощо.

Якщо працівник після закінчення терміну попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому відповідно до законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

Строковий трудовий договір підлягає розірванню достроково на вимогу працівника в разі його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, умов колективного або трудового договору та з інших поважних причин.

11.8. Порядок припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності може бути розірваний власником або уповноваженим ним органом лише у випадках:

- змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

- виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи;

- систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

- прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;
- нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не враховуючи відпустки по вагітності і пологах, якщо законодавством не встановлений триваліший термін збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;
- поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 статті 40 КЗпП України, допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за пунктом 5 ст. КЗпП України), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації. Ст. 41 КЗпП України визначає додаткові підстави звільнення окремих категорій працівників за ініціативою роботодавця.

11.9. Робочий час працівників

Робочий час — це час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки.

Згідно чинного законодавства можна виділити такі види робочого часу (рис. 11.1):

Рис. 11.1. Види робочого часу

Згідно статті 50 КЗпП України, *нормальна тривалість робочого часу* працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Підприємства та організації при укладанні колективного договору можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу ніж 40 годин.

Скорочений робочий час встановлюється для окремих категорій працівників. До них належать неповнолітні віком від 15 до 16 років, яким встановлена тривалість робочого часу 24 години на тиждень, для осіб у віці від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень. Скорочений робочий час встановлюється для працівників із шкідливими умовами праці — 36 годин на тиждень. Скорочений робочий день (6 годин) встановлено для деяких категорій працівників розумової праці — вчителів, лікарів, професорсько-викладацького складу.

Неповний робочий час встановлюється за погодженням між власником чи його уповноваженою особою під час укладання трудового договору або в процесі роботи. Цей вид часу відрізняється від попереднього тим, що тут сторони самі домовляються про час роботи, він не закріплений в законодавстві і оплата за працю проводиться пропорційно відпрацьованому часу або в залежності від виробітку. Ці працівники мають рівні за обсягом трудові права, що й працівники з нормальною тривалістю робочого часу.

Ненормований робочий час встановлюється для окремих категорій працівників (список професій та посад встановлюється колективним договором). При цьому виді робочого часу, як правило, допускається робота понад нормальний робочий день і тиждень, за що ці працівники користуються додатковою відпусткою.

Надурочний робочий час — це робота, яка виконується працівником понад нормальний робочий день і тиждень. Такі роботи, як правило, заборонені законодавством. Вони дозволяються тільки за погодженням з профспілковими комітетами і не більше

120 годин на рік. Вони заборонені для вагітних жінок і тих, які мають дітей, неповнолітніх працівників. Ці роботи проводяться тільки у випадках, передбачених трудовим законодавством.

11.10. Час відпочинку

Час відпочинку — це час, коли працівник вільний від виконання своїх службових обов'язків і може використовувати його на свій розсуд.

Трудове законодавство передбачає наступні види відпочинку (рис. 11.2):

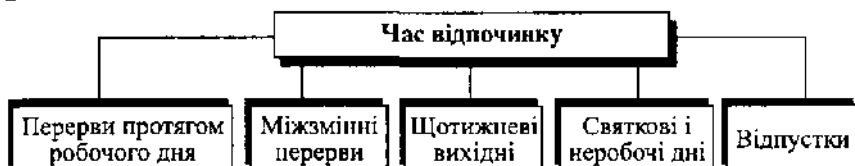

Рис. 11.2. Види часу відпочинку

Працівникам надається *перерва протягом робочого дня* для відпочинку і харчування тривалістю не більше двох годин. Перерва не входить до робочого часу. Перерва для відпочинку і харчування повинна надаватись, як правило, через чотири години після початку роботи. Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівники використовують час перерви на свій розсуд. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи.

На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, працівникові повинна бути надана можливість приймання їжі протягом робочого часу. Перелік таких робіт, порядок і місце приймання їжі встановлюються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації.

При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два *вихідних дні* на тиждень, а при шестиденному робочому тижні — один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, якщо він не визначений законодавством, визначається графіком роботи підприємства, установи, організації, погодженим з

профспілковим комітетом підприємства, установи, організації, і, як правило, має надаватися пілряд з загальним вихідним днем.

У випадку, коли святковий або неробочий день (ст. 73 КЗпП України) збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

Відповідно до статті 73 КЗпП України, *святкові дні*:

1 січня — Новий рік;

8 березня — Міжнародний жіночий день;

1 і 2 травня — День міжнародної солідарності трудящих;

9 травня — День Перемоги;

28 червня — День Конституції України;

24 серпня — День незалежності України.

Робота також не проводиться в дні *релігійних свят*:

7 січня — Різдво Христове;

один день (неділя) — Пасха (Великдень);

один день (неділя) — Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

У дні, зазначені у частинах першій і другій статті 73 КЗпП України, допускаються роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також у випадках, передбачених ст. 71 КЗпП.

Громадянам, які працюють за трудовим договором на підприємствах, в установах, організаціях будь-яких форм власності, видів діяльності та галузевої належності, а також у фізичної особи, надаються *відпустки*. Розрізняють такі *види відпусток*:

а) *щорічні*: основна; додаткова за роботу зі шкідливими й важкими умовами праці; за особливий характер роботи; інші, передбачені чинним законодавством;

б) *додаткові у зв'язку з навчанням* (для тих, хто навчається без відриву від виробництва);

в) *творча* (надається працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників);

г) *соціальна* — у зв'язку з вагітністю й пологами; з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; працівникам, які мають дітей;

д) *відпустки без збереження заробітної платні* (надаються на різні строки у випадках, передбачених Законом України “Про відпустки” без згоди власника або уповноваженого ним органу: ветеранам війни; особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; особам, які одружуються; пенсіонерам за віком; інвалідам; працівникам у разі смерті рідних — чоловіка (дружини), батьків (вітчима, мачухи), дитини (пасинка, падчерки), братів, сестер тощо).

11.11. Особливості праці неповнолітніх

Прийняття на роботу дозволено при досягненні особою 16 річного віку, а, як виняток, за згодою батьків або особи, що їх замінює — з 14-15 річного віку.

Щодо неповнолітніх не встановлюється випробувальний строк.

Всі особи молодше 18 років приймаються на роботу після попереднього медичного огляду і до досягнення 21-річного віку підлягають щорічному медичному оглядові.

Заборонено застосування праці осіб до 18 років на важких роботах і на роботах із шкідливими чи небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, в нічний і надурочний час, в святкові і неробочі дні.

Для неповнолітніх встановлений скорочений робочий час:

- для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, під час канікул, і 18 годин на тиждень протягом навчального року;
- для працівників віком від 14 до 15 років — відповідно 24 і 12 годин на тиждень.

Стосовно відпочинку, *неповнолітнім надаються пільги*, зокрема щорічна відпустка тривалістю один календарний місяць надається в літній час, або, за їх бажанням, в іншу пору, незалежно від закінчення 6-місячного терміну безперервної роботи з її початку.

Розірвання трудового договору з неповнолітнім можливе не тільки з ініціативи сторін трудового договору, але і з ініціативи батьків, або осіб, що їх замінюють, державних органів та службових осіб, які здійснюють контроль за дотриманням законодавства про працю.

Звільнення неповнолітнього з ініціативи власника вимагає отримання згоди районної комісії у справах неповнолітніх.

11.12. Трудова дисципліна.

Обов'язки працівника.

Порядок накладання дисциплінарних стягнень

Сучасне виробництво неможливе без високої організованості, взаємоузгодженості й чіткості в роботі.

Дисципліна праці — це встановлений нормами права, правилами внутрішнього трудового розпорядку порядок взаємовідносин суб'єктів колективної праці, який виражається у свідомому й точному виконанні працівниками своїх трудових функцій.

Трудова дисципліна передбачає:

- чесну і сумлінну працю;
- своєчасне і точне виконання розпоряджень власника;
- підвищення продуктивності праці;
- виконання технологічної дисципліни;
- дотримання вимог охорони праці;
- дотримання техніки безпеки та виробничої санітарії;
- збереження та зміцнення власності підприємства;
- поліпшення якості продукції.

Всі *обов'язки працівника* можна поділити на три групи:

- обов'язки, що стосуються виконання персональних посадових функцій, покладених на працівника умовами трудового договору;

- обов'язки, які випливають із наказів і розпоряджень власника або уповноваженого ним органу;

- обов'язки, пов'язані із дотриманням іншого діючого законодавства.

Трудова дисципліна забезпечується:

- методами переконання;
- методами заохочення (подяка, премія, нагорода), які оголошуються роботодавцем і записуються до трудової книжки;
- методами примусу (заходи дисциплінарного, матеріального та громадського впливу).

За несумлінне виконання обов'язків до працівника можуть застосовуватись дисциплінарні стягнення.

Підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності є порушення трудової дисципліни.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосоване тільки одне з таких заходів стягнень:

- догана;
- звільнення.

Для окремих категорій працівників (працівники органів прокуратури, суду, зв'язку, державні службовці) встановлюються й інші види стягнень.

Дисциплінарне стягнення може бути застосоване власником (уповноваженим ним органом) безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня виявлення і шести місяців з дня вчинення проступку.

За одне порушення може бути застосоване лише одне дисциплінарне стягнення.

Стягнення оголошується наказом і повідомляється працівнику під розписку протягом трьох робочих днів.

Якщо протягом року до працівника не будуть застосовані дисциплінарні стягнення, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарне стягнення може бути зняте і до закінчення одного року.

Протягом дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення не застосовуються.

Дисциплінарні стягнення до трудової книжки не заносяться.

11.13. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору

Підставами для притягнення працівника до матеріальної відповідальності працівника є:

- пряма дійсна шкода;
- протиправність поведінки працівника;
- причинний зв'язок між протиправними діями та заподіяною шкодою;
- вина працівника.

Трудовий процес — явище багатогранне, і його порушення може призвести до матеріальної відповідальності як працівника, так і власника підприємства.

Матеріальна відповідальність працівника — це його обов'язок відшкодувати в установленому законом порядку і розмірах пряму дійсну шкоду, заподіяну підприємству (установі, організації) протиправним і умисним невиконанням чи неналежним виконанням своїх трудових обов'язків.

Чинне законодавство встановлює два види матеріальної відповідальності:

- а) обмежену, яка не перевищує середнього заробітку працівника;
- б) повну, яка настає у випадках, якщо:
 - між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за цінність майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;
 - майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;
 - шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;
 - шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;
 - шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;
 - відповідно до законодавства, на працівника покладено повну матеріальну відповідальність;
 - шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;
 - службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

Згідно з чинним законодавством, підприємство є суб'єктом матеріальної відповідальності у разі заподіяння шкоди працівникові й зобов'язане відшкодувати працівникові матеріальні збитки за наявності таких підстав:

- 1) незаконного звільнення, переведення чи відсторонення працівника;
- 2) неправильного формулювання запису у трудовій книжці під час звільнення працівника, що унеможливило б влаштування його на роботу;

3) затримки видачі трудової книжки або розрахунку при звільненні з роботи;

4) псування, знищення чи крадіжки особистих речей працівника під час виконання ним трудової функції та в інших, передбачених законодавством, випадках.

У разі заподіяння потерпілому працівникові моральної шкоди вона також підлягає компенсації.

11.14. Порядок розгляду індивідуальних і колективних трудових спорів

При виконанні працівником певної роботи між ним і власником підприємства, установи, організації або уповноваженою особою можуть виникати певні суперечності чи непорозуміння, врегулювання яких передбачене законодавством.

Індивідуальні трудові спори — це непорозуміння між працівником і роботодавцем з питань застосування трудового законодавства та договорів про працю, щодо яких порушено провадження у юрисдикційних органах.

Трудові спори розглядаються:

- комісіями по трудових спорах (КТС);
- районними (міськими) судами загальної юрисдикції.

Працівник може звернутися до комісії по трудових спорах або безпосередньо до суду у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права.

Комісія по трудових спорах обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з кількістю працюючих не менше 15 осіб.

Комісія по трудових спорах зобов'язана розглянути трудовий спір у 10-денний строк з дня подання заяви.

Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у 3-денний строк по закінченні 10 днів, передбачених на їх оскарження.

У разі незгоди з рішенням КТС працівник або роботодавець можуть оскаржити її рішення до суду в 10-денний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії.

Працівник може безпосередньо звертатися до суду для вирішення трудового спору. Звернення до КТС за вирішенням трудового спору не є обов'язковою умовою для подальшого звернення до суду.

Розгляд справ по індивідуальних трудових спорах у суді проводиться згідно порядку цивільного судочинства з відповідними особливостями, передбаченими ЦПК та КЗпП України.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в 3-місячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення — в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки, про стягнення заробітної плати — без обмеження строку.

Трудові спори (конфлікти) можуть виникати не лише між сторонами трудового договору, а й між колективом працівників і власником підприємства — їх називають колективними трудовими спорами.

Колективні трудові спори — це розбіжності між найманими працівниками (профспівкова, чи інша уповноважена працівниками організація) і власником чи уповноваженим ним органом із питань зміни або встановлення нових соціально-економічних умов праці і виробничого побуту, укладання або зміни колективного договору, виконання колективного договору, невиконання вимог законодавства про працю.

Законом України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" передбачено органи, які розглядають колективні трудові спори. До них Закон відносить:

- *примирну комісію* (розглядає спір протягом 5 днів);
- *трудоий арбітраж* (розглядає спір протягом 10 днів).

При вирішенні колективних трудових спорів жодна із сторін не повинна ухилятися від участі в процедурі примирення.

Страйк — це крайній засіб вирішення колективного трудового конфлікту, який полягає у тимчасовому колективному припиненні роботи працівниками з метою вирішення колективного трудового спору (права на страйк не мають працівники органів прокуратури, суду, державної влади, правоохоронних органів).

Страйк може бути розпочато, якщо примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту) або власник чи уповноважений ним орган (представник) ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої в ході вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

З метою сприяння поліпшенню трудових відносин та запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), їх прогнозування та сприяння своєчасному вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких спорів (конфліктів) Президентом України створена Національна служба посередництва й примирення.

❖ Питання для самоконтролю

1. Що таке трудове право, яке місце воно посідає в системі галузей національного права України?
2. Дайте загальну характеристику джерел трудового права.
3. Як класифікуються суб'єкти трудового права?
4. Що складає зміст колективного договору?
5. Що таке трудовий договір? Який порядок його укладення?
6. Які є підстави розірвання трудового договору.
7. Який порядок оформлення звільнення працівника і здійснення розрахунків з ним?
8. Що таке робочий час? Його класифікація.
9. Якими правовими методами забезпечується трудова дисципліна?
10. У чому полягає правова сутність матеріальної відповідальності сторін трудового договору?
11. Що таке трудовий спір? Які причини його виникнення?
12. Якими правовими нормами забезпечується розгляд трудових спорів?

❖ Завдання для практичних занять

1. Визначте, які із наведених договорів є трудовими, а які — цивільно-правовими:
 - а) договір на виконання ремонту складського приміщення;
 - б) договір на написання книги;
 - в) послуги з охорони об'єкта;
 - г) послуги з власної охорони;
 - д) договір на роботу вахтовим методом;

- е) договір з колективним сільськогосподарським підприємством на виконання осінньо-польових робіт;
- е) договір з клеєння пакетів удома.
2. При прийнятті на роботу професорів інститут взяв на себе обов'язок надавати їм у найм або у власність квартиру. Через рік після прийняття на роботу квартира професору надана не була, в результаті чого він звернувся з позовом до суду і вимагав зобов'язати підприємство надати йому окрему квартиру. Чи може суд задовольнити вимогу позивача? Яке б із запропонованих рішень прийняли б ви?
- а) зобов'язати ректора інституту надати позивачу квартиру, грошову допомогу для придбання квартири;
- б) відмовити позивачу, оскільки інститут не має власного житлового фонду;
- в) зобов'язати інститут надати житло позивачу у вигляді окремої квартири.
3. Викладач кафедри загальної та соціальної педагогіки В. працював за сумісництвом керівником студентського музичного гурту. За порушення трудової дисципліни як викладачу В. 30.10.02 була оголошена догана. За активну і творчу роботу з музичним колективом В. в січні наступного року був нагороджений грошовою премією. При плановій перевірці КРУ ректору було вказано на неправомірність нагородження премією В., оскільки він притягувався до дисциплінарної відповідальності. Ректор із зауваженням не погодився. А як думаєте ви?
4. Директор будівельної компанії "Ампас" своїм наказом перевів столяра Петришина на роботу у дочірнє підприємство цієї ж компанії, яке знаходиться в іншому районі міста. Працівник оскаржив дії директора в суді, оскільки згоди у нього ніхто не запитував, умови праці гірші, і до того ж, воно знаходиться в незручному для нього місці. Яке рішення має прийняти суд?
5. Громадянка С. була прийнята на посаду керівника танцювального колективу центру дитячої творчості на період відпустки по вагітності, пологах та догляду за дитиною керівника цього колективу П. терміном на 2 роки. По закінченню цього терміну жодна із сторін не наполягала на припиненні договору. Керівник П. вийшла на роботу через три місяці по закінченню вищезазначеного терміну, в результаті чого

наказом працівниця С. була звільнена. Таке звільнення її не влаштувало, і вона оскаржила його в районному суді з вимогою поновити її на роботі.

Яке рішення має прийняти суд? Які підстави потрібні для такого звільнення?

6. Громадянка І. була прийнята на посаду виховательки дитсадка тимчасово — з 1 вересня 2002 р. по 31 грудня 2002 р. При звільненні вона написала заяву про надання їй відпустки за відпрацьований час.

Чи має вона право на відпустку? Враховуючи, що щорічна основна відпустка цієї категорії працівників складає 56 календарних днів, визначте можливі дати її звільнення і складіть проект наказу.

7. Медична сестра Київського пологового будинку № 1 (КПБ № 1) О. Іваненко 20 червня подала заяву на звільнення за власним бажанням з наданням їй щорічної основної відпустки тривалістю 30 календарних днів. Наказом по КПБ № 1 від 4 липня була звільнена, і їй була вручена трудова книжка. Але 10 липня вона звернулася з вимогою залишити її на роботі, оскільки в неї ще триває відпустка, а за нею зберігається право відкликати заяву.

До якого часу таке право зберігається за працівником? Дайте роз'яснення даної ситуації.

8. Громадянка Гуменюк Л. уклала трудовий договір з малим державним підприємством "Полісянка" 25 жовтня. Згідно з договором, вона повинна була розпочати роботу 1 листопада, але роботи не розпочала у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, яка настала через ускладнення протікання вагітності. 5 листопада директор підприємства скасував наказ про прийняття Гуменюк Л. На її місце було прийнято М. Петренка. 20 листопада Гуменюк Л. принесла лікарняний листок і стала вимагати поновлення її на роботі.

Чи правомірні дії директора? Чи має значення та обставина, що Гуменюк вагітна? Де повинен бути розглянутий спір?

9. Медична сестра санаторію-профілакторію заводу "Біомедскло" звернулася 10 вересня до комісії з трудових спорів із заявою, в якій вимагає від власника зробити їй перерахунки по заробітній платі, оскільки, як їй стало відомо при отриманні зарплати за липень, що вже протягом 4 місяців їй не виплачується надбавка за шкідливі умови праці. Комісія відмовила

позивачці, посилаючись на те, що 3 місячний термін для подання заяви вже вичерпався.

Якими мають бути наступні дії працівниці? Дайте роз'яснення.

10. Вчителька загальноосвітньої школи (ЗОШ) № 48 м. Києва Сидоренко І. В. звернулася до комісії з трудових спорів із заявою, в якій вимагає розглянути питання про невиплату їй надбавок до заробітної плати за вислугу років. КТС відмовилась розглядати спір, посилаючись на те, що це не входить до її компетенції, і порадила звернутися Сидоренко І. В. до районного суду. Суд, у свою чергу, відмовив позивачці, посилаючись на те, що строк звернення по спорах перевищив 3 місяці. Дайте роз'яснення.

11. Іванченко 10 листопада звернулася з позовом до районного суду про незаконне звільнення її з роботи. Суд своїм рішенням визнав звільнення незаконним і зобов'язав підприємство поновити Іванченко на роботі. Керівник пояснив, що зможе поновити працівницю на роботі не раніше 1 січня, коли буде затверджений новий штатний розклад.

Чи є правомірними дії керівника? Обґрунтуйте.

12. Токар Іванов, з'явившись на роботу в стані сп'яніння, своїми неадекватними діями привів у несправність станок. В результаті цього бригада цеху понесла збитки через вимушений простій. З ініціативи майстра цеху були зібрані збори, на яких прийнято рішення ставити перед власником питання про притягнення Іванова до матеріальної відповідальності, у чому власник відмовив, посилаючись на неправомочність прийнятого зборами рішення. Між колективом цеху і власником виник конфлікт.

Дайте роз'яснення.

13. За порушення трудової дисципліни до порушника пропонується застосувати одне із таких стягнень:

- а) оголосити догану і позбавити квартальної премії;
- б) за рішенням трудового колективу ставити перед власником питання про перенесення чергової щорічної відпустки з літнього періоду на осінній;
- в) усунути з черги на покращення житлових умов;
- г) оголосити сувору догану з занесенням в особову справу;
- д) оголосити догану з подальшим розглядом поведінки працівника на загальних зборах трудового колективу.

Яке рішення прийняли б ви? Чому?

14. При прийнятті на роботу столяра Семенчука збори акціонерів ЗАТ "Стиль" прийняли рішення позбавити його половини премії протягом 6 місяців від початку роботи, оскільки останній був звільнений з попереднього місця роботи через систематичну появу на роботі в нетверезому стані. По закінченні 6 місяців роботи Семенчук звернувся за роз'ясненням до юрисконсульта.
Дайте роз'яснення ситуації.
15. Вчителька ЗОШ Прокопчук була звільнена за недбале ставлення до роботи 20 жовтня 2001 р. 30 жовтня вона звернулася до районного суду з вимогою визнати звільнення незаконним, оскільки вона протягом двох попередніх років була членом профспілкового комітету. Директор школи пояснила, що згоду профспілкового комітету на звільнення Прокопчук вона отримала. Все ж суд своїм рішенням визнав звільнення незаконним і зобов'язав директора поновити її на роботі.
Чому суд прийняв таке рішення? Які його наслідки для обох сторін?
16. Механік Сергієнко припустився технічної помилки, наслідком чого стало загоряння приладів. Підприємство зазнало шкоди в розмірі 360 грн. За порушення правил пожежної безпеки Сергієнку наказом оголошено догану. Цим же наказом його зобов'язали відшкодувати заподіяну шкоду. Сергієнко відмовився підписати наказ, вважаючи, що його двічі притягують до відповідальності за одне і те ж правопорушення.
А як думаєте ви? Поясніть.

Рекомендована література

1. Стичинський Б. С., Зуб І. В., Ротань В. Т. Науково-практичний коментар до законодавства про працю України. 4-е вид., перероб. та випр. — К.: А.С.К. — 2003.
2. Болотіна Н. Б. Трудове право України: підручник. — К.: Вікар, 2003.
3. Трудове право України: Збірник нормативно-правових актів / Упорядк. Л. А. Бущенко, І. А. Ветухова. — Х.: Консум, 2001.
4. Прокопенко В. І., Козак З. Я. Кодекс законів про працю України. Науково-практичний коментар / За ред. І. П. Лаврінчук. — Х.: Консум, 2003.

Розділ 12

ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ТА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

План викладу матеріалу розділу

- 12.1. Поняття права соціального захисту та соціального забезпечення
- 12.2. Правові основи загальнообов'язкового державного соціального страхування
- 12.3. Пенсійне забезпечення в Україні
- 12.4. Державна соціальна підтримка сім'ї, материнства й дитинства, інших категорій громадян
- 12.5. Право на охорону здоров'я та його реалізація в Україні
- 12.6. Правові основи соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ пенсії;	✓ прожитковий мінімум;
✓ здоров'я;	✓ сім'я з дітьми;
✓ допомога;	✓ соціальні послуги;
✓ малозабезпечена сім'я;	✓ соціальне
✓ право соціального захисту;	обслуговування

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Закон України "Основи законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування".
3. Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії".
4. Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".
5. Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення".

6. Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням”.
7. Закон України “Про соціальні послуги”.
8. Закон України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”.
9. Закон України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям”.
10. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”.
11. Закон України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”.
12. Основи законодавства України про охорону здоров’я.
13. Закон України “Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення”.
14. Закон України “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб”.

12.1. Поняття права соціального захисту та соціального забезпечення

Ст. 1 Конституції України проголосила Україну правовою і соціальною державою, яка повинна визнавати та забезпечувати основні соціальні права людини і громадянина, а саме: право на працю, належні, безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від установленої законом, на соціальний захист, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї, на охорону здоров’я, медичну допомогу та медичне страхування та ін.

У зв’язку з цим держава бере на себе зобов’язання захистити найбільш уразливі верстви населення, які з об’єктивних причин обмежені у здійсненні своїх прав і забезпеченні законних інтересів.

Так, згідно зі ст. 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них причин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Соціальний захист полягає у встановленні державою гарантій права громадян на працю, допомогу на випадок безробіття,

допомогу у разі втрати працездатності, у старості, державну допомогу малозабезпеченим сім'ям та сім'ям з дітьми, допомогу і пільги окремим категоріям громадян та ін.

З цією метою законодавством держави встановлюються державні соціальні гарантії.

Для визначення рівня соціальних гарантії законодавством встановлюються державні соціальні стандарти (мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, державні допомоги тощо).

Розвиток і вдосконалення соціальної політики держави, спрямованої на забезпечення соціальних прав громадян, неможливий без відповідної самостійної галузі права — права соціального захисту.

Право соціального захисту — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у сфері реалізації, охорони і захисту соціальних прав людини і громадянина.

Основною складовою права соціального захисту є право соціального забезпечення.

Право соціального забезпечення — це сукупність правових норм, які регулюють відносини у сфері матеріального забезпечення верств населення, окремих громадян, які в силу об'єктивних причин можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування або потребують додаткового матеріального забезпечення та не можуть самостійно уникнути соціальних ризиків.

Законодавство України передбачає такі основні соціальні ризики:

- старість;
- повна, часткова втрата працездатності;
- тимчасова втрата працездатності;
- безробіття;
- втрата годувальника;
- малозабезпеченість.

Тому право особи на соціальне забезпечення передбачає такі його види:

- пенсії;
- допомоги;

- соціальні пільги;
- соціальне обслуговування.

Соціальне забезпечення здійснюється цілою системою відповідних органів (рис. 12.1).

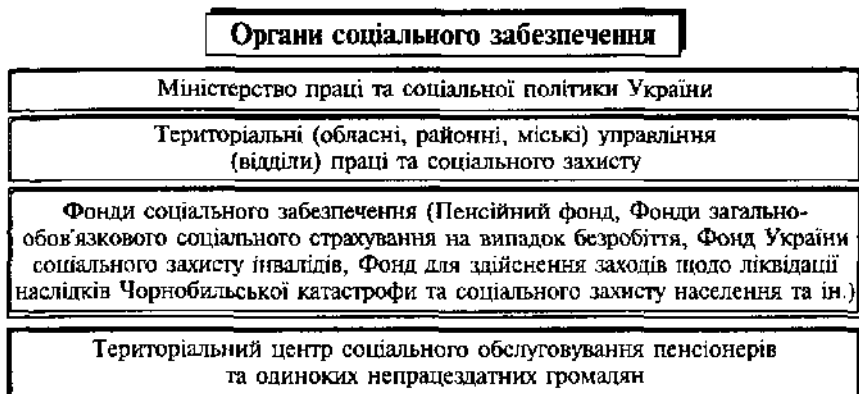

Рис. 12.1. Система органів соціального забезпечення

12.2. Правові основи загальнообов'язкового державного соціального страхування

Основами законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування визначено, що загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (далі — роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Залежно від страхового випадку є такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування:

- пенсійне страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;

- медичне страхування;
- страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- страхування на випадок безробіття;
- інші види страхування, передбачені законами України.

Відносини, що виникають за зазначеними у частині першій цієї статті видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, регулюються окремими законами, прийнятими відповідно до цих Основ.

На сьогоднішній день прийнято і діють Закони України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням". З 2004 року вступає в дію Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та "Про недержавне пенсійне забезпечення".

Перші з них значною мірою пов'язані із забезпеченням права на працю та трудовими правовідносинами.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, передбачає матеріальне забезпечення громадян у зв'язку з втратою заробітної плати (доходу) внаслідок тимчасової втрати працездатності (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї), вагітності та пологів, догляду за малолітньою дитиною, часткову компенсацію витрат, пов'язаних із народженням дитини, смертю застрахованої особи або членів її сім'ї, а також надання соціальних послуг за рахунок бюджету Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, що формується шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами.

Зазначене питання регулюється Законом України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням" 18.01.2001 р.

Загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, підлягають:

1) особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту) на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та господарювання або у фізичних осіб, у тому числі в іноземних дипломатичних та консульських установах, інших представництвах нерезидентів, а також обрані на виборні посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та в інших органах;

2) члени колективних підприємств, сільськогосподарських та інших виробничих кооперативів.

Громадяни України, які працюють за межами території України і не застраховані в системі соціального страхування країни, в якій вони перебувають, мають право на матеріальне забезпечення та соціальні послуги за умови сплати страхових внесків до Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності відповідно до діючого законодавства, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням здійснює *Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності*. Зазначений фонд провадить збір і акумуляцію страхових внесків та інших коштів, призначених для фінансування матеріального забезпечення та соціальних послуг, та забезпечує їх надання, а також здійснює контроль за використанням цих коштів. Фонд належить до цільових позабюджетних страхових фондів.

Допомога по тимчасовій непрацездатності надається застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати (доходу), у разі настання в неї одного з таких страхових випадків:

1) тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві;

2) необхідності догляду за хворою дитиною;

3) необхідності догляду за хворим членом сім'ї;

4) догляду за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом віком до 16 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає цю дитину;

5) карантину, накладеного органами санітарно-епідеміологічної служби;

б) тимчасового переведення застрахованої особи відповідно до медичного висновку на легшу, нижчеоплачувану роботу;

7) протезування з поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства;

8) санаторно-курортного лікування.

Допомога по тимчасовій непрацездатності не надається:

1) у разі одержання застрахованою особою травм або її захворювання при вчиненні нею злочину;

2) у разі навмисного заподіяння шкоди своєму здоров'ю з метою ухилення від роботи чи інших обов'язків або симуляції хвороби;

3) за час перебування під арештом і за час проведення судово-медичної експертизи;

4) за час примусового лікування, призначеного за постановою суду;

5) у разі тимчасової непрацездатності у зв'язку із захворюванням або травмою, що сталися внаслідок алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння або дій, пов'язаних із таким сп'янінням;

б) за період перебування застрахованої особи у відпустці без збереження заробітної плати, творчій відпустці, додатковій відпустці у зв'язку з навчанням.

Розмір допомоги по тимчасовій непрацездатності застрахованим особам встановлюється у відсотках до середньої заробітної плати (доходу) та визначається з огляду на страховий стаж, належність до осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, ветеранів війни і т. ін.

Допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі у формі матеріального забезпечення, яке компенсує втрату заробітної плати (доходу) за період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Допомога по вагітності та пологах застрахованій особі виплачується за весь період відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, тривалість якої становить 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнених пологів або народження двох чи більше дітей — 70) календарних днів після пологів. Жінкам, віднесеним до I—4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, допомога по вагітності та пологах виплачується за 180 календарних днів зазначеної відпустки (90 — до пологів та 90 — після пологів). Розмір зазначеної допомоги обчислюється сумарно та надається застрахованій особі в повному обсязі незалежно від кількості днів відпустки, фактично використаних до пологів.

Допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі у розмірі 100% середньої заробітної плати (доходу).

Застрахованій особі (одному з батьків дитини, усиновителю чи опікуну) при народженні дитини надається одноразова допомога.

Допомога при народженні дитини надається застрахованій особі (одному з батьків дитини, усиновителю чи опікуну) у розмірі, що встановлюється правлінням Фонду, але не менше розміру прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Право на допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку має застрахована особа (один із батьків дитини, усиновитель, баба, дід, інший родич або опікун), яка фактично здійснює догляд за дитиною.

Допомога на поховання надається у разі смерті застрахованої особи, а також членів сім'ї, які перебували на її утриманні:

1) дружини (чоловіка);

2) дітей, братів, сестер та онуків, які не досягли 18 років або старших цього віку, якщо вони стали інвалідами до 18 років (братів, сестер та онуків — за умови, що вони не мають працездатних батьків), а студентів та учнів середніх професійно-технічних та вищих навчальних закладів з денною формою навчання — до 23 років;

3) батька, матері;

4) діда та баби за прямою лінією спорідненості.

Не вважаються такими, що перебували на утриманні застрахованої особи, члени сім'ї, які мали самостійні джерела засобів до існування (одержували заробітну плату, пенсію тощо).

Допомога надається застрахованій особі, члену її сім'ї або іншим юридичним чи фізичним особам, які здійснили поховання.

12.3. Пенсійне забезпечення в Україні

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють пенсійне забезпечення в Україні, є Конституція України, Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Закони України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та "Про недержавне пенсійне забезпечення" (два останні вступають в дію з 2004 року).

Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" визначає принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання

соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, передбачених цим Законом, а також регулює порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбаченим цим Законом. Для окремих категорій громадян законами України можуть встановлюватися умови, норми і порядок їх пенсійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і недержавного пенсійного забезпечення.

Згідно зазначеного Закону система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів:

- перший рівень — солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі солідарна система), що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим Законом;

- другий рівень — накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі — накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених цим Законом.

- третій рівень — система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Право на отримання пенсій та соціальних послуг із солідарної системи мають:

- 1) громадяни України, які застраховані згідно із цим Законом та досягли встановленого цим Законом пенсійного віку чи визнані інвалідами в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб — члени їхніх сімей та інші особи, передбачені цим Законом;

2) особи, яким до дня набрання чинності цим Законом була призначена пенсія відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення” (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України “Про пенсійне забезпечення” — за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених цим Законом, — члени їхніх сімей.

Право на отримання довічної пенсії та одноразової виплати за рахунок коштів Накопичувального фонду мають застраховані особи і члени їхніх сімей та/або спадкоємці на умовах та в порядку, визначених цим Законом.

Особи, які не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, але добровільно сплачували страхові внески в порядку та розмірах, встановлених цим Законом, до солідарної системи та/або накопичувальної системи пенсійного страхування, мають право на умовах, визначених цим Законом, на отримання пенсії і соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду та/або отримання довічної пенсії чи одноразової виплати за рахунок коштів Накопичувального фонду.

Відповідно до цього Закону, за рахунок коштів Пенсійного фонду в солідарній системі призначаються такі пенсійні виплати:

- 1) пенсія за віком;
- 2) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства);
- 3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

У солідарній системі надаються соціальні послуги за рахунок коштів Пенсійного фонду.

За рахунок коштів Накопичувального фонду, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснюються такі пенсійні виплати:

- 1) довічна пенсія з установленим періодом;
- 2) довічна обумовлена пенсія;
- 3) довічна пенсія подружжя;
- 4) одноразова виплата.

Умовами призначення пенсії за віком є досягнення чоловіками 60 років, жінками — 55 років та наявності страхового стажу не менше п'яти років. Розмір пенсії за віком визначається шляхом

множення заробітної плати (доходу) застрахованої особи, з якої обчислюється пенсія, на коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи, визначеного відповідно до цього Закону (ст. 25).

За бажанням застрахованої особи частина розміру пенсії за віком за період страхового стажу, набутого до дня набрання чинності цим Законом, може бути визначена відповідно до раніше діючого законодавства, а частина розміру пенсії за період страхового стажу, набутого після набрання чинності цим Законом, — відповідно до цього Закону.

Згідно нового Закону *максимальний розмір* пенсії за віком не обмежується. В той же час, *мінімальний розмір* пенсії за віком встановлюється в розмірі 20 відсотків середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки України за попередній рік, яка визначається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі статистики за наявності у чоловіків 25 років (у жінок — 20) страхового стажу.

За наявності страхового стажу меншої тривалості пенсія за віком встановлюється в розмірі, пропорційному наявному страховому стажу, виходячи з мінімального розміру пенсії за віком.

Нововведенням у пенсійному законодавстві стало впровадження умов підвищення розміру пенсії за віком у разі відстрочки часу її призначення. Так, особі, яка набула права на пенсію за віком відповідно до цього Закону, але після досягнення пенсійного віку виявила бажання працювати і одержувати пенсію з більш пізнього строку, пенсія за віком призначається з урахуванням страхового стажу на день звернення за призначенням пенсії з підвищенням розміру пенсії за віком за кожний повний рік страхового стажу після досягнення пенсійного віку.

Пенсія по інвалідності призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання, в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства за наявності необхідного страхового стажу. Пенсія по інвалідності призначається незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи. Необхідно мати на увазі, що пенсія по інвалідності від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання призначається відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності".

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по інвалідності, а в разі смерті пенсіонера або осіб, які отримали інвалідність під час проходження строкової військової служби, — незалежно від тривалості страхового стажу. При цьому дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.

Законом передбачено, що пенсійне забезпечення застрахованих осіб, які працювали або працюють на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за списком №1 та на інших роботах із шкідливими і важкими умовами праці за списком №2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затверджених Кабінетом Міністрів України, та за результатами атестації робочих місць, на посадах, що дають право на призначення пенсії за віком на пільгових умовах або за вислугу років, які відповідно до законодавства, що діяло раніше, мали право на пенсію на пільгових умовах або за вислугу років, буде здійснюється згідно з окремим законодавчим актом через професійні та корпоративні фонди. До запровадження пенсійного забезпечення через професійні та корпоративні фонди цим особам пенсії призначатимуться за нормами цього Закону в разі досягнення пенсійного віку та наявності трудового стажу, передбаченого Законом України "Про пенсійне забезпечення".

У разі, якщо особа має право на отримання пенсії відповідно до законів України "Про державну службу", "Про Національний банк України", "Про дипломатичну службу", "Про службу в органах місцевого самоврядування", "Про прокуратуру", "Про статус народного депутата України", "Про статус суддів", "Про судову експертизу", "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів", Митного кодексу України, Положення про помічника-консультанта народного депутата України та цього Закону, призначається одна пенсія за її вибором. При цьому різниця між розміром пенсії, на який має право особа відповідно до зазначених законодавчих актів, та розміром пенсії із солідарної системи відповідно до цього Закону фінансується за рахунок коштів Державного бюджету України.

Система недержавного пенсійного забезпечення входить складовою частиною системи накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб, крім випадків, передбачених законами, у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат й регулюється відповідно законодавством про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, Законами України “Про недержавне пенсійне забезпечення”, “Про страхування”, “Про банки і банківську діяльність”, “Про інститути спільного інвестування (паї та корпоративні інвестиційні фонди)”, “Про цінні папери і фондову біржу”, “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні”, “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” та інших нормативно-правових актів.

12.4. Державна соціальна підтримка сім'ї, материнства й дитинства, інших категорій громадян

Законом України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” в редакції Закону 2002 року встановлено гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення.

Так, право на державну допомогу мають незастраховані громадяни України, в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти.

Дитиною визнається особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом вона не набуває прав повнолітньої раніше.

Згідно зі ст. 3 Закону сім'ям з дітьми призначаються такі види державної допомоги:

- 1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- 2) одноразова допомога при народженні дитини;

3) допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

4) допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;

5) допомога на дітей самотніми матерями;

Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян за рахунок власних коштів можуть запроваджувати додаткові види допомоги та встановлювати доплати до державної допомоги сім'ям з дітьми. Покриття витрат на виїзду державної допомоги сім'ям з дітьми здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

Розмір державної допомоги сім'ям з дітьми визначається Верховною Радою України щороку у відсотковому відношенні до прожиткового мінімуму з поступовим наближенням до прожиткового мінімуму, але при цьому не може бути нижчим за величину, яка дорівнює 25% від встановленого рівня прожиткового мінімуму.

01.06.2000 р. Верховною Радою України прийнято Закон України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям", який спрямований на реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист — забезпечення рівня життя, не нижчого від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям.

Отже, *державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям* полягає у щомісячній допомозі, яка надається у грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї.

Малозабезпеченою сім'єю визнається сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Прожитковий мінімум для сім'ї — визначена для кожної сім'ї, залежно від її складу, сума прожиткових мінімумів, розрахованих та затверджених відповідно до Закону України "Про прожитковий мінімум" для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення.

Право на державну соціальну допомогу закон надає малозабезпеченим сім'ям, які постійно проживають на території України.

Розмір державної соціальної допомоги визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом, який обчислюється за методикою, встановленою спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики, але цей розмір не може бути більшим ніж 75% прожиткового мінімуму для сім'ї.

Строк, на який призначається державна соціальна допомога у загальному випадку, складає шість місяців. Одиноким особам, визнаним за результатами медико-соціальної експертизи непрацездатними, які не мають інших джерел до існування, державна соціальна допомога може бути призначена на строк визнання особи непрацездатною. Одиноким особам, які досягли 65-річного віку і не мають інших джерел для існування, державна соціальна допомога може бути призначена довічно.

В нашій державі на законодавчому рівні визначено організаційні та правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю. Основним нормативним документом, що регулює зазначене питання, є Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю", прийнятий Верховною Радою України 21.06.2001 р.

Соціальною роботою з дітьми та молоддю визнається діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ, незалежно від їх підпорядкування і форми власності, та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб.

Основними напрямками державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

- визначення правових засад соціальної роботи з дітьми та молоддю;
- розроблення та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціального становлення і соціальної підтримки дітей та молоді;
- створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дітей та молоді, задоволення потреб у добровільному виборі виду діяльності, не забороненому законодавством, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній і оздоровчій діяльності;
- консультування і надання соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги;

- здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на подолання соціальних проблем;

- здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання наслідкам негативних явищ та подолання таких наслідків;

- розроблення та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного та фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації;

- сприяння дитячим і молодіжним організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проєктів;

- забезпечення дотримання соціальних стандартів і нормативів умов життєдіяльності, морального, психологічного та фізичного стану дітей та молоді;

- здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного та інших видів забезпечення соціальної роботи;

- сприяння розвитку та підтримка волонтерського руху;

- встановлення та зміцнення зв'язків із соціальними службами для молоді за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю;

- здійснення комплексу медико-соціальних та реабілітаційних заходів щодо адаптації в суспільстві дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.

Основними принципами соціальної роботи з дітьми та молоддю закон визнає:

- законність, додержання і захист прав людини;

- диференційність, системність, індивідуальний підхід;

- доступність, конфіденційність у соціальній роботі;

- відповідальність суб'єктів соціальної роботи за додержання етичних і правових норм, вимог та правил здійснення соціальної роботи;

- добровільність у прийнятті допомоги.

З метою надання різноманітних соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної, матеріальної та інших видів соціальної допомоги, консультування дітей та молоді, розроблення та здійснення системи заходів по створенню умов, достатніх для життєдіяльності різних категорій

дітей та молоді, здійснення соціально-профілактичної роботи серед дітей та молоді, проведення системи заходів щодо запобігання негативним явищам та їх подолання в нашій державі функціонує система суб'єктів соціальної роботи з дітьми та молоддю, до яких відносяться уповноважені органи, які здійснюють відповідну соціальну роботу, та фахівці із соціальної роботи.

До уповноважених органів належать:

- органи виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування;
- служби у справах неповнолітніх;
- центри соціальних служб для молоді, їхні спеціалізовані

формування;

- підприємства, установи та організації, незалежно від їх підпорядкування та форми власності.

Окрема увага у законодавстві приділена захисту прав інвалідів з дитинства та дітей-інвалідів. Так, Законом України "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам" від 16.11.2000 р. зазначеним особам гарантовано право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму.

Згідно з Законом право на державну соціальну допомогу мають:

- інваліди з дитинства I і II групи;
- непрацюючі інваліди з дитинства III групи;
- діти-інваліди віком до 16 років.

Причина, група інвалідності, строк, на який встановлюється інвалідність, визначаються органом медико-соціальної експертизи згідно із законодавством України.

Інвалідам з дитинства, які мають одночасно право на державну соціальну допомогу і пенсію, призначається державна соціальна допомога або пенсія за їх вибором. Державна соціальна допомога або пенсія інвалідам з дитинства, яких визнано недієздатними, а також на дітей-інвалідів призначається за вибором їхніх батьків, усиновителів, опікуна або піклувальника.

Розмір державної соціальної допомоги призначається в залежності від категорії, до якої належить особа, та у відсотках до прожиткового мінімуму, і підвищується у зв'язку із його збільшенням.

Державна соціальна допомога інвалідам з дитинства або на дітей-інвалідів віком до 16 років призначається органами соціального захисту населення і виплачується державними підприємствами і об'єднаннями зв'язку за місцем проживання інваліда з дитинства або батьків, усиновителів, яким призначена допомога на дітей-інвалідів.

12.5. Право на охорону здоров'я та його реалізація в Україні

Кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя.

Здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів.

Охорона здоров'я – це система заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя.

Ст. 49 Конституції України гарантує право на охорону здоров'я. Система охорони здоров'я передбачає:

- а) життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;
- б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- в) санітарно-епідеміологічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає;
- г) безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку;

г) кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря і закладу охорони здоров'я;

д) достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь;

е) участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в галузі охорони здоров'я;

є) участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством;

ж) можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;

з) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я;

и) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди;

і) оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я;

ї) можливість проведення незалежної медичної експертизи у разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертизи, застосування до нього заходів примусового лікування та в інших випадках, коли діями працівників охорони здоров'я можуть бути зачеплені загальновизнані права людини і громадянина.

Громадянам України, які перебувають за кордоном, гарантується право на охорону здоров'я у формах і обсязі, передбачених міжнародними договорами, в яких бере участь Україна.

Держава визнає право кожного громадянина України на охорону здоров'я і забезпечує його захист. У разі порушення законних прав і інтересів громадян у галузі охорони здоров'я відповідні державні, громадські або інші органи, підприємства, установи та організації, їх посадові особи і громадяни зобов'язані вжити заходів щодо поновлення порушених прав, захисту законних інтересів та відшкодування заподіяної шкоди. Судовий захист права на охорону здоров'я здійснюється у порядку, встановленому законодавством.

Разом з тим, закон визначає наступні обов'язки громадян України у галузі охорони здоров'я:

а) піклуватися про своє здоров'я та здоров'я дітей, не шкодити здоров'ю інших громадян;

б) у передбачених законодавством випадках проходити профілактичні медичні огляди і робити щеплення;

в) подавати невідкладну допомогу іншим громадянам, які знаходяться у загрозовому для життя і здоров'я стані;

г) виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством про охорону здоров'я.

Іноземні громадяни та особи без громадянства, які постійно проживають на території України, користуються такими ж правами і мають такі ж обов'язки в галузі охорони здоров'я, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами чи законодавством України.

Охорона здоров'я — один із пріоритетних напрямків державної діяльності. Держава формує політику охорони здоров'я в Україні та забезпечує її реалізацію. Державна політика охорони здоров'я забезпечується бюджетними асигнуваннями в розмірі, що відповідає її науково обгрутованим потребам, але не менше десяти відсотків національного доходу.

Основу державної політики охорони здоров'я формує Верховна Рада України шляхом закріплення конституційних і законодавчих засад охорони здоров'я, визначення її мети, головних завдань, напрямків, принципів і пріоритетів, встановлення нормативів і обсягів бюджетного фінансування, створення системи відповідних кредитно-фінансових, податкових, митних та інших регуляторів, затвердження переліку комплексних і цільових загальнодержавних програм охорони здоров'я.

Реалізація державної політики охорони здоров'я покладається на органи державної виконавчої влади. Особисту відповідальність за неї несе Президент України. Президент України у своїй щорічній доповіді Верховній Раді України звітує про стан реалізації державної політики в галузі охорони здоров'я.

Спеціально уповноваженим центральним органом державної виконавчої влади в галузі охорони здоров'я є Міністерство охорони здоров'я України, компетенція якого визначається положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Безпосередню охорону здоров'я населення забезпечують санітарно-профілактичні, лікувально-профілактичні, фізкультурно-оздоровчі, санаторно-курортні, аптечні, науково-медичні та інші заклади охорони здоров'я. Держава також підтримує і заохочує індивідуальну підприємницьку діяльність у галузі охорони здоров'я. Дозвіл (ліцензія) на здійснення такої діяльності видається в порядку, передбаченому законодавством. Спори про відмову у видачі дозволу (ліцензії) розглядаються у судовому порядку.

Фінансування охорони здоров'я здійснюється за рахунок Державного бюджету України, бюджету Республіки Крим, бюджетів органів місцевого та регіонального самоврядування, фондів медичного страхування, благодійних фондів та будь-яких інших джерел, не заборонених законодавством.

Держава повинна забезпечувати життєвий рівень населення, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання його здоров'я. З цією метою на основі науково обгрунтованих медичних, фізіологічних та санітарно-гігієнічних вимог встановлюються єдині мінімальні норми заробітної плати, пенсій, стипендій, соціальної допомоги та інших доходів населення, організується безкоштовне забезпечення найбільш вразливих верств населення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності, здійснюється комплекс заходів щодо задоволення життєвих потреб біженців, безпритульних та інших осіб, які не мають певного місця проживання, безкоштовно надаються медична допомога і соціальне обслуговування особам, які перебувають у важкому матеріальному становищі, загрозовому для їх життя і здоров'я.

З метою забезпечення сприятливих для здоров'я умов праці, навчання, побуту та відпочинку, високого рівня працездатності, профілактики травматизму і професійних захворювань, отруєнь та відвернення іншої можливої шкоди для здоров'я встановлюються єдині санітарно-гігієнічні вимоги до організації виробничих та інших процесів, пов'язаних із діяльністю людей, а також до якості машин, обладнання, будівель, споживчих товарів та інших об'єктів, які можуть мати шкідливий вплив на здоров'я. Всі державні стандарти, технічні умови і промислові зразки обов'язково погоджуються з органами охорони здоров'я в порядку, встановленому законодавством.

В інтересах збереження генофонду народу України, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань держава зобов'язана здійснювати комплекс заходів, спрямованих на усунення факторів, що шкідливо впливають на генетичний апарат людини, а також створювати систему державного генетичного моніторингу, організовувати медико-генетичну допомогу населенню, сприяти збагаченню і поширенню наукових знань в галузі генетики і демографії.

З метою запобігання інфекційним захворюванням, небезпечним для населення, держава забезпечує планомірне науково обґрунтоване попередження, лікування, локалізацію та ліквідацію масових інфекційних захворювань.

Суттєвого значення законодавство надає проблемам запобігання захворюванню на СНІД. З цією метою в Україні прийнято Закон "Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальних захист населення". Згідно з зазначеним Законом синдром набутого імунodefіциту (СНІД) – особливо небезпечна інфекційна хвороба, що викликається вірусом імунodefіциту людини (ВІЛ) і через відсутність у даний час специфічних методів профілактики та ефективних методів лікування призводить до смерті. Масове розповсюдження цієї хвороби в усьому світі та в Україні створює загрозу особистій, громадській та державній безпеці, спричиняє важкі соціально-економічні та демографічні наслідки, що зумовлює необхідність вжиття спеціальних заходів щодо захисту прав і законних інтересів громадян та суспільства. Боротьба з цією хворобою є одним із пріоритетних завдань держави в галузі охорони здоров'я населення.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають або на законних підставах тимчасово перебувають на території України, мають право на:

- медичний огляд з метою виявлення зараження вірусом імунodefіциту людини;
- одержання офіційного висновку про результати такого медичного огляду та кваліфікованих рекомендацій щодо запобігання розповсюдженню ВІЛ-інфекції.

Медичний огляд неповнолітніх віком до 18 років і осіб, визнаних у встановленому законом порядку недієздатними, може проводитися на прохання чи за згодою їх законних представників, які мають право бути присутніми при проведенні такого огляду. Медичний огляд громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають на території України або яким надано статус біженців, здійснюється безоплатно. Порядок оплати медичного огляду інших категорій іноземців визначається законодавством та відповідними міжнародними договорами України.

Особа, яка пройшла медичний огляд, має право на повторний огляд у будь-який час у тому ж або, за своїм вибором, в іншому акредитованому в установленому порядку закладі охорони здоров'я.

За бажанням особи, яка звернулася до закладу охорони здоров'я для проведення медичного огляду, такий огляд може бути проведено анонімно. Відомості про результати медичного огляду, наявність чи відсутність ВІЛ-інфекції в особі, яка пройшла медичний огляд, є конфіденційними та становлять лікарську таємницю. Передача таких відомостей дозволяється тільки особі, якої вони стосуються, а у випадках, передбачених законами України, також законним представникам цієї особи, закладам охорони здоров'я, органам прокуратури, слідства, дізнання та суду.

Згідно з законодавством особи, в якій за даними медичного огляду виявлено ВІЛ-інфекцію, повідомляється про це працівником закладу охорони здоров'я, в якому проведено огляд, з урахуванням вимог цього Закону щодо конфіденційності зазначеної інформації. Одночасно ВІЛ-інфікованому повідомляється про необхідність дотримання профілактичних заходів, спрямованих на недопущення розповсюдження ВІЛ-інфекції, про гарантії дотримання прав і свобод ВІЛ-інфікованих, а також про кримінальну відповідальність за завідоме поставлення в небезпеку зараження та зараження інших осіб вірусом імунодефіциту людини.

У разі виявлення ВІЛ-інфекції у неповнолітніх віком до 18 років, а також у осіб, визнаних у встановленому законом порядку недієздатними, працівник закладу охорони здоров'я, в якому проведено медичний огляд, повідомляє про це батьків або інших законних представників зазначених осіб. Порядок повідомлення обстеженим особам про результати медичного огляду та видачі їм відповідних офіційних висновків встановлюється Міністерством охорони здоров'я України.

Обов'язковому лабораторному дослідженню на наявність ВІЛ-інфекції підлягає кров (її компоненти), отримана від донорів крові (її компонентів) та донорів інших біологічних рідин, клітин, тканин та органів людини. Переливання крові (її компонентів), а також використання інших біологічних рідин, клітин, органів, тканин у медичних цілях дозволяється лише після обов'язкового лабораторного дослідження крові донорів на ВІЛ-інфекцію. З метою запобігання поширенню ВІЛ-інфекції через донорську кров її переливання застосовується лише у випадках, коли таке медичне втручання є єдиним засобом для врятування життя людини.

У разі, коли існує реальна загроза життю людини та єдиним засобом врятування хворого є термінове переливання крові, а належним чином перевіреної донорської крові немає, за згодою хворого

або його законного представника допускається переливання крові, перевіреної на ВІЛ-інфекцію з використанням швидких тестів. Якщо усвідомлену згоду хворого або згоду його законного представника отримати неможливо, рішення про переливання такої крові приймається консилиумом лікарів, а при неможливості скликання консилиуму – лікарем, який надає медичну допомогу. Факт переливання крові, перевіреної на ВІЛ-інфекцію з використанням швидких тестів, та згода хворого або його законного представника на проведення такого медичного втручання обов'язково письмово посвідчуються в медичній документації хворого, а зразок цієї крові терміново надсилається для відповідного лабораторного дослідження.

Дипломатичні представництва та консульські установи України видають візу на в'їзд в Україну іноземцям та особам без громадянства, які прибувають в Україну на строк понад три місяці, за умови пред'явлення ними документа про відсутність у них ВІЛ-інфекції, якщо інше не встановлено міжнародними договорами України.

З метою охорони здоров'я населення організуються профілактичні медичні огляди неповнолітніх, вагітних жінок, працівників підприємств, установ і організацій з шкідливими і небезпечними умовами праці, військовослужбовців та осіб, професійна чи інша діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення або підвищеною небезпекою для оточуючих.

Держава повинна сприяти утвердженню здорового способу життя населення шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації медичного, екологічного і фізичного виховання, здійснення заходів, спрямованих на підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов, в тому числі медичного контролю, для заняття фізкультурою, спортом і туризмом, розвиток мережі лікарсько-фізкультурних закладів, профілакторіїв, баз відпочинку та інших оздоровчих закладів, на боротьбу зі шкідливими для здоров'я людини звичками, встановлення системи соціально-економічного стимулювання осіб, які ведуть здоровий спосіб життя.

Громадянам України надається лікувально-профілактична допомога поліклініками, лікарнями, диспансерами, клініками науково-дослідних інститутів та іншими акредитованими закладами охорони здоров'я, службою швидкої медичної допомоги, а також окремими медичними працівниками, які мають відповідну ліцензію.

Кожний пацієнт має право вільного вибору лікаря, якщо останній може запропонувати свої послуги.

Медичні працівники зобов'язані подавати першу невідкладну допомогу при нещасних випадках і гострих захворюваннях. Медична допомога забезпечується службою швидкої медичної допомоги або найближчими лікувально-профілактичними закладами незалежно від відомчої підпорядкованості та форм власності з подальшим відшкодуванням витрат.

У невідкладних випадках, коли подання медичної допомоги через відсутність медичних працівників на місці неможливе, підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані надавати транспорт для перевезення хворого до лікувально-профілактичного закладу.

Медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків (лікарська таємниця).

Медичне втручання (застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини) допускається лише в тому разі, коли воно не може завдати шкоди здоров'ю пацієнта при наявності його згоди. Проте у невідкладних випадках, коли реальна загроза життю хворого є наявною, згода хворого або його законних представників на медичне втручання не потрібна.

Законодавством регулюється також порядок трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів, штучного запліднення та імплантації ембріона, застосування методів стерилізації, добровільного штучного переривання вагітності і т. ін.

Медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу у повному обсязі хворому, який знаходиться в критичному для життя стані. Така допомога може також надаватися спеціально створеними закладами охорони здоров'я, що користуються пільгами з боку держави. Активні заходи щодо підтримання життя хворого припиняються в тому випадку, коли стан людини визначається як незворотна смерть. Порядок припинення таких заходів, поняття та критерії смерті визначаються Міністерством охорони здоров'я України відповідно до сучасних міжнародних вимог. Медичним працівникам забороняється здійснення *евтаназії* – навмисного прискорення смерті або умиртвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань.

Громадяни забезпечуються лікарськими засобами та імунобіологічними препаратами через аптечні та лікувально-профілактичні заклади. У необхідних випадках громадяни забезпечуються протезами, ортопедичними, коригуючими виробами, окулярами, слуховими апаратами, засобами лікувальної фізкультури і спеціальними засобами пересування.

Законодавство України спрямоване на заохочення материнства з боку держави. Охорона здоров'я матері та дитини забезпечується організацією широкої мережі жіночих, медико-генетичних та інших консультацій, пологових будинків, санаторіїв та будинків відпочинку для вагітних жінок і матерів з дітьми, ясел, садків та інших дитячих закладів; наданням жінці відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами з виплатою допомоги по соціальному страхуванню та встановленням перерв у роботі для годування дитини; виплатою у встановленому порядку допомоги у зв'язку з народженням дитини і допомоги на час догляду за хворою дитиною; забороною застосування праці жінок на важких і шкідливих для здоров'я виробництвах, переведенням вагітних жінок на легку роботу зі збереженням середнього заробітку; поліпшенням і оздоровленням умов праці та побуту; усуненням негативних екологічних факторів; державною і громадською допомогою сім'ї та іншими заходами у порядку, встановленому законодавством України.

Мединою і фармацевтичною діяльністю можуть займатися особи, які мають відповідну спеціальну освіту і відповідають єдиним кваліфікаційним вимогам. Як виняток за спеціальним дозволом Міністерства охорони здоров'я України або уповноваженого ним органу охорони здоров'я особам без спеціальної освіти дозволяється діяльність у галузі народної і нетрадиційної медицини.

Медичні і фармацевтичні працівники мають право на:

- а) заняття медичною і фармацевтичною діяльністю відповідно до спеціальності та кваліфікації;
- б) належні умови професійної діяльності;
- в) підвищення кваліфікації, перепідготовку не рідше одного разу на п'ять років у відповідних закладах та установах;
- г) вільний вибір апробованих форм, методів і засобів діяльності, впровадження у встановленому порядку сучасних досягнень медичної та фармацевтичної науки і практики;
- г) безкоштовне користування соціальною, екологічною та спеціальною медичною інформацією, необхідною для виконання професійних обов'язків;

д) обов'язкове страхування за рахунок власника закладу охорони здоров'я у разі заподіяння шкоди їх життю і здоров'ю у зв'язку з виконанням професійних обов'язків у випадках, передбачених законодавством;

е) соціальну допомогу з боку держави у разі захворювання, каліцтва або в інших випадках втрати працездатності, що настала у зв'язку з виконанням професійних обов'язків;

є) скорочений робочий день і додаткову оплачувану відпустку у випадках, встановлених законодавством;

ж) пільгові умови пенсійного забезпечення;

з) судовий захист професійної честі та гідності та ін.

Медичні і фармацевтичні працівники зобов'язані:

а) сприяти охороні та зміцненню здоров'я людей, запобіганню і лікуванню захворювань, подавати своєчасну та кваліфіковану медичну і лікарську допомогу;

б) безкоштовно надавати першу невідкладну медичну допомогу громадянам у разі нещасного випадку та в інших екстремальних ситуаціях;

в) поширювати наукові та медичні знання серед населення, пропагувати, в тому числі власним прикладом, здоровий спосіб життя;

г) дотримуватися вимог професійної етики і деонтології, зберігати лікарську таємницю;

д) постійно підвищувати рівень професійних знань і майстерності;

е) подавати консультативну допомогу своїм колегам та іншим працівникам охорони здоров'я.

Україна – учасник міжнародного співробітництва в галузі охорони здоров'я, член Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та інших міжнародних організацій. У зв'язку з цим держава гарантує зазначеним організаціям належні умови діяльності на території України, сприяє розширенню і поглибленню участі України у заходах, що ними проводяться.

12.6. Правові основи соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

Чорнобильська катастрофа торкнулася долі мільйонів людей. У багатьох регіонах, на величезних територіях виникли нові соціальні та економічні умови. Україну оголошено зоною екологічного

лиха. Створення системи надійного захисту людей від наслідків Чорнобильської катастрофи потребує залучення значних фінансових, матеріальних та наукових ресурсів.

Законодавством України визначено основні положення щодо реалізації конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їх життя і здоров'я та створено єдиний порядок визначення категорій зон радіоактивно забруднених територій, умов проживання і трудової діяльності на них, соціального захисту потерпілого населення.

Слід зазначити, що залежно від ландшафтних та геохімічних особливостей ґрунтів міри перевищення природного доаварійного рівня накопичення радіонуклідів у навколишньому середовищі, пов'язаних з ними ступенів можливого негативного впливу на здоров'я населення, вимог щодо здійснення радіаційного захисту населення та інших соціальних заходів, з урахуванням загальних виробничих і соціально-побутових відносин, територія, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, поділяється на зони.

Такими зонами є:

- зона відчуження;
- зона безумовного (обов'язкового) відселення;
- зона гарантованого добровільного відселення;
- зона посиленого радіоекологічного контролю.

Порядок відселення та самостійного переселення визначається Кабінетом Міністрів України.

Зазначимо, що умовою проживання і трудової діяльності населення без обмежень за радіаційним фактором є одержання додаткової за рахунок забруднення території радіоактивними ізотопами дози, яка не перевищує рівня опромінення 1,0 мЗв (0,1 бер) за рік.

Законодавством визначається статус осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Так, особами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, є:

1) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС – громадяни, які брали безпосередню участь у ліквідації аварії та її наслідків;

2) потерпілі від Чорнобильської катастрофи – громадяни, включаючи дітей, які зазнали впливу радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Держава бере на себе відповідальність за завдану шкоду громадянам та зобов'язується відшкодувати її за:

1) пошкодження здоров'я або втрату працездатності громадянами та їх дітьми, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

2) втрату годувальника, якщо його смерть пов'язана з Чорнобильською катастрофою;

3) матеріальні втрати, що їх зазнали громадяни та їхні сім'ї у зв'язку з Чорнобильською катастрофою.

На державу покладаються також зобов'язання щодо своєчасного медичного обстеження, лікування і визначення доз опромінення учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілих від Чорнобильської катастрофи.

Державні органи виконавчої влади організують щорічне медичне обстеження (диспансеризацію), санаторно-курортне лікування всіх осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, запроваджують систему радіаційно-екологічного, медико-генетичного, медико-демографічного моніторингу на території України. У регіонах найбільшого зосередження осіб, які постраждали, створюються спеціалізовані центри, в тому числі дитячі, для обстеження, лікування, соціально-психологічної реабілітації та профорієнтації потерпілих осіб.

Законодавством передбачений спеціальний порядок захисту дітей, потерпілих від Чорнобильської катастрофи. До цієї категорії належать неповнолітні діти, які:

1) евакуйовані із зони відчуження, у тому числі діти, які на момент евакуації знаходились у стані внутрішньоутробного розвитку;

2) проживали на момент аварії чи прожили або постійно навчалися після аварії не менше одного року у зоні безумовного (обов'язкового) відселення;

3) проживали на момент аварії чи прожили або постійно навчалися після аварії не менше двох років у зоні гарантованого добровільного відселення;

4) проживали на момент аварії чи прожили або постійно навчалися після аварії не менше трьох років у зоні посиленого радіоекологічного контролю;

5) народилися після 26 квітня 1986 року від батька, який на час настання вагітності матері мав підстави належати до категорії 1, 2 або 3 постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, або народжені матір'ю, яка на час настання вагітності або під час вагітності мала підстави належати до категорії 1, 2 або 3 постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи;

б) хворі на рак щитовидної залози незалежно від дозиметричних показників, а також хворі на променеву хворобу;

7) одержали дозу опромінення щитовидної залози внаслідок Чорнобильської катастрофи, яка перевищує рівні, встановлені Міністерством охорони здоров'я України.

Особлива увага приділяється законодавством лікуванню потерпілих дітей. Так, рятування, лікування та реабілітація (включаючи психологічну) потерпілих дітей дошкільного і шкільного віку повинні стати пріоритетними напрямками в усіх медичних програмах і заходах, пов'язаних із ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи.

Потерпілі діти забезпечуються відповідно до фізіологічних норм, встановлених Міністерством охорони здоров'я України, продуктами харчування, а також харчовими додатками, які сприяють виведенню радіонуклідів з організму.

Законодавством також передбачені пільги та компенсації потерпілим дітям та їх батькам. Зокрема:

1) повне державне забезпечення дітей до вступу їх до школи (не старші 8 років) шляхом безкоштовного виховання (утримання) їх у державних та комунальних дошкільних навчальних закладах і надання щомісячної грошової допомоги, розмір якої визначається Кабінетом Міністрів України;

2) виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності по догляду за хворою дитиною віком до 14 років — у розмірі 100% середньої заробітної плати (доходу) незалежно від страхового стажу за весь період хвороби, включаючи санаторно-курортне лікування, одному з батьків або особі, яка їх замінює, якщо дитина потребує догляду батьків згідно з медичним висновком закладу охорони здоров'я, в якому дитина лікується чи перебуває на диспансерному обліку;

3) безплатний проїзд у межах України всіма видами транспорту (крім таксі) дитині та особі, яка супроводжує хвору дитину до місця лікування (реабілітації), оздоровлення та назад (за направленням медичних закладів), з правом позачергового придбання квитків;

4) безкоштовне придбання ліків за рецептами лікарів, а також безкоштовне позачергове зубопротезування (за винятком зубопротезування із дорогоцінних металів та металів, прирівняних до них за вартістю, що визначається Міністерством охорони здоров'я України);

5) щорічне безкоштовне забезпечення потерпілих дітей за місцем роботи одного із батьків путівками на оздоровлення строком до двох місяців.

8) шомісячні виплати мінімальної заробітної плати сім'ям, де виховуються діти-чорнобильці;

10) надання жінкам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, відпустки по вагітності і пологах тривалістю 90 календарних днів до пологів і 90 календарних днів після пологів, яка обчислюється сумарно і надається жінкам повністю незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів, з оплатою в розмірі повного заробітку незалежно від страхового стажу та місця роботи;

11) безкоштовне харчування учнів середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних закладів освіти, студентів коледжів та технікумів (училищ), розташованих на територіях радіоактивного забруднення (пункти 2, 3, 4 статті 2 цього Закону), а також дітей, евакуйованих із зони відчуження, дітей, які є інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, і тих, які проживали у зоні безумовного (обов'язкового) відселення з моменту аварії до прийняття постанови про відселення. Дітям, які не харчуються в зазначених навчальних закладах, а також за всі дні, коли вони не відвідували ці заклади, до досягнення повноліття виплачується грошова компенсація у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України і т. ін.

Закон також регулює умови праці громадян на територіях радіоактивного забруднення. Так, для такої категорії громадян передбачається спеціальна доплата, підвищена оплата праці військово-службовців, військовозобов'язаних, вільнонайманих, які несуть службу на територіях радіоактивного забруднення, особливий порядок надання щорічної відпустки працівникам, які працюють (перебувають у відрядженні) на територіях радіоактивного забруднення тощо.

Закон встановлює порядок надання пенсій і розміри компенсацій особам, віднесеним до категорії постраждалих від Чорнобильської катастрофи. Розмір зазначених виплат встановлюється у відповідності до розміру мінімальної заробітної плати.

Пенсії особам, віднесеним до категорії постраждалих від Чорнобильської катастрофи, встановлюються у вигляді:

- а) державної пенсії;
- б) додаткової пенсії за шкodu, заподіяну здоров'ю, яка признається після виникнення права на державну пенсію.

Особам, які працювали або проживали на територіях радіоактивного забруднення, пенсії надаються зі зменшенням пенсійного віку, встановленого для одержання державних пенсій (зменшення пенсійного віку на 2—10 років в залежності від категорії). Наприклад, для учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській

АЕС, які працювали у зоні відчуження з моменту аварії до 1 липня 1986 року незалежно від кількості робочих днів, а з 1 липня 1986 року по 31 грудня 1986 року – не менше 5 календарних днів, пенсійний вік знижено на 10 років.

Фінансування витрат, пов'язаних з реалізацією вищезазначених норм законодавства здійснюється за рахунок державного бюджету. Особи, винні в порушенні таких норм, приховуванні або навмисному перекрученні відомостей про стан радіаційної обстановки або про захворюваність людей, у видачі документів, посвідчень, вчиненні будь-яких інших діянь, що призводять до незаконного одержання громадянами прав і пільг, несуть матеріальну, адміністративну або кримінальну відповідальність, установлену законодавством.

◆ Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть та завдання соціального захисту в Україні?
2. Які основні соціальні ризики передбачені законодавством?
3. Які види державної допомоги сім'ям з дітьми передбачені законодавством?
4. Виходячи з яких стандартів та яким чином визначається розмір державної допомоги малозабезпеченим сім'ям?
5. Які принципи закладені в основу роботи з дітьми та молоддю?
6. Назвіть основні права та обов'язки громадян у галузі охорони здоров'я.
7. Які обов'язки покладені законодавством на медичних та фармацевтичних працівників?
8. Назвіть пільги та компенсації, передбачені чинним законодавством для дітей, які постраждали від Чорнобильської катастрофи.
9. Для яких категорій працівників законодавством встановлені пенсії за вислугу років?
10. У яких випадках особі надається допомога по тимчасовій непрацездатності?

◆ Завдання для практичних занять

1. Згідно з чинним законодавством жінки мають право на пенсію за віком по досягненню:
 - а) 45 років;
 - б) 60 років;
 - в) 55 років.

2. До форм соціального забезпечення належать:
 - а) пенсія;
 - б) доплата за стаж;
 - в) соціальне обслуговування;
 - г) заробітна плата.
3. Допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі у розмірі (від середньої заробітної плати (доходу)):
 - а) 60%;
 - б) 70%;
 - в) 100%;
 - г) 90%.
4. Тривалість відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами складає:
 - а) 70 календарних днів до пологів і 56 або 70 календарних днів після пологів;
 - б) 40 календарних днів до пологів;
 - в) 80 календарних днів до пологів і 90 календарних днів після пологів.
5. Згідно з законодавством, переливання крові, перевіреної на ВІЛ-інфекцію з використанням швидких тестів:
 - а) не дозволяється взагалі;
 - б) дозволяється за умови згоди головного лікаря;
 - в) дозволяється за умови згоди пацієнта або його законного представника;
 - г) дозволяється у всіх випадках.
6. Допомога по тимчасовій непрацездатності надається застрахованій особі у випадках:
 - а) проведення судово-медичної експертизи;
 - б) тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві;
 - в) необхідності догляду за хворою дитиною;
 - г) примусового лікування, призначеного за постановою суду;
 - г) карантину, накладеного органами санітарно-епідеміологічної служби.

Рекомендована література

1. Боднарук М. І. Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2002. — 248 с.
2. Право соціального забезпечення в Україні / Б. С. Стьчинський, І. В. Зуб та ін. — К.: Юридична книга, 2003. — 440 с.

Розділ 13

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

□ План викладу матеріалу розділу

- 13.1. Поняття кримінального права. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
- 13.2. Злочин: поняття та ознаки, види, склад.
- 13.3. Кримінальна відповідальність.
- 13.4. Кримінальне покарання та його види.
- 13.5. Підстави для звільнення від кримінального покарання.
- 13.6. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ кримінальне право;	✓ крайня необхідність;
✓ злочин;	✓ кримінальне покарання;
✓ склад злочину;	✓ амністія;
✓ стадії вчинення злочину;	✓ помилування;
✓ співучасть у злочині;	✓ судимість;
✓ кримінальна відповідальність;	✓ примусові заходи медичного характеру;
✓ осудність особи;	✓ примусові заходи виховного характеру
✓ необхідна оборона;	

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Кримінальний кодекс України.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України.

13.1. Поняття кримінального права. Загальна характеристика Кримінального кодексу України

Кримінальне право — це система правових норм, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, яка суспільна дія є злочином і яке покарання може бути застосоване до особи, котра його вчинила.

Завдання кримінального права:

- охорона суспільного ладу України, його політичної і економічної систем, захист державного суверенітету від злочинних посягань;
- забезпечення захисту життя, здоров'я, честі і гідності громадян, їх конституційних прав і свобод;
- захист власності, громадського порядку, довкілля;
- викорінювання усіляких порушень правопорядку і, перш за все, злочинів;
- забезпечення миру і безпеки людства;
- усунення причин, що породжують злочини.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України (далі за текстом — КК України), який прийнятий 05.04.2001 р. і набрав чинності 01.09.2001 р. Він складається з Загальної та Особливої частини.

У Загальній частині представлено норми загального значення, зокрема щодо поняття самого злочину, його ознак, дії КК України у просторі та часі, класифікації та підстав кримінальної відповідальності, кримінального покарання та його видів, призначення покарання та звільнення від нього тощо.

Особлива частина КК України визначає відповідальність за конкретні види злочинів. Так, закон передбачає такі види злочинів:

- *злочини проти основ національної безпеки України* (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, державна зрада тощо);
- *злочини проти життя та здоров'я особи* (умисне вбивство, доведення до самогубства, побої і мордування, погроза вбивством тощо);

- *злочини проти волі, честі та гідності особи* (захоплення заручників, підміна дитини, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини, експлуатація дітей тощо);

- *злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи* (зґвалтування, розбещення неповнолітніх тощо);

- *злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина* (перешкоджання здійсненню виборчого права, неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів, порушення таємниці голосування, порушення недоторканності житла, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, розголошення таємниці усиновлення тощо);

- *злочини проти власності* (крадіжка, грабіж, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна);

- *злочини у сфері господарської діяльності* (виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів, порушення порядку здійснення господарської та банківської діяльності, фіктивне підприємництво, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів тощо);

- *злочини проти довкілля* (порушення правил екологічної безпеки, приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення тощо);

- *злочини проти громадської безпеки* (створення злочинної організації, сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їхньої злочинної діяльності, бандитизм тощо);

- *злочини проти громадського порядку та моральності* (групове порушення громадського порядку, масові заворушення, хуліганство тощо);

- *злочини проти безпеки виробництва* (порушення вимог законодавства про охорону праці, порушення правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою, порушення правил ядерної або радіаційної безпеки, порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд);

- *злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я*

населення (контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, посів або вирощування снопійного маку чи конопель тощо);

- *злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту* (порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства тощо);

- *злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканості державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації* (розголошення державної таємниці, втрата документів, що містять державну таємницю, передача або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави тощо);

- *злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян* (наруга над державними символами, незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій, опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві);

- *злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж* (незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж, викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем, порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних систем тощо);

- *злочини у сфері службової діяльності* (зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, службова недбалість тощо);

- *злочини проти правосуддя* (завідомо незаконні затримання, привід або арешт, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності тощо);

- *злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)* (невиконання наказу, непокора, опір

начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, погроза або насильство щодо начальника, дезертирство тощо);

• *злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку* (пропаганда війни, порушення законів та звичаїв війни, планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни тощо).

КК України діє відносно певного кола осіб, у певних просторових та часових межах. Так, згідно зі ст. 4 КК України злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час учинення цього діяння. Часом учинення злочину визнається час учинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має *зворотню дію* у часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі.

У відповідності до ст. 6 КК України особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за КК України. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також, якщо його виконавець або хоча б один зі співучасників діяв на території України.

Питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом.

Ст. 7 КК України визначено, що громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено

міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Згідно зі ст. 8 КК України, іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, несуть в Україні відповідальність у випадках, передбачених міжнародними договорами, або якщо вони вчинили особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Разом з тим, ст. 25 Конституції України встановлює, що громадянин України не може бути виданий іноземній державі. Це правило поширюється і на ті випадки, коли іноземна держава хоче покарати українського громадянина за вчинений на її території злочин. Видача з цією самою метою іноземців чи осіб без громадянства може мати місце, якщо вона передбачена відповідними міжнародними договорами.

13.2. Злочин: поняття та ознаки, види, склад

Злочин — передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але через малозначущість не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ст. 11 КК України).

Злочин характеризують такі ознаки:

- суспільна небезпечність діяння;
- кримінальна протиправність;
- вина;
- кримінальна караність.

Залежно від ступеня тяжкості розрізняють такі категорії злочинів:

● **невеликої тяжкості** — за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання;

- *середньої тяжкості* — за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше п'яти років;
- *тяжкі злочини* — за які передбачене покарання позбавленням волі на строк не більше десяти років;
- *особливо тяжкі злочини* — за які передбачене покарання позбавленням волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Склад злочину — це сукупність передбачених кримінальним кодексом ознак, які визначають суспільно-небезпечне діяння як злочин.

Елементи складу злочину:

1. *Об'єкт злочину* — те, на що спрямований злочин: власність, майнові та немайнові права, свободи і обов'язки громадян);

2. *Суб'єкт злочину* — фізична осудна особа, яка вчинила злочин (нею можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, що досягли 16, в окремих випадках — 14 років);

3. *Об'єктивна сторона злочину* — зовнішня форма злочинної діяльності, яка піддається спостереженню, оцінці.

Включає:

- а) суспільно небезпечне діяння;
- б) злочинний наслідок діяння;
- в) причинний зв'язок між ними;
- г) спосіб вчинення діяння;
- г) місце, час, знаряддя і засоби вчинення злочину.

4. *Суб'єктивна сторона злочину*: вина — наявність у особи психічного ставлення до дії або бездіяльності у формі умислу або необережності.

Форми вини:

- *умисел*: прямий; непрямий;
- *необережність*: злочинна недбалість; злочинна самовпевненість.

Мета злочину — це прагнення особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти його злочинного результату.

Мотив злочину — це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її вчинити злочин.

Стадії вчинення злочину — це певні етапи готування і здійснення навмисного злочину, що різняться характером дій на кожному етапі.

З огляду на стадії вчинення, розрізняють злочини (рис. 13.1):

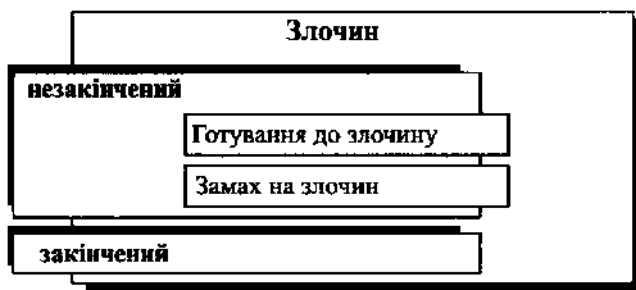

Рис. 13.1. Стадії вчинення злочину

Готування до злочину — підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. *Підшукування* засобів чи знарядь злочину — це їх придбання, відшукування, виявлення для вчинення злочину. *Пристосування* засобів чи знарядь злочину — це дії, що змінюють форму, якості предметів, їх ремонт і т. д. для вчинення злочину. *Інше умисне створення умов* — це пошук співучасників, розробка плану, вивчення місця вчинення злочину. Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Замах на злочин — вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. Замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.

Закінченим злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України.

Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за власною волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише у тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину.

Співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

В залежності від виконуваної ролі розрізняють такі види співучасників:

- *виконавець* — це особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений КК України;

- *організатор* — це особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації;

- *підбурювач* — це особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину;

- *пособник* — це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Залежно від кількості суб'єктів та умов вчинення ст. 28 КК України розрізняє такі види злочинів:

- *злочин, учинений групою осіб* (якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою);

- *злочин, учинений за попередньою змовою групою осіб* (якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення);

- *злочин, учинений організованою групою* (якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи);

- *злочин, учинений злочинною організацією* (якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп).

Умови кримінальної відповідальності кожного зі співучасників злочину визначаються ст. 29–30 КК України.

13.3. Кримінальна відповідальність

Кримінальна відповідальність — це один із видів юридичної відповідальності, правовий наслідок вчинення злочину, який полягає у застосуванні до винної особи заходів державного примусу у формі кримінального покарання.

Підставою для кримінальної відповідальності є факт учинення злочину та його склад. Вона застосовується лише судом і лише до особи, винної у скоєнні злочину.

Кримінальній відповідальності підлягає осудна особа за вчинення будь-якого злочину з 16 років, а за деякі найбільш небезпечні злочинні діяння кримінальну відповідальність встановлено з 14 років (ст. 22 КК України).

Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до винесення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню.

Підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом *обмежено осудною*, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Особа, яка вчинила злочин у стані *сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин*, підлягає кримінальній відповідальності.

Кримінальний кодекс України визначає обставини, що *виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння*, а саме:

- *необхідна оборона* (дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони).

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту;

- *уявна оборона* (дії, пов'язані з заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання). Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення;

- *затримання особи, що вчинила злочин* (дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи);

- *крайня необхідність* (заподіяння шкоди інтересам, що охороняються законом у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності). Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди інтересам, що охороняються законом, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода;

- *фізичний або психічний примус* (дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду інтересам, що охороняються законом, вчинена під безпосереднім впливом фізичного та психічного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками);

- *виконання наказу або розпорядження* (дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду інтересам, що охороняються законом, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина);

• діяння, пов'язане з ризиком (діяння (тобто дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду інтересам, що охороняються законом, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети). Ризик визнається виправданим, якщо мети, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди від інтересів, що охороняються законом. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій;

• виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (вимушене заподіяння шкоди інтересам, що охороняються законом, особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності).

Законом передбачені підстави звільнення від кримінальної відповідальності. До них належать:

- дійове каяття винного;
- примирення винного з потерпілим;
- передача особи на поруки;
- зміна обстановки;
- закінчення строків давності;
- закон про амністію чи акт помилування;
- застосування примусових заходів виховного характеру (до неповнолітніх);
- спеціальні види звільнення за Особливою частиною КК.

13.4. Кримінальне покарання та його види

Кримінальне покарання — це особливий захід державного примусу, що застосовується судом від імені держави до особи, винної у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Застосовуючи кримінальне покарання, держава переслідує наступні цілі:

- настання негативних наслідків для винного (кара);
- виправлення і перевиховання засудженого;
- запобігання вчиненню засудженим нових злочинів (спеціальне попередження);
- запобігання вчиненню злочинів іншими особами (загальне попередження).

Кримінальне покарання характеризується тим, що воно:

- призначається тільки за вироком суду і відповідно до закону;
- призначається лише для особи, визнаної винною у вчиненні злочину;
- призначається судом від імені держави і в інтересах всього суспільства, а отже має публічний характер;
- має особистий, персоніфікований характер і не може розповсюджуватися на інших осіб;
- полягає у тому, що засуджений зазнає кари за вчинений злочин, тобто певних втрат і страждань, передбачених кримінальним і виправно-трудовим законом;
- має спеціальну мету і тягне судимість;
- не має на меті завдати фізичних страждань засудженій особі або принижувати її гідність;
- являє собою справедливий акт правосуддя.

Закон визначає основні, додаткові та змішані покарання (рис. 13.2):

Рис. 13.2. Види кримінальних покарань

Штраф — це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, установлених в Особливій частині КК України. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями КК України не передбачено вищого розміру штрафу. Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті Особливої частини КК України. У разі неможливості сплатити штраф суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку: десять годин громадських робіт за один установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років.

Засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Покарання у формі *виправних робіт* встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною,

до непрацевдатних, до осіб, що не досягли 16-річного віку, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Покарання у формі *службового обмеження* застосовується до засуджених *військовослужбовців*, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК України, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше 2 років призначити службове обмеження на той самий строк.

Покарання у формі *конфіскації майна* полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються.

Покарання у формі *арешту* полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до 16 років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до 7 років.

Покарання у формі *обмеження волі* полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від 1 до 5 років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої груп.

Покарання у формі *тримання в дисциплінарному батальйоні* призначається *військовослужбовцям* строкової служби на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК України, а також, якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі.

Покарання у вигляді *позбавлення волі* полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Позбавлення волі встановлюється *на строк* від 1 до 15 років.

Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент вищесення вироку.

Закон враховує обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання за вчинений злочин. Так, згідно зі ст. 66 КК України, *обставинами, які пом'якшують покарання*, визнаються:

1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;

3) вчинення злочину неповнолітнім;

4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;

5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;

7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з учиненням злочину у випадках, передбачених КК України.

При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, та інші обставини, не зазначені вище.

Обставинами, які обтяжують покарання визначаються:

1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;

2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;

3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;

- 4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
- 5) тяжкі наслідки, завдані злочинном;
- 6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;
- 7) вчинення злочину щодо вагітної жінки, коли винний знав про її стан;
- 8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;
- 9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;
- 10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;
- 11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;
- 12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;
- 13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

13.5. Підстави для звільнення від кримінального покарання

У Кримінальному Кодексі України передбачено можливості для звільнення від відбування покарання.

Так, особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною.

Якщо суд при призначенні покарання у формі виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше 5 років, враховуючи тяжкість злочину, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням. У цьому разі суд ухвалює звільнити засудженого від відбування призначеного покарання, якщо він протягом визначеного судом іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на нього обов'язки.

Іспитовий строк встановлюється судом тривалістю від одного року до трьох років. Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання.

У разі призначення покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі *вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до 7 років*, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше 5 років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням іспитового строку у межах строку, на який, згідно з законом, жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку.

Звільнення від відбування покарання може застосовуватися у зв'язку *із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку*.

До осіб, що відбувають покарання у вигляді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, може бути застосоване *умовно-дострокове звільнення* від відбування покарання. Особу може бути умовно-достроково звільнено повністю або частково і від відбування додаткового покарання. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення.

Засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі *жінок, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання*, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, суд може звільнити від відбування покарання в межах строку, на який, згідно з законом, жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку. Звільнення від відбування покарання застосовується до засудженої, яка має сім'ю або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини.

Звільняється від покарання *особа, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу*, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру

відповідно до статей 92–95 цього Кодексу. Особа, яка після вчинення злочину або винесення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання, може бути звільнена від покарання або від подальшого його відбування. При вирішенні цього питання суд враховує тяжкість вчиненого злочину, характер захворювання, особу засудженого та інші обставини справи.

На підставі закону України про амністію або акта про помилування засуджений може бути повністю або частково звільнений від основного і додаткового покарання, а також засудженому може бути замінено покарання або невідбуто його частину більш м'яким покаранням.

Амністія оголошується законом України стосовно певної категорії осіб. Законом про амністію особи, які вчинили злочин, можуть бути повністю або частково звільнені від кримінальної відповідальності чи від покарання. Законом про амністію може бути передбачено заміну засудженому покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням.

Помилування здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи. Актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років.

Судимість — це правове становище особи, яке виникає з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду і призначення покарання або умовним засудженням, а також відстрочкою. Особа визнається такою, що має судимість, до погашення або зняття судимості. Судимість має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України. Особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання, чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості. Особи, які були реабілітовані, визнаються такими, що не мають судимості.

Згідно зі ст. 92 КК України, примусовими заходами медичного характеру є надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь.

Примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб, які вчинили злочин:

- у стані неосудності;
- у стані обмеженої осудності;
- у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання.

Залежно від характеру та тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб, суд може застосувати такі примусові заходи медичного характеру:

1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;

2) госпіталізація до психіатричного закладу зі звичайним наглядом;

3) госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом;

4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Примусове лікування може бути застосоване судом, незалежно від призначеного покарання, до осіб, які вчинили злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

13.6. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Неповнолітні несуть кримінальну відповідальність на тих самих засадах, що й дорослі злочинці. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

Особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності за окремі види злочинів, а саме: за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників,

згвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабїж, розбїй, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство.

Згідно зі ст. 97 КК України, неповнолітнього, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру. Зазначені примусові заходи виховного характеру суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки злочину.

Згідно зі ст. 105 КК України, неповнолітній, який учинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок широкого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків для його превиховання, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

До неповнолітнього може бути застосовано одночасно кілька примусових заходів виховного характеру. Тривалість заходів виховного характеру встановлюється судом, який їх призначає. Суд

може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Відповідно до ст. 98 КК України, до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- штраф (в межах 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян);
- громадські роботи (30–120 годин, не більше 2-х годин на день);
- виправні роботи (від 2-х місяців до одного року);
- арешт (15–45 діб);
- позбавлення волі на певний строк (до 10 років, в окремих випадках — до 15 років).

До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

До осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання незалежно від тяжкості вчиненого злочину. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою та ставленням до праці та навчання довів своє виправлення.

❖ Питання для самоконтролю

1. Що таке злочин? Які його ознаки та склад?
2. Яка класифікація злочинів вам відома?
3. Що таке стадія вчинення злочину? Які стадії злочину вам відомі?
4. Які обставини виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння?
5. Назвіть основні види кримінальних покарань?
6. Перерахуйте обставини, що пом'якшують покарання.
7. Що таке судимість та коли вона виникає?
8. До яких осіб можуть бути застосовані заходи медичного характеру відповідно до Кримінального кодексу України?
9. Назвіть злочини, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років. Які примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані до неповнолітнього?

◆ Завдання для практичних занять

1. Чи підлягає кримінальній відповідальності за КК України особа, яка:
 - а) є особою без громадянства, постійно проживає на території України і яка вчинила злочин на території Росії;
 - б) є іноземцем і займалася торгівлею українськими жінками;
 - в) іноземець, який разом із злочинним угрупованням займався незаконним вивезенням дітей із території України;
 - г) особа без громадянства, що не проживає постійно в Україні і займалася незаконним вивезенням дітей з її території з метою вилучення у них органів для трансплантації;
 - ґ) іноземець, який тимчасово проживає на території України і займався експлуатацією дітей.
2. За законами якої держави і за яких умов буде нести кримінальну відповідальність особа, яка:
 - а) є іноземцем, що постійно не проживає в Україні, але перебуває на території України, і вчинила злочин у республіці Молдова;
 - б) є громадянином України і постійно проживає на її території та вчинила злочин поза межами України;
 - в) є іноземцем і вчинила злочин на території України.
3. На які з нижчеперерахованих ситуацій поширюється чинність КК України:
 - а) група осіб, які є громадянами Туреччини, займалася контрабандою наркотиків з Туреччини у Польщу і були затримані в Одеському аеропорту;
 - б) група осіб з Кавказу, якою керував громадянин республіки Польща, займалася контрабандою кольорових металів з України. Злочин було викрито при перетині українсько-польського кордону працівниками української митної служби.
4. Чи підлягає кримінальній відповідальності особа, яка вчинила злочин у стані сильного алкогольного сп'яніння?
5. Чим відрізняються такі поняття: "повторюваність злочинів" та "рецидив злочинів"?
6. Які з названих вище обставин виключають кримінальну відповідальність:
 - а) міліціонер застосував вогнепальну зброю проти групи молодих людей, які бігли за ним із металевими прутами і погрозували вбивством. У результаті пострілу було поранено 14-річного хлопця, а усі інші втекли;

- б) працівник ДАІ пошкодив колесо автомобіля, який не зупинився на вимогу інспектора;
- в) 13-річний Сергій, який, захищаючи матір, ударив батька важким предметом, внаслідок чого той помер;
- г) група 16-річних юнаків, які вирішили звести рахунки зі своїм однокласником, зустріли його у малолюдному місці і почали бити. Один із них ударив хлопця у висок, від чого останній помер. Розбійник одразу ж побіг до найближчого відділення міліції, повідомив про трагедію і зізнався у скоєному, пояснюючи при цьому, що він не хотів вбивати однокласника.
7. Заповніть таблицю, визначивши, які з покарань є основними, які – додатковими:

Основні покарання	Додаткові покарання

- а) позбавлення волі на певний строк;
- б) довічне позбавлення волі;
- в) штраф;
- г) арешт;
- г) позбавлення права обіймати певні посади;
- д) громадські роботи;
- е) позбавлення військового звання;
- є) конфіскація майна.
- ж) виправні роботи;
- з) службові обмеження для військовослужбовців.

Рекомендована література

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К. — 2002.
2. Кримінальне право: Загальна частина / У запитаннях та відповідях. / За ред. В. А. Клименка. — К.: Атіка, 2003.
3. Кримінальне право України: Загальна частина. Підручник / За ред. В. А. Клименка, М. І. Мельника. — К.: Правові джерела, 2002.
4. Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. М. І. Бемсанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К.: Юрінком Інтер. — Право, 2001.
5. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Основи права: Навч. посіб. — Житомир: ЖІТІ, 2000.

Розділ 14

ОСНОВИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

План викладу матеріалу розділу

- 14.1. Поняття правоохоронного органу.
- 14.2. Органи прокуратури в Україні.
- 14.3. Міліція в Україні.
- 14.4. Служба безпеки України.
- 14.5. Система органів податкової служби України.
- 14.6. Судова система та органи юстиції.
- 14.7. Нотаріат в Україні.
- 14.8. Адвокатура в Україні.

ВАЖЛИВІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

✓ <i>правоохоронний орган;</i>	✓ <i>юстиція;</i>
✓ <i>прокуратура;</i>	✓ <i>нотаріат;</i>
✓ <i>органи внутрішніх справ;</i>	✓ <i>державна виконавча</i>
✓ <i>податкова служба;</i>	<i>служба</i>

Нормативні акти

1. Конституція України.
2. Закон України "Про судоустрій".
3. Закон України "Про міліцію".
4. Закон України "Про прокуратуру".
5. Закон України "Про Службу безпеки України".
6. Закон України "Про державну податкову службу".
7. Закон України "Про адвокатуру".
8. Закон України "Про нотаріат".
9. Закон України "Про державну виконавчу службу".
10. Положення про районні, районні у містах, міські (міст обласного значення) управління юстиції. Затверджено наказом Міністерства юстиції України N 36/5 від 30.08.2000 р.

14.1. Поняття правоохоронного органу

Правоохоронні органи — державні органи, основною (спеціальною) функцією яких є охорона правопорядку, попередження правопорушень, захист законних прав та інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства і держави в цілому.

Характерними рисами правоохоронних органів є:

- здійснення ними зазначених вище функцій, які в сукупності називають правоохоронною діяльністю;
- наявність у них для виконання зазначених функцій відповідних державно-владних повноважень, зокрема можливості видавати правові акти (в основному індивідуального характеру), обов'язкові для виконання;
- можливість безпосередньо застосувати різні заходи примусу (затримання особи, арешт, позбавлення волі тощо);
- перебування їхньої діяльності під особливим державним контролем і наглядом, здійснення лише на основі закону й у встановленому ним порядку.

До правоохоронних органів належать:

- суди;
- прокуратури;
- міліції;
- Служби безпеки України;
- дізнання державної митної служби;
- охорони державного кордону;
- податкова міліція;
- Військові служби правопорядку у Збройних Силах України;
- Управління державної охорони;
- дізнання державного пожежного нагляду;
- Державний департамент України з питань виконання покарань.

До системи правоохоронних органів включають деякі інші державні установи і громадські організації, які, відповідно до законодавства, наділені значними повноваженнями у сфері правоохоронної та правозахисної діяльності. До таких установ і організацій відносять органи юстиції та адвокатури.

14.2. Органи прокуратури в Україні

Прокуратура України становить єдину систему, діяльність якої спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань.

Відповідно до Конституції України та чинного законодавства, на прокуратуру покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за дотриманням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Прокуратура бере участь у розробленні органами державної влади заходів запобігання злочинам та іншим правопорушенням, у роботі з удосконалення та роз'яснення законодавства. На прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені законами України.

Принципами організації і діяльності органів прокуратури є те, що вони:

- становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчих чинів прокуратури вищим;
- здійснюють свої повноваження на підставі дотримання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;
- захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;

- вживають заходів для усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;
- діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення;
- працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів.

Систему органів прокуратури становлять (рис. 14.1):

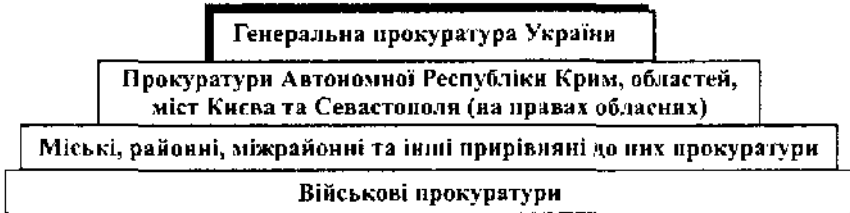

Рис. 14.1. Система органів прокуратури

14.3. Міліція в Україні

Законом України “Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України” затверджено таку структуру МВС України:

- Міністерство внутрішніх справ України (центральний орган управління);
- державні департаменти у складі МВС як урядові органи державного управління за окремими напрямками службової діяльності;
- головні управління, управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління, відділи Міністерства внутрішніх справ України на транспорті;
- міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти;
- підрозділи місцевої міліції;
- з’єднання, військові частини, підрозділи, установи внутрішніх військ;
- навчальні заклади, науково-дослідні установи, підприємства та установи забезпечення.

Важливою структурною одиницею органів внутрішніх справ є міліція.

Міліція в Україні — державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Правовою основою діяльності міліції є:

- Конституція України;
- Закон України “Про міліцію” від 20.12.1990 р.;
- Закон України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18.02.1992 р.;

● Положення про Міністерство внутрішніх справ, затверджене Указом Президента України від 17.10.2000 р.

Основними завданнями міліції є:

● забезпечення особистої безпеки громадян, захист їхніх прав і свобод, законних інтересів;

- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх учинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;

● участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Діяльність міліції будується на принципах:

- законності;
- гуманізму;
- поваги до особи;
- соціальної справедливості;
- взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями й населенням.

Діяльність міліції є гласною. Вона інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою діяльність, стан громадського порядку та заходи щодо його зміцнення. За погодженням з міліцією засоби масової інформації можуть акредитувати своїх журналістів при її органах. Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або службову таємницю.

У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. При виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних, громадських об'єднань.

Міліція виконує свої завдання неупереджено, у точній відповідності до закону. Жодні виняткові обставини або вказівки службових осіб не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій або бездіяльності міліції. Для забезпечення громадського порядку працівники міліції зобов'язані вживати заходів незалежно від свого підпорядкування.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України і виконує такі функції:

- адміністративну;
- профілактичну;
- оперативно-розшукову;
- кримінально-процесуальну;
- виконавчу;
- охоронну (на договірних засадах).

Міліція складається з таких підрозділів (рис. 14.2):

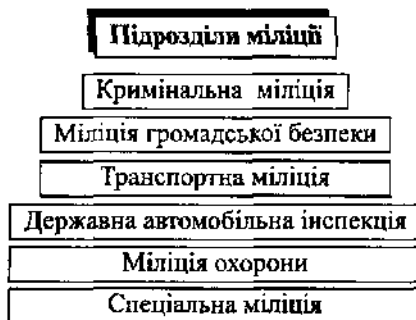

Рис. 14.2. Структура міліції

Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи, Міністерством внутрішніх справ України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватися *спеціальні підрозділи міліції*.

На території України забороняється створення військових або інших збройних формувань чи груп, не передбачених законодавством України.

Відповідно до статті 10 Закону, міліція відповідно до своїх завдань, зокрема, зобов'язана:

- забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;
- виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- приймати і реєструвати заяви й повідомлення про злочини та адміністративні правопорушення, своєчасно приймати по них рішення;
- здійснювати досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, провадити дізнання у межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження у справах по них;
- виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення;
- брати участь у правовому вихованні населення;
- проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- виконувати в межах своєї компетенції кримінальні покарання та адміністративні стягнення;
- розшукувати осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, зникли безвісти, та інших осіб у випадках, передбачених законодавством.

Працівник міліції на території України, незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу, в разі звернення до нього громадян або службових осіб з заявою чи повідомленням про події, які загрожують особистій чи громадській безпеці, або у разі безпосереднього їх виявлення зобов'язаний вжити заходів для попередження і припинення правопорушень, рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події і повідомити про це в найближчий підрозділ міліції.

Міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається *право*:

- вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог застосовувати передбачені законодавством заходи примусу;

- перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо дотримання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію;

- викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у зв'язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні, в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу у встановленому законом порядку;

- виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу на підставі та в порядку, що встановлені законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки;

- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях окремих осіб;

- у випадках, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення, накладати адміністративні стягнення або передавати матеріали про адміністративні правопорушення на розгляд інших державних органів, товариських судів, громадських об'єднань або трудових колективів;

- проводити в порядку провадження дізнання і за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуку, вилучення, допити та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

- здійснювати на підставах і в порядку, що встановлені законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи, фото-, кіно-, відеозйомку і звукозапис, прослуховування телефонних розмов з метою розкриття злочинів;

- вести профілактичний облік правопорушників, криміналістичний та оперативний облік в обсязі, структурі й порядку, що визначаються завданнями, покладеними на міліцію Законом;

- здійснювати інші повноваження, покладені на міліцію відповідно до законодавства України.

14.4. Служба безпеки України

Служба безпеки України — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

На Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист:

- державного суверенітету;
- конституційного ладу;
- територіальної цілісності;
- економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу;
- законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб.

До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки й інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на засадах:

- законності;
- поваги до прав і гідності особи;
- позапартійності;
- відповідальності перед народом України.

В оперативно-службовій діяльності Служба безпеки України дотримується принципів поєднання єдиначальності і колегіальності, гласності і конспірації.

Організаційна структура Служби безпеки України визначається Президентом України. Систему Служби безпеки України складають:

- Центральне управління Служби безпеки України;
- підпорядковані йому регіональні органи;
- Служба безпеки Республіки Крим;
- органи військової контррозвідки;
- військові формування;
- навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України.

Кадри Служби безпеки України складають:

- співробітники-військовослужбовці;
- працівники, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України;
- військовослужбовці строкової служби.

До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються Головою Служби безпеки України.

Служба безпеки України, відповідно до своїх основних завдань, зобов'язана:

- здійснювати розвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

- виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України; проводити дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів;

- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;

- здійснювати, відповідно до законодавства, профілактику правопорушень у сфері державної безпеки тощо.

Службі безпеки України, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надається право:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень Служби безпеки України, перевірити у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їхніх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності;

- подавати органам державного управління обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки України, в тому числі про припинення роботи, пов'язаної з державними таємницями, яка виконується з порушенням встановлених правил;

- одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу Служби безпеки України від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян та їх об'єднань дані і відомості, необхідні для забезпечення державної безпеки України, а також користуватися з цією метою службовою документацією і звітністю;

- входити у порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ та організацій і командуванням військових частин, на їх територію і в службові приміщення;

- використовувати з наступним відшкодуванням витрат та збитків транспортні засоби, які належать підприємствам, установам і організаціям, військовим частинам і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх учиненні, доставки до лікувальних установ осіб, що потребують термінової медичної допомоги.

14.5. Система органів податкової служби України

До системи органів державної податкової служби належать:

- Державна податкова адміністрація України;
- державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі;
- державні податкові інспекції в районах, містах (крім міст Києва та Севастополя), районах у містах (далі — органи державної податкової служби).

Державна податкова адміністрація України, залежно від кількості платників податків та інших місцевих умов, може утворювати міжрайонні (на два і більше районів), об'єднані (на місто і район) державні податкові інспекції та у їх складі відповідні підрозділи податкової міліції.

Завданнями органів державної податкової служби є:

- здійснення контролю за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів (обов'язкових платежів), а також неподаткових доходів, установлених законодавством (податки, інші платежі);

- внесення у встановленому порядку пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства;

- прийняття у випадках, передбачених законом, нормативно-правових актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування;

- формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів та Єдиного банку даних про платників податків — юридичних осіб;

- роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків;

- запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним законом до компетенції податкової міліції, їх розкриття, припинення, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Органи державної податкової служби України у своїй діяльності керуються:

- Конституцією України;

- законами України;

- іншими нормативно-правовими актами органів державної влади;

- рішеннями Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань оподаткування, виданими у межах їхніх повноважень.

Безпосередньо правоохоронною діяльністю займаються відповідні спеціальні підрозділи по боротьбі з податковими правопорушеннями — податкова міліція, яка знаходиться у складі органів державної податкової служби.

14.6. Судова система та органи юстиції

У системі гілок влади *судова* посідає особливе місце. Її функцією є застосування прийнятих законодавчою владою законів та інших нормативних актів до конкретних умов, життєвих ситуацій і забезпечення верховенства права у житті суспільства, здійснення правосуддя.

Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України та законами. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України встановлюється Конституцією України та законом про Конституційний Суд України.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Участь народних засідателів і присяжних у здійсненні правосуддя є їхнім громадянським обов'язком.

Справи у судах першої інстанції розглядаються суддею одноособово, колегією суддів або суддею і народними засідателями, а у випадках, визначених процесуальним законом, — також судом присяжних. Суддя, який розглядає справу одноособово, діє як суд. Розгляд справ в апеляційному, касаційному порядку, а також в інших випадках, передбачених законом, здійснюється судом колегіально у складі не менше трьох професійних суддів

відповідно до закону. Справи в порядку повторної касації розглядаються складом суддів відповідної судової палати (Військової судової колегії) Верховного Суду України згідно з вимогами процесуального закону.

Суди здійснюють правосуддя самостійно. Судді при здійсненні правосуддя незалежні від будь-якого впливу, нікому не підзвітні і підкоряються лише закону. Гарантії самостійності судів і незалежності суддів визначаються Конституцією та законами України. Органи та посадові особи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання, а також юридичні особи зобов'язані поважати незалежність суддів і не посягати на неї.

Гарантії самостійності судів і незалежності суддів забезпечуються:

- особливим порядком призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів;
- незмінюваністю суддів та їх недоторканністю;
- порядком здійснення судочинства, встановленим процесуальним законом, таємницею постановлення судового рішення;
- заборонаю втручання у здійснення правосуддя;
- відповідальністю за неповагу до суду чи судді, встановленою законом;
- особливим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів, встановленим законом;
- належним матеріальним та соціальним забезпеченням суддів;
- функціонуванням органів суддівського самоврядування;
- визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна, а також іншими засобами їх правового захисту.

Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, політичних, релігійних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду його судової справи. Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Учасники судового розгляду та інші особи, присутні на відкритому судовому

засіданні, мають право робити письмові нотатки. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання допускається з дозволу суду у порядку, встановленому процесуальним законом. Розгляд справи у закритому судовому засіданні допускається за рішенням суду у випадках, передбачених процесуальним законом.

Система судів загальної юрисдикції, відповідно до Конституції України, будується за принципами територіальності і спеціалізації. Законом України "Про судоустрій" передбачено таку систему судів:

- місцеві суди;
- апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- Касаційний суд України;
- вищі спеціалізовані суди;
- Верховний Суд України.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується:

- єдиними засадами організації та діяльності судів;
- єдиним статусом суддів;
- обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
- забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції;
- обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
- єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
- фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;
- вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Відповідно до Конституції України, в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні

та інші суди, визначені як спеціалізовані суди. У судах різних судових юрисдикцій може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ даної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквіднуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України, погодженого з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

Кількість суддів у судах визначається Президентом України за поданням Голови Державної судової адміністрації України, погодженим із Головою Верховного Суду України чи головою відповідного вищого спеціалізованого суду, з урахуванням обсягу роботи суду, та в межах видатків, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди, а також військові суди гарнізонів. Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України. Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, голови та заступника голови суду.

Основними засадами судочинства Конституція України визначає такі:

- законність;
- рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їхньої переконливості;
- підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду;
- обов'язковість рішень суду.

Згідно зі ст. 131 Конституції України у Державі діє Вища рада юстиції. Вона складається з 20 членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України,

з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох.

За посадою до складу Вищої ради юстиції входять Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

До відання Вищої ради юстиції належать:

- внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- винесення рішення відносно порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України та судів вищих спеціалізованих судів і розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних і місцевих судів, а також прокурорів.

Систему органів юстиції складають:

- Міністерство юстиції України;
- Головне управління юстиції Міністерства юстиції в автономній Республіці Крим;
- обласні, Київське та Севастопольське міські управління юстиції;
- районні, районні у містах управління юстиції;
- міські (міст обласного значення) управління юстиції (Постанова КМ України "Про систему органів юстиції" від 30 квітня 1998 р., № 592).

Забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина є одним із основних завдань Міністерства юстиції України, яке визначено головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення реалізації державної правової політики.

Основними завданнями управління юстиції є:

- участь у забезпеченні реалізації державної правової політики, державної політики з питань громадянства, міжнаціональних та міграційних відносин;
- сприяння розвитку системи надання правової допомоги з метою реалізації прав і свобод громадян, захисту законних інтересів фізичних та юридичних осіб;
- забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина у визначеній сфері діяльності;

- організація надання юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб;
 - забезпечення в порядку, установленому законодавством України, своєчасного і неупередженого примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), виконання яких покладено на державних виконавців;
 - організаційне забезпечення та координація роботи державної виконавчої служби, установ нотаріату, органів реєстрації актів громадянського стану, інших органів та установ юстиції; реалізація основних завдань, визначених Мін'юстом України, Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласними, Київським та Севастопольським міськими управліннями юстиції, щодо діяльності зазначених органів юстиції, здійснення контролю та заходів щодо поліпшення їх роботи;
 - державна реєстрація нормативно-правових актів районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, їхніх управлінь, відділів, інших структурних підрозділів;
 - легалізація місцевих об'єднань громадян та реєстрація інших юридичних осіб у порядку, встановленому чинним законодавством;
 - здійснення у випадках, передбачених законодавством, реєстрації прав на нерухоме майно, ведення реєстру застави рухомого майна та реєстру прав на нерухоме майно;
 - здійснення контролю за виконанням актів Мін'юсту стосовно нормативно-методичного забезпечення діяльності бюро технічної інвентаризації щодо проведення реєстрації прав власності на нерухоме майно;
 - організація діяльності, пов'язаної з громадянством та реєстрацією фізичних осіб;
 - методичне керівництво правовою роботою в місцевих органах виконавчої влади, на державних підприємствах, в установах і організаціях, надання зазначеним органам методичної допомоги у приведенні нормативних актів у відповідність до чинного законодавства;
 - розвиток правової інформатизації, формування у громадян правового світогляду;
 - організація роботи з кадрами апарату управління юстиції, установ юстиції, підвищення кваліфікації їхніх працівників.
- Управління юстиції має право:

- здійснювати перевірки роботи підпорядкованих установ юстиції; залучати до цього науковців, спеціалістів місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій (за узгодженням з їхніми керівниками) для розгляду питань, що належать до його компетенції;

- одержувати безоплатно для здійснення функцій, покладених на управління юстиції, інформацію від статистичних та контролюючих органів з питань застосування законодавства в господарській діяльності підприємств, установ, організацій, місцевих органів виконавчої влади;

- скликати та проводити наради з питань, що належать до його компетенції;

- перевіряти в районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністраціях, їх управліннях, відділах, інших структурних підрозділах додержання законодавства про державну реєстрацію нормативно-правових актів, стан організації нормотворчої діяльності, вносити пропозиції про усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності винних посадових осіб;

- скасовувати рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів;

- перевіряти стан розгляду звернень громадян у підвідомчих установах щодо усунення причин, що породжують надходження обґрунтованих скарг на роботу установ юстиції;

- вивчати в районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністраціях, їх відділах, управліннях та інших підрозділах, на підприємствах, в установах і організаціях, розташованих на відповідній території, стан правової роботи, вносити пропозиції щодо усунення виявлених недоліків і порушень.

Управління юстиції взаємодіє з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також підприємствами, установами, організаціями на відповідній території з питань, що належать до його компетенції.

Правоохоронній діяльності сприяють органи Державної виконавчої служби. Зазначена служба є органом Міністерства юстиції України, що здійснює виконання рішень судів та інших органів відповідно до законів України. Завданням державної виконавчої служби є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом.

Правову основу діяльності державної виконавчої служби становлять Конституція України, Закон України “Про державну виконавчу службу”, “Про виконавче провадження” інші закони та підзаконні нормативно-правові акти, що прийняті на їх виконання.

Органами державної виконавчої служби є:

- Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України;
- відділи державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь юстиції;
- районні, міські (міст обласного значення), районні у містах відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Виконання рішень, перелік яких встановлено законом, покладається на державних виконавців районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділів державної виконавчої служби.

Заходами примусового виконання рішень є:

- звернення стягнення на майно боржника;
- звернення стягнення на заробітну плату (заробіток), доходи, пенсію, стипендію боржника;
- вилучення у боржника і передача стягувачеві певних предметів, зазначених у рішенні;
- інші заходи, передбачені рішенням.

Державний виконавець зобов'язаний вживати заходів для примусового виконання рішень, встановлених законодавством, неупереджено, своєчасно, повно вчиняти виконавчі дії.

Так, державний виконавець:

- здійснює необхідні заходи щодо своєчасного і повного виконання рішення, зазначеного в документі, та примусове виконання рішення;
- надає сторонам виконавчого провадження та їх представникам можливість ознайомитися з матеріалами виконавчого провадження;
- розглядає заяви сторін та інших учасників виконавчого провадження та їх клопотання;
- заявляє в установленому порядку про самовідвід за наявності обставин, передбачених законодавством;
- роз'яснює сторонам їх права і обов'язки.

Державний виконавець при здійсненні виконавчого провадження має право:

- одержувати необхідні для проведення виконавчих дій пояснення, довідки, іншу інформацію;
- здійснювати перевірку виконання юридичними особами рішень стосовно працюючих у них боржників;
- входити до приміщень і сховищ, що належать боржникам або зайняті ними, проводити огляд зазначених приміщень і сховищ, за необхідності примусово відкривати їх в установленому порядку, опечатувати ці приміщення і сховища;
- накладати арешт на майно боржника, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його в порядку, встановленому законодавством;
- накладати арешт на грошові кошти та інші цінності боржника, в тому числі на кошти, які знаходяться на рахунках та вкладах в установах банків, інших кредитних установах, на рахунки в цінних паперах;
- використовувати за згодою власника нежилі приміщення, що є в комунальній власності, та інші приміщення для тимчасового зберігання вилученого майна, а також транспорт стягувача або боржника для перевезення майна;
- звертатися до органу, який видав виконавчий документ, за роз'ясненням рішення, порушувати клопотання про зміни порядку і способу виконання, відстрочку та розстрочку виконання рішення;
- звертатися до суду з поданням про розшук боржника або дитини;
- викликати громадян та посадових осіб з приводу виконавчих документів, що знаходяться у виконавчому провадженні;
- залучати до проведення виконавчих дій понятих, інших осіб у встановленому порядку, а також експертів, спеціалістів, у тому числі для оцінки майна;
- накладати стягнення у вигляді штрафу на громадян і посадових осіб у випадках, передбачених законом;
- здійснювати інші повноваження, передбачені чинним законодавством.

Контроль за своєчасністю, правильністю, повнотою виконання рішень державним виконавцем здійснюють начальник відділу Державної виконавчої служби, якому безпосередньо підпорядкований державний виконавець, та керівник вищого

органу. Нагляд за законністю виконавчого провадження здійснюють органи прокуратури.

У випадках, передбачених законом, рішення судів та інших органів щодо стягнення коштів виконуються податковими органами, установами банків, кредитно-фінансовими установами. Рішення вказаних органів, відповідно до закону, можуть виконуватися також іншими органами, організаціями, посадовими особами та громадянами.

14.7. Нотаріат в Україні

Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності.

Відповідно до Закону “Про нотаріат” вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси). Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу. У населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчиняються уповноваженими на це посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад. Вчинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи України, а у випадках, передбачених чинним законодавством, на дипломатичні представництва України.

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція України, Закон України “Про нотаріат”, інші законодавчі акти України.

Нотаріусом може бути особа, яка:

- є громадянином України;
- має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут);
- пройшла стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або у нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою;
- склала кваліфікаційний іспит та одержала свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю.

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість. Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних та громадських підприємств і організацій, займатися підприємницькою і посередницькою діяльністю.

Нотаріус має право:

- витребувати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;
- складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

Нотаріус зобов'язаний:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до закону і принесеної присяги;
- сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;
- зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій;
- відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам.

У державних нотаріальних конторах вчиняються такі нотаріальні дії:

- посвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення, шлюбні контракти та ін.);
- вживаються заходи до охорони спадкового майна;
- видаються свідоцтва про право на спадщину;
- видаються свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя;
- видаються свідоцтва про придбання жилих будинків з прилюдних торгів;
- видаються дублікати документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори;
- накладається заборона відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- засвідчується вірність копій документів і виписок з них;
- засвідчується справжність підпису на документах;

- засвідчується вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчується факт, що громадянин є живим;
- посвідчується факт перебування громадянина в певному місці;
- посвідчується тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці;
- посвідчується час пред'явлення документів;
- передаються заяви фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;
- приймаються у депозит грошові суми та цінні папери;
- вчиняються виконавчі написи;
- вчиняються протести векселів;
- пред'являються чеки до платежу і посвідчується неоплата чеків;
- вчиняються морські протести;
- приймаються на зберігання документи.

Законодавством України на державних нотаріусів може бути покладено вчинення й інших нотаріальних дій.

Державні нотаріуси в державних нотаріальних архівах видають дублікати і засвідчують вірність копій і виписок із документів, які зберігаються в справах цих архівів.

Приватний нотаріус вчиняє нотаріальні дії, що й державний нотаріус, за винятком:

- накладання і зняття заборони відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- видачі свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного із подружжя;
- видачі свідоцтва про право на спадщину;
- вжиття заходів до охорони спадкового майна;
- посвідчення договорів довічного утримання;
- засвідчення справжності підпису на документах, призначених для дії за кордоном, та посвідчення доручень для цієї мети, а також засвідчення справжності підпису батьків або опікуна (піклувальника) на згоді про усиновлення дитини.

У населених пунктах, де немає нотаріусів, посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад вчиняють такі нотаріальні дії:

- вживають заходів до охорони спадкового майна;

- накладають та знімають заборону відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- посвідчують заповіти;
- посвідчують доручення;
- засвідчують вірність копій документів і виписок із них;
- засвідчують справжність підпису на документах.

Посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад не мають права оформляти документи, призначені для дії за кордоном.

14.8. Адвокатура в Україні

Адвокатура України – це добровільне професійне громадське об'єднання, покликане, згідно з Конституцією України, сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу.

Діяльність адвокатури регулюється Конституцією України, Законом України “Про адвокатуру”, іншими законодавчими актами України і статутами адвокатських об'єднань.

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Відповідно до Закону “Про адвокатуру” адвокатом може бути особа, яка:

- є громадянином України;
- має вищу юридичну освіту;
- має стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката не менше двох років;
- склала кваліфікаційні іспити;
- одержала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Служби безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Адвокат має право займатись адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які діють відповідно до закону та статутів адвокатських об'єднань.

Види адвокатської діяльності:

- надання консультацій та роз'яснень з юридичних питань, усних і письмових довідок щодо законодавства;
- складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- посвідчення копій документів у справах, які вони ведуть;
- здійснення представництва в суді, інших органах державної влади перед громадянами та юридичними особами;
- надання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям;
- здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб;
- виконання своїх обов'язків відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства. Адвокат може здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

При здійсненні професійної діяльності адвокат має право:

- представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;
- збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення;
- запитувати і отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян — за їх згодою;
- ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;
- отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань;
- застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;

- доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;
- бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;
- виконувати інші дії, передбачені законодавством.

Адвокат може мати помічника або кількох помічників із числа осіб, які мають вищу юридичну освіту. Умови роботи визначаються контрактом між адвокатом (адвокатським об'єднанням) і помічником адвоката з дотриманням законодавства про працю. Помічник адвоката може виконувати доручення у справах, які знаходяться у провадженні адвоката, крім тих, що належать до процесуальних повноважень останнього.

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний неухильно дотримуватися вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб, не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, та відмовитися від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

Адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю. Предметом адвокатської таємниці є питання, з яких громадянин або юридична особа зверталися до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків. Адвокату, помічнику адвоката, посадовим особам адвокатських об'єднань забороняється розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці, і використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб.

Адвокат не має права прийняти доручення про подання юридичної допомоги у випадках, коли він у даній справі подає або раніше подавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як слідчий, особа, що провадила дізнання, прокурор, громадський обвинувач, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, представник потерпілого, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідок, перекладач, понятий, а також, коли в розслідуванні або розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках.

◆ Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте систему правоохоронних органів в Україні.
2. У чому полягають основні функції прокуратури?
3. На яких принципах будується діяльність міліції в Україні?
4. Які обов'язки покладені законом на працівників міліції? Якими правами вони наділені?
5. На яких принципах будується діяльність Служби безпеки України? Які її основні завдання?
6. Охарактеризуйте систему органів податкової служби України. Яке їх призначення?
7. Які функції виконують органи юстиції? Якими правами вони наділені?
8. Дайте визначення поняття адвокатури. На яких засадах будується її діяльність?
9. Хто може бути адвокатом?
10. Які види адвокатської діяльності вам відомі?

Рекомендована література

1. Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність. — К., 2001.
2. Семерак О. С. Судові і правоохоронні органи України: Навч.-метод. посіб. — Ужгород, 2002.
3. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2002.
4. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. В. Основи права: Навч. посіб. — Житомир: ЖІТІ, 2000.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Общая теория права в 2-х частях. Т. 2. – М., 1982.
2. Алисов Е. А. Финансовое право Украины: Учеб. пособ. – Х.: Эспада, 2000.
3. Ариванюк Т. О. та ін. Сімейне право України: Підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / В. С. Гопанчук (ред.). – К.: Істина, 2002.
4. Бандурка О. М., Тищенко М. М. Адміністративний процес: Підручник. Х.: Эспада, 2001.
5. Біленчук П. Д., Кравченко В. В., Підмогильний М. В. Місцеве самоврядування. Муніципальне право. – К., 2000.
6. Боднарчук М. І. Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2002.
7. Болотіна Н. Б. Трудове право України. – К.: Вікар, 2003.
8. Бондарев Е. М., Бугай В. В. та ін. Цивільне та сімейне право України: Навч. посіб. / За ред. В. В. Васильченка. – Д., 2003.
9. Голосніченко І. П. Адміністративне право України. – К., 1998.
10. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
11. Загальна теорія держави і права. За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
12. Коваль Л. В. Адміністративне право: Курс лекцій для студ. юрид. вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1998.
13. Колпаков В. К. Адміністративне право України. – К., 1999.
14. Конституційне право України. За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999.
15. Котюк В. О. Теорія права – К.: Вентурі, 1996.
16. Кримінальне право: Загальна частина. У запитаннях та відповідях / За ред. В. А. Клименка. – К.: Атіка, 2003.
17. Кримінальне право України: Загальна частина. Підручник / За ред. В. А. Клименка, М. І. Мельника. – К.: Правові джерела, 2002.
18. Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. М. І. Бемсанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер. – Право, 2001.
19. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб. – К., 2002.
20. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2002.

21. Сличинський В. С., Зуб І. В., Рогань В. Т. Науково-практичний коментар до законодавства про працю України – К.: А.С.К., 2003.
22. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2002.
23. Основи конституційного права України: Підручник. За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
24. Правознавство: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
25. Правознавство: Навч. посіб. / За ред. П. Д. Пилипенка. – Львів: Новий Світ – 2000, 2003.
26. Право соціального забезпечення в Україні / В. С. Сличинський, І. В. Зуб та ін. – К.: Юридична книга, 2003.
27. Прокопенко В. І., Козак З. Я. Кодекс законів про працю України. Науково-практичний коментар / За ред. І. П. Лаврінчук. – Х.: Консум, 2003.
28. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. – К., 2001.
29. Семерак О. С. Судові і правоохоронні органи України: Навч.-метод. посіб. – Ужгород, 2002.
30. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – Х.: Консум, 2001.
31. Трудове право України: Збірник нормативно-правових актів / Упорядк. Л. А. Бущенко, І. А. Ветухова. – Х.: Консум, 2001.
32. Фінансове право: Навч. посібник: У 2 т. / Упоряд. Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко – Х.: Консум, 1999.
33. Фінансове право: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова та ін. – Х.: Консум, 1999.
34. Фінансове право: Учебн.-метод. посіб. / О. А. Бурбело, В. Ф. Василенко і др. Луганська акад. МВД. – Луганск, 2002.
35. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Нотаріат в Україні. – К.: А.С.К., 2001.
36. Цивільне право України / За ред. Я. М. Шевченко. – К., 2003.
37. Чирва Ю. Екологічне право України. – К.: Атіка, 2000.
38. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Основи права: Навч. посіб. – Житомир: ЖІТІ, 2000.
39. Шпиталенко Г. А., Шпиталенко Р. Б. Трудове право: Навч. посіб. – Житомир: ЖІТІ, 2000.
40. Щербина В. С. Господарське право України: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
41. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998-2003 рр.
42. Юридична енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 1998-2003 рр.

**Серія “Вища освіта в Україні”
Заснована в 1999 р.**

Навчальне видання

**ШПИТАЛЕНКО Галина Андріївна,
ШПИТАЛЕНКО Роксолана Борисівна**

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Загальна редакція І. П. Лаврінчук
Відповідальний за випуск і редактор Ю. В. Піча
Літературний редактор А. І. Гедзь
Комп'ютерна верстка В. С. Гарвона
Технічний редактор О. М. Топіха
Коректор Н. М. Денисенко

Здано на складання 15.07.2003 р. Підписано до друку 07.08.2003 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний №1. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 23,5. Обл.-вид. арк. 24,9. Тираж 20000 (2-й завод 2001-7000). Зам. № 3-45

Видавництво “Каравела”
а/с № “В 474”, м. Київ-1, 01001, Україна.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи:
ДК № 56 від 19.05.2000 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
на ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”,
вул. Леся Курбаса, 4, м. Біла Церква, 09117, Україна.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи:
ДК, № 567, від 14.08.2001 р.